

**ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ**

**ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΨΕΙΣ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΑΡΙΘΜ. 14/2**

ΝΙΚΟΥ ΚΑΜΠΕΡΗ

**ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ**

Μια εμπειρική έρευνα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας για την περίοδο 1997-2001.

ΑΘΗΝΑ 2013

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο και πεδίο της έρευνας

1. Θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία

- το πέρασμα από μία εποχή στην άλλη
- το πέρασμα από τη μία κοινωνική οργάνωση στην άλλη
- το πέρασμα από το ένα κοινωνικό στρώμα ή/και έθος στο άλλο
- το πέρασμα από τη μία κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη
- μέθοδος έρευνας, ερευνητικό δείγμα και ανάλυση υλικού

2. Η περιοχή της έρευνας

- Γεωγραφική τοποθέτηση και στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος
- Κοινωνικό-δημογραφικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά
- Η παραγωγή και η κουλτούρα του καπνού
- Η κρίση του καπνού σε αριθμούς
- Το έθος του καπνού

[Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

1. Η ακμή και η κρίση της γεωργικής ανάπτυξης

- Πολυαπασχόληση και επιχειρηματικότητα, παλιά και νέα αφεντικά
- Νέοι και ηλικιωμένοι, κανονικοί και πρόωρα συνταξιοδοτημένοι
- Ανδρικές και γυναικείες εργασίες
- Εμποδισμένη διαδοχή και ανεπίδεκτοι διάδοχοι
- Γαμπροί και νύφες που δεν συναντιούνται
- Κουλτούρες της αμηχανίας και της σύγκρισης
- Η εκπαίδευση της φυγής
- Οι πόλεις και τα χωριά
- Κοινωνική και πολιτική χειραγώγηση
    Συνοψίζοντας
- Το ζήτημα του καπνού
    Συνοψίζοντας
- Το ζήτημα των εικόνων και της θεσμοποίησης των νέων αγροτών
    Συνοψίζοντας

[Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

**ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ**

1. Εκπαιδευτικές ανισότητες και οικογενειακές στρατηγικές

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

2. Η διαλεκτική της εκπαιδευτικής υποβάθμισης και οι ματαιωμένες προσδοκίες

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

3. Οι προσδοκίες των γονιών και τα κοινωνικά όρια

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

4. Η δυναμική και τα όρια των αγορών εργασίας και των κοινωνικών δικτύων

- Αυτοί που δεν έφυγαν από τη γεωργία

- Όψεις των εργασιών στις τοπικές αγορές

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

- Όψεις των εργασιών στις αστικές αγορές

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

- Η δυναμική και τα όρια των «γνωριμιών»

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

- Οι πολλαπλές όψεις του «αφεντικού»

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

5. Η συνύπαρξη με τους γονείς

- Οι γονείς / πεθερικά είναι παραγωγικοί

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

- Οι γονείς/ πεθερικά έχουν προβλήματα

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

[Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

ΎΦΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

1.Ενημέρωση και Εκπαίδευση

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

2. Αναπαραστάσεις του Κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

3. Εικόνες του αγροτικού μέλλοντος: ο εαυτός και τα παιδιά

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

[Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου. Ύψεις του ανδρικού ελεύθερου χρόνου

- Τοπικές δραστηριότητες

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

- Δραστηριότητες στην πόλη

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

2. Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου. Ύψεις του γυναικείου ελεύθερου χρόνου

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

[Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

Ο ΕΑΥΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ

1. Αναπαραστάσεις αγροτών για τη ζωή και την εργασία στις πόλεις: η πόλη που αποξενώνει και η πόλη που γοητεύει

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

2. Αναπαραστάσεις των αγροτών από τους κατοίκους της πόλης: αναγνώριση και αποδοχή, κριτική και απόρριψη

- Παραδοσιακές όψεις: οι βλάχοι και οι πρωτευουσιάνοι

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

- Σύγχρονες όψεις: το φάγωμα των επιδοτήσεων και η καταστροφή του περιβάλλοντος

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

3. Εικόνες των αγροτών στην τηλεόραση: γραφικότητα και γελοιοποίηση, υποτίμηση και αγνόηση

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

4. Μεταξύ καναλιών και δημοσιογράφων: η αναζήτηση του πραγματικού αγρότη

α) Ορεινές κοινότητες

β) Πεδινές κοινότητες

Συνοψίζοντας

[ΣΤ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

Συζήτηση των συμπερασμάτων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο και πεδίο της έρευνας

Οι προσανατολισμοί των ερευνών για την αγροτική Ελλάδα στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια συμπορεύονται με τη σταθερή βούληση του κράτους για αγροτική ανάπτυξη. Οι αποφάσεις που πάρθηκαν καθώς και τα μέτρα που εφαρμόστηκαν, μεταξύ των άλλων, είχαν αποτέλεσμα να εμφανιστούν νέα κοινωνικά προβλήματα ή να επαναδιατυπωθούν σε διαφορετική γλώσσα, ορισμένα χρόνια προβλήματα της ελληνικής υπαίθρου, με τα οποία θα ασχοληθεί στο εξής κατά κύριο λόγο η παρούσα έρευνα στον αγροτικό χώρο.

Πρόκειται για τα πολλαπλά και ποικίλα εμπόδια που αντιμετώπιζε ο αγροτικός εκσυγχρονισμός όπως η υπανάπτυξη της υπαίθρου, η δημογραφική κατάρρευση, η αύξηση οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ αγροτικών περιοχών και αστικών κέντρων, κ.λπ. Τα προβλήματα αυτά η αγροτική έρευνα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών θα τα αντιμετωπίσει με βάση τις βαθιές επιρροές από τις αγγλοσαξωνικές μελέτες της αγροτικής κοινωνιολογίας και τις έρευνες των Γάλλων γεωγράφων και κοινωνιολόγων. Οι έρευνες είναι κατά βάση μονογραφικού χαρακτήρα (χωριό, μικρή αγροτική περιοχή ή εθνοτική ομάδα), εισάγουν νέες θεωρητικές προοπτικές, μεθόδους και ερευνητικές τεχνικές (επιτόπια παρατήρηση, ερωτηματολόγια, συζητήσεις, συνεντεύξεις, βιογραφικά στοιχεία, στατιστικά δεδομένα) και κυρίως συνεισφέρουν στο να αλλάξουν μακροπρόθεσμα οι αντιλήψεις και οι αναπαραστάσεις για την αγροτική Ελλάδα. Οι κοινωνιολόγοι της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου θέτουν ως κύρια ενδιαφέροντα την ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών της οικονομικής ανάπτυξης σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο¹ ενώ οι ανθρωπολόγοι, στη συνέχεια, προσανατολίζονται κυρίως σε ορισμένα στοιχεία της ζωής των αγροτών που εξαφανίζονται².

---

¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις δεκατρείς συνοπτικές μονογραφίες πάνω στην ιστορία, τον πληθυσμό, τους πολιτισμούς, την κοινωνική οργάνωση και τις κοινωνικές σχέσεις που χρηματοδότησε το πρόγραμμα για την ανάπτυξη της Μακεδονίας (Macedonian Village Extension), που κατάρτισε η Near East Foundation στα πλαίσια του σχεδίου Μάρσαλ για την Ελλάδα.

² Πρόκειται για θέματα σχετικά με την οικογένεια και τη συγγένεια, τους τρόπους ζωής και τις συλλογικές συμπεριφορές, την ιδεολογία και την κοινωνική ρύθμιση, τη συνεργασία ή τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της τοπικής συμβιωτικής ομάδας (Friedl 1962, Campbell 1964,

Στη δεκαετία του 1950 σημαντική ανάπτυξη θα γνωρίσουν και οι έρευνες της - ελληνικής αγροτικής οικονομίας σε ζητήματα περιφερειακής ανάπτυξης ή αγροτικής οικονομίας και πολιτικής (Ευελπίδης 1956, 1957) που όμως παρέμειναν σε σημαντικό βαθμό πιστές στην αγροτική πολιτική που σχεδίασαν και εφάρμοσαν οι κυβερνήσεις της εποχής. Ωστόσο οι εμπειρικές έρευνες στον αγροτικό χώρο μέχρι τη δεκαετία του 1960 συμβάλλουν στο να περιοριστεί η εικόνα μιας ενιαίας, ομοιογενούς και συνεκτικής αγροτικής Ελλάδας και να εμφανιστεί μια σύνθετη πραγματικότητα, που σηματοδοτείται από πολύ διαφοροποιημένα δημογραφικά, οικονομικά, πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Στις δεκαετίες του 1960 και 1970, η απογείωση της ελληνικής αγροτικής οικονομίας θα γίνει αιτία να εμφανιστούν νέα προβλήματα όπως η αύξουσα παραγωγική και δημογραφική ανισομέρεια μεταξύ περιοχών, προϊόντων και κοινωνικών ομάδων (Ζολώτας 1961, Κανελλόπουλος 1962, Ανδρεάδης 1966, Χηνόπουλος 1969).

Οι εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες στον αγροτικό χώρο θα επικεντρωθούν κυρίως στις αιτίες των μεταναστευτικών ρευμάτων, στις οικονομικές σχέσεις πόλης-χωριού, στις εξελίξεις της αγροτικής εκμετάλλευσης, στα κίνητρα και τα εμπόδια κατά την εφαρμογή νέων τεχνολογιών στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, στις πελατειακές σχέσεις, στην ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος (Αδαμόπουλος 1966, Yerakaris 1970, Baxevanis 1972, Δαμιανάκος 1978, Brusberg 1980, Αβδελίδης 1981, Buhagian 1984, κ.ά) . Οι εμπειρικές έρευνες της κοινωνικής ανθρωπολογίας στη δεκαετία του 1970 θα επικεντρωθούν στα περιεχόμενα και τους μετασχηματισμούς της αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας, της μετανάστευσης, των πολιτισμικών μοντέλων και των πελατειακών δικτύων (Gearing 1968, Allen 1973, Du Boulay 1974, Aschenbrenner 1975, Vernier 1977, Pialut 1987, Vernier 1987, κ.ά).

Κατά την τελευταία εικοσιπενταετία οι εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες του αγροτικού χώρου θα στραφούν στους γοργούς μετασχηματισμούς που γνωρίζει η αγροτική Ελλάδα μετά την προσχώρηση στην ΕΕ και την εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Πιο συγκεκριμένα, τα συσσωρευμένα προβλήματα της ΚΑΠ στις δεκαετίες του 1970 και 1980 οδηγούν το 1992 στη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ. Η μεταρρύθμιση αυτή αποτελεί μία από τις αναπόφευκτες συνέπειες: α) των βασικών αποφάσεων της GATT (Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου- Γύρος

Photiadis 1965, Lampiri-Dimaki 1965), κ.ά.

Ουρουγουάης 1987-1994) της οποίας οι αποφάσεις σχετικά με τα αγροτικά προϊόντα διατυπώνονται στη «Συμφωνία του Blair House» τον Νοέμβριο του 1992· β) της εμφάνισης ανεπιθύμητων πλεονασμάτων παραγωγής και του βεβαρημένου κοινοτικού προϋπολογισμού ως προς το σκέλος των δαπανών του για τη γεωργία.

Κύριοι στόχοι της μεταρρύθμισης είναι: α) να καταστούν οι γεωργοί πιο ανταγωνιστικοί στην εγχώρια αγορά αλλά και στη διεθνή αγορά· β) να μειωθεί η παραγωγή σε επίπεδα προσαρμοσμένα στη ζήτηση που υπάρχει στην αγορά· γ) να συγκεντρωθεί η επιδότηση του αγροτικού εισοδήματος εκεί που χρειάζεται περισσότερο· δ) να παρακινηθούν οι γεωργοί να παραμείνουν στην ύπαιθρο· ε) να προστατευθεί το περιβάλλον και να αναπτυχθεί το φυσικό δυναμικό της υπαίθρου.

Την επόμενη περίοδο σημαντική καινοτομία της ΚΑΠ αποτελεί ο Καν. ΕΚ/1257/99 (Κανονισμός για την Ανάπτυξη της Υπαιθρου) ο οποίος επιχειρεί να συνδυάσει μια σειρά ευρύτερων πολιτικών και ειδικών μέτρων, τα οποία λειτουργούσαν αποσπασματικά και ασυντόνιστα στο παρελθόν. Η αναζήτηση μιας πολιτικής για την «κοινωνία της υπαίθρου»³ στο ερευνητικό επίπεδο ανέδειξε ειδικότερες όψεις τόσο των προβλημάτων που αφορούσαν την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας όσο και αυτών που συνδέονταν με τις επιπτώσεις της γεωργικής παραγωγής στο φυσικό περιβάλλον. Πρόκειται για προβλήματα σχετικά με τις εκπαιδευτικές ανισότητες, τους μηχανισμούς της κοινωνικής αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας, τις αλλαγές στη γαμήλια αγορά, τη δυναμική της πολυαπασχόλησης, τα περιβαλλοντικά ζητήματα, το ζήτημα των νέων αγροτών.

Οι νέοι αγρότες θα θεωρηθούν μια ομάδα-κλειδί για τις αναμενόμενες αλλαγές του αγροτικού χώρου καθώς με τη σχετική ενημέρωση, κατάρτιση, οικονομική ενίσχυση, κ.λπ. θα μπορούσαν όχι μόνο να μείνουν ή να επιστρέψουν στη γεωργία αλλά και να αναλάβουν μια σειρά παραγωγικές πρωτοβουλίες που να ανταποκρίνονται τόσο στο πνεύμα της επιχειρηματικότητας (ορθολογική οργάνωση, λογιστική καταγραφή, κ.λπ.) όσο και στους βασικούς περιορισμούς της

---

³ Ο όρος «κοινωνία της υπαίθρου» συχνά χρησιμοποιείται στη βάση ποικίλων περιγραφικών ή ερευνητικών αναγκών. Συνήθως όμως η «κοινωνία της υπαίθρου» περιγράφει τον τελικό στόχο της μετάβασης από μια μονοτομεακή θεώρηση του αγροτικού χώρου, που στόχευε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, προς μία πολυτομεακή θεώρηση η οποία αποβλέπει στην εδραίωση της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας, ως βάση (εξω)γεωργικών, βιοτεχνικών, τουριστικών, ψυχαγωγικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

αναθεωρημένης ΚΑΠ (κριτήρια ποιότητας και ασφάλειας προϊόντων, ελεγχόμενες και συμβατές με το περιβάλλον παραγωγικές πρακτικές, κ.λπ.) Ανάμεσα στις θεσμικές εκφράσεις των ανωτέρω στόχων της ΕΕ αποτελεί και ο Καν. ΕΚ/950/97⁴ ο οποίος, όπως αναφέρεται στο αρθρ.1, έχει στόχο την «επιτάχυνση προσαρμογής των γεωργικών διαρθρώσεων και ιδίως την ενθάρρυνση της εγκατάστασης νέων γεωργών ώστε μακροχρόνια να παραμείνει ένα ελάχιστο όριο ενεργού πληθυσμού, κυρίως σε περιοχές που κινδυνεύουν από ερήμωση, για την αξιοποίηση των τοπικών πόρων και την προστασία του περιβάλλοντος».

Η παρούσα έρευνα αποτελεί μέρος ευρύτερης εμπειρικής κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής έρευνας η οποία έγινε την περίοδο 2001-2007 στο νομό Αιτωλοακαρνανίας και εξέτασε, με ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία, βασικές όψεις της αγροτικής κρίσης της περιοχής και της κοινωνικής οδύνης των νέων αγροτών⁵. Στην παρούσα μελέτη ως «νέοι αγρότες» θα εννοούνται οι νέοι, άνδρες και γυναίκες, ηλικίας 20-40 ετών που συμμετέχουν στον Καν. ΕΚ/950/97, ενώ ως «αγρότες νέοι» θα θεωρούνται οι νέοι της ίδιας περίπου ηλικίας που ζούν στην αγροτική ύπαιθρο και εργάζονται στη γεωργία, χωρίς να έχουν ενταχθεί στο Πρόγραμμα.

Βασικοί στόχοι της έρευνας ήταν η καταγραφή, η κατανόηση και ερμηνεία των αντιλήψεων, των αναπαραστάσεων και των πρακτικών των νέων αγροτών σε σχέση με τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς της αγροτικής παραγωγής, της αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας που στηριζόταν στην παραγωγή του καπνού. Με άλλα λόγια οι νέοι αγρότες που επιθυμούν ή αναγκάζονται να παραμείνουν στη γεωργία ή την καλλιέργεια του καπνού ποιό κοινωνικό οδοιπορικό ακολουθούν, μέσα ή έξω από τη γεωργία, μετά το τέλος ή τη διακοπή του σχολείου, μέχρι την ένταξη στο Πρόγραμμα; Ποιά είναι τα οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια, την αγροτική παραγωγή και το κοινωνικό περιβάλλον κατά τη διαδικασία ένταξης και μετά από αυτή; Ποιες είναι οι εικόνες που διαθέτουν για τον εαυτό τους και τους άλλους και πώς αυτές

---

⁴ Εφεξής ο Καν. ΕΚ/950/97 της Ε.Ε. θα αναφέρεται και ως Πρόγραμμα των Νέων Αγροτών ή απλώς Πρόγραμμα.

⁵ Τμήμα της έρευνας αποτέλεσε τη βάση διδακτορικής διατριβής η οποία με τον τίτλο *Οψεις της εφαρμογής του Προγράμματος των Νέων Αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης. Μια εμπειρική έρευνα βασισμένη στους Νέους Αγρότες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, κατατέθηκε και εγκρίθηκε το 2007 από το Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

διαμορφώνουν τις αδράνειες ή τις αντιστάσεις σε σχέση με το παρόν και το μέλλον; Τελικά, ποιά είναι η δυναμική τους στο πλαίσιο μιας νέας αγροτικής ανάπτυξης που φαίνεται να επιχειρείται μέσα από την εγκατάσταση νέων αγροτών στη γεωργία και, μαζί, νέων πολιτών στη λεγόμενη «κοινωνία της υπαίθρου»;

Η περιοχή έρευνας εντοπίζεται στις αγροτικές κοινότητες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας⁶, των οποίων οι βασικοί οικονομικοί, κοινωνικοί και συμβολικοί μετασχηματισμοί αφορούν την κρίση του καπνού δηλαδή τα περάσματα από την χρυσή εποχή του καπνού (δεκαετία του 1980), στην εποχή της κρίσης (δεκαετία του 1990) και του τέλους του καπνού (μέσα της δεκαετίας του 2010). Τα περάσματα αυτά θεωρούμε ότι μπορούν να σκιαγραφηθούν και να εξετασθούν ως περάσματα από την μια εποχή στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο, από το ένα αγροτικό habitus στο άλλο, και από τη μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη. Παράλληλα θεωρούμε ότι τα ανωτέρω περάσματα διαμορφώνουν τόσο τις στρατηγικές και τις επιλογές των ατόμων όσο και το λόγο που αρθρώνεται σε σχέση με αυτές.

Η επιλογή της περιοχής και του περιεχόμενου της έρευνας σε σημαντικό βαθμό αφορούν το γεγονός ότι πρόκειται για περιοχή στην οποία έχω, όπως λένε, «γεννηθεί και μεγαλώσει». Εχω δηλαδή, συνειδητά ή ασυνείδητα, μαθητεύσει και συμμετάσχει, ως άνδρας, πρωτότοκος και γόνος καπνοπαραγωγικής οικογένειας, στα παραγωγικά και συμβολικά συστήματα τόσο της καπνοπαραγωγής όσο και της τοπικής κοινωνίας και της οικογένειας. Αυτή η πολλαπλή κοινωνική συνάφεια και οικειότητα με τα τοπικά προβλήματα, τα ερευνητικά ερωτήματα και τα ερευνώμενα πρόσωπα είναι γνωστό ότι συχνά κινδυνεύει να μετατραπεί σε συμπάθεια, ταύτιση, ασυνείδητη υπεράσπιση/δικαίωση ή αφελή συνενοχή προς τους κοινωνικά όμοιους ή πολιτισμικά γνωστούς. Η παρούσα έρευνα, ως συνεχής αναστοχασμός επί της διαδρομής μου, ως ένα είδος προσωπικής κοινωνιο-ανάλυσης (Μπουρντιέ 1999c: 24) ευελπιστεί να κρατήσει την απαραίτητη κοινωνιολογική απόσταση και να προσεγγίσει την τοπική κοινωνία, την αγροτική οικογένεια, την αγροτική εργασία και τους νέους αγρότες με τρόπο θεωρητικά και μεθοδολογικά έγκυρο και διερευνητικό.

Η έρευνα στο πρώτο της στάδιο, την περίοδο 2001-2002, είχε βασικό σκοπό την μεγαλύτερη επαφή και εξοικείωση με τις λιγότερο γνωστές ιδιαιτερότητες και τους

---

⁶ Την περίοδο της έρευνας δήμοι Αρακύνθου και Μακρυνείας, με βάση το διοικητικό σύστημα *Καποδίστριας* αποτελούσαν ξεχωριστούς δήμους. Στο σημερινό διοικητικό σχέδιο *Καλλικράτης* οι ανωτέρω δήμοι έχουν ενταχθεί στο δήμο Αγρινίου.

λιγότερο εμφανείς μετασχηματισμούς της τοπικής κοινωνίας και της ομάδας των νέων αγροτών. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα στο στάδιο αυτό σκοπό είχε:

α) να κατανοηθούν οι διαφοροποιήσεις του κοινωνικού, διανοητικού και συμβολικού περιβάλλοντος των νέων αγροτών·

β) να αξιολογηθεί η προσληψιμότητα των εννοιών και των εκφράσεων που επρόκειτο να χρησιμοποιήσουμε κατά τη διατύπωση των ερωτήσεων·

γ) να ελεγχθεί η εγκυρότητα των ερωτημάτων του ερωτηματολογίου·

δ) να προσδιοριστεί η έκταση των απαραίτητων συνεντεύξεων και των ερωτήσεων στα πλαίσια της κάθε συνέντευξης, ώστε να ανταποκρίνονται καλύτερα στα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης.

Η έρευνα στη διερευνητική της φάση, περιέλαβε 10 ελεύθερες συζητήσεις και 3 ομαδικές συζητήσεις με νέους αγρότες οι οποίοι αναζητήθηκαν μέσα από διαφορετικά κοινωνικά δίκτυα (φιλία, γνωριμίες, καφενεία, τοπικές ομάδες) κατόπιν υποδείξεων ή με βάση την κοινωνική οικειότητα του συγγραφέα της παρούσης έρευνας. Ο τρόπος επιλογής των ατόμων ακολούθησε τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας» δηλαδή οι νέοι αγρότες που εντοπίστηκαν στην αρχή υποδείκνυαν στη συνέχεια άλλους, κ.ο.κ. Σε ό,τι αφορά τα αντικείμενα των συζητήσεων κινήθηκαν γύρω από θέματα που βοηθούσαν στην πολύπλευρη προσέγγιση και κατανόηση του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, της εκπαιδευτικής τους πορείας, των εργασιών που κάνουν ή θα ήθελαν να κάνουν, των σχέσεων με την οικογένεια στην οποία ζούν ή πρόκειται να δημιουργήσουν, τους λόγους εισόδου στο Πρόγραμμα, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, κ.λπ. Η προσέγγισή μας αυτή έχει το ουσιαστικό προνόμιο να μην αντιμετωπίζει το λόγο των ατόμων ως μια μοναδική σειρά από διαδοχικά και αυτάρκη γεγονότα σε σχέση με ένα «υποκείμενο» αλλά ως «κοινωνική τροχιά» ανάμεσα σε διαφορετικές θέσεις που το άτομο κατέχει στον κοινωνικό κόσμο.

Οι απαντήσεις των νέων αγροτών καθώς και οι συζητήσεις που συμπληρωματικά έγιναν, μας έδωσαν την ευκαιρία να εντοπίσουμε ορισμένες διαφοροποιήσεις των απόψεων τους με βάση τόσο την ορεινότητα της Κοινότητας διαμονής και το φύλο όσο και το επίπεδο εκπαίδευσης ή την οικογενειακή κατάσταση. Παράλληλα, διαπιστώσαμε ότι τα περιεχόμενα και οι αξιολογήσεις των ατομικών τους «αναγκών» και «επιθυμιών» δεν προσδιορίζονταν μόνο από τα αξιακά συστήματα του «αγροτικού habitus» ή του «habitus του καπνού» αλλά και από τις αναπαραστάσεις και ιδεολογίες της αγροτικής πολιτικής, των ΜΜΕ, των πολιτικών κομμάτων, των συνδικαλιστικών οργάνων, της τοπικής κοινωνίας κ.λπ. Έτσι, πέρα

από την εξοικείωση με τους τρόπους που οι νέοι αγρότες σκέφτονται και τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, η προέρευνα μας οδήγησε να επιλέξουμε τις έννοιες που θα χρησιμοποιήσουμε, το είδος της συνέντευξης για την διεξαγωγή της έρευνας, τα ερευνητικά ερωτήματα και τη σύνθεση του τελικού ερευνητικού δείγματος.

1. Θεωρητικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία

Τα επιμέρους περάσματα που συνθέτουν την κρίση τόσο της αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας όσο και της παραγωγής του καπνού και της συγκρότησης των νέων αγροτών, θεωρούμε ότι δεν περιορίζονται και δεν ταυτίζονται στην κοινώς νοούμενη εργασιακή ανασφάλεια, κοινωνική αβεβαιότητα και πολιτική χειραγώγηση. Από την άλλη τα φαινόμενα αυτά δεν αφορούν, όπως συχνά νομίζεται, μόνο τους μικρούς αγρότες, δηλαδή αυτούς που φτωχαίνουν, εκπίπτουν ή περιθωριοποιούνται αλλά και τους μεγάλους αγρότες, αυτούς δηλαδή που λιγότερο ή περισσότερο αλλάζουν, πετυχαίνουν», ανέρχονται. Σε κάθε περίπτωση οι ομάδες και τα άτομα ηθελημένα ή αναγκαστικά, συνειδητά ή ασύνειδα, σταδιακά ή απρόβλεπτα, μετασχηματίζουν όχι μόνο τις καθημερινές αντιλήψεις, αναπαραστάσεις και πρακτικές τους αλλά και τις βασικές κατηγορίες μέσα από τις οποίες αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό κόσμο, τον εαυτό τους και τους άλλους, το παρόν και το μέλλον. Πρόκειται για μια δραματοποίηση ή αλλιώς μια κοινωνική δυσφορία και οδύνη, που μπορούν να εντοπισθούν, να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν κυρίως μέσα από το κοινωνικό οδοιπορικό των ατόμων δηλαδή μέσα από την αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση τόσο των θεσμών όσο και των στρατηγικών και των επιθυμιών που πλαισιώνουν και κινητοποιούν τα άτομα.

Η σύνθετη αυτή δυναμική προκειμένου να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί θεωρούμε ότι εννοιολογικά πρέπει να αναχθεί σε θεωρητικά πλαίσια όχι μόνο επιστημονικά αναγνωρισμένα και μεθοδολογικά δοκιμασμένα αλλά και επιδεκτικά ως προς τις ιδιαιτερότητες της περιοχής έρευνας και της κοινωνικής ομάδας των νέων αγροτών. Προκειμένου λοιπόν να ανασυγκροτήσουμε ερμηνευτικά τον λόγο των νέων αγροτών θα εξετάσουμε τις σχετικές θεωρίες των N. Elias, E. Durkheim, P. Bourdieu και E. Goffman. Η επιλογή μας αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι οι ανωτέρω θεωρίες, μεταξύ των άλλων, εξετάζουν πως κατά τις μεταβατικές περιόδους, τα περάσματα, την κοινωνική άνοδο ή παρακμή, μετασχηματίζονται τόσο η οργάνωση και η τάξη της κοινωνίας όσο και το ψυχικό και κοινωνικό έθος των ατόμων, δηλαδή αφενός οι ρητές ανάγκες, οι πραγματικότητες και τα όρια και αφετέρου οι παραστάσεις και τα

συναισθήματα.

Το πέρασμα από τη μία εποχή στην άλλη

Ο Νόρμπερτ Ελίας με το κλασικό του έργο *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, παρότι εξετάζει από τη σκοπιά της ιστορικής ψυχολογίας τη μετάβαση από την ιπποτική στην αυλική κοινωνία και τη δημιουργία του Κράτους, προβαίνει σε ορισμένες πολύ χρήσιμες για την έρευνά μας εννοιολογικές επισημάνσεις. Οι μεταβατικές περίοδοι, γράφει, προσφέρουν στην ερμηνευτική διαδικασία μιά ιδιαίτερη ευκαιρία καθώς πρότυπα, συμπεριφορές και συμβάσεις που θεωρούνταν αυτονόητα και μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά, σταδιακά αμφισβητούνται, γίνονται ασταθείς και «προβληματικές» καταστάσεις (Ελίας 1997, τομ. Β: 362). Στις μεταβάσεις και ειδικότερα μέσα από τις διαδικασίες ή τις προσδοκίες κοινωνικής ανόδου, η διαμόρφωση του εγώ και του υπερεγώ των ανθρώπων αποτελεί τη διαρκή και σύνθετη διαδικασία εκλογίκευσης και ψυχολογίκευσης των όρων και των ορίων που θέτουν στις ομάδες και τα άτομα οι κοινωνικές αντιθέσεις του στρώματος στο οποίο ανήκουν αλλά και μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων (οπ. παρ. σ. 325, 347).

Η *εκλογίκευση* αφορά μιά «ειδική κάθε φορά συγκρότηση των κοινωνικών και ψυχικών λειτουργιών» (οπ. παρ. σ. 325), μιά ιδιότυπη τάξη που προκύπτει από τον διαρκή αυτοέλεγχο, με αναγκαστικό και έντονο χαρακτήρα, που καθιστά τη ρύθμιση του όλου ενστικτικού και θυμικού βίου των ατόμων ολοένα πιο ολόπλευρη, πιο ομοιόμορφη και πιο σταθερή (Ελίας 1997: τομ. Β, σ. 361-362). Πρόκειται για απαγορεύσεις και επιταγές, κανόνες και μορφές συμπεριφοράς που επιβάλλουν τα ανώτερα στρώματα στα στρώματα που θέλουν να ανέλθουν και οι οποίες προκειμένου να αποκτήσουν την απαιτούμενη άνεση και τη φυσικότητα δημιουργούν συνεχείς εσωτερικές εντάσεις (οπ. παρ. σσ. 325, 349-350, 361-362).

Η *ψυχολογίκευση* αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας παρατηρεί τον εαυτό του και τον άλλον και ο οποίος κατατείνει μέσα από τη συγκράτηση των στιγμιαίων παθών και των συναισθημάτων της στιγμής στην εξασφάλιση των στοιχειωδών προϋποθέσεων διατήρησης της κοινωνικής θέσης (οπ. παρ. σ. 309).

Στο πλαίσιο αυτό η ιδιαίτερη θυμική και ψυχορμητική κατάσταση των ατόμων, το ψυχικό έθος τους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ελίας, είναι αξεχώριστο από την κοινωνική τους θέση, δηλαδή τα πρότυπα βάσει των οποίων έχει διαμορφωθεί η λογική, το θυμικό και η ικανότητα μακρόχρονης πρόβλεψης διαφέρουν ανάλογα με τα κοινωνικά στρώματα (οπ. παρ. σ. 95, 263, 134).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αισθήματα του φόβου και τη ντροπής. Η γένεση, η ισχύς, το είδος και η δομή των αισθημάτων του φόβου και της ντροπής, σε τελευταία ανάλυση, ορίζονται πάντα από την ιστορία και τη δομή της κοινωνίας και μεταβάλλονται μαζί της. Πρόκειται περισσότερο για τη ντροπή και τους φόβους που συνοδεύουν την απώλεια του διακριτικού, κληρονομημένου και κληρονομήσιμου κοινωνικού γόητρου, αισθήματα τα οποία προωθούνται, μετατοπίζονται ή διατρέχονται από αντινομίες όταν κάποιος απειλεί να παραβιάσει την κοινωνική κλίμακα των απαγορεύσεων, την κοινή γνώμη ή το κοινωνικό του υπερεγώ (οπ. παρ. 6, 329, 332, 349, 350, 365-367).

Συνοψίζοντας, τα ποικίλα αισθήματα (απαγορεύσεις, επιταγές, αυτοκαταναγκασμοί, εντάσεις, ντροπή, φόβοι), ως κανονικότητες ή παθολογίες, διαφοροποιούνται μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, των στρωμάτων και των τάξεων παίρνοντας ιδιαίτερες διαστάσεις σε περιπτώσεις μετάβασης με την έννοια της κοινωνικής ανόδου ή κρίσης. Ο φόβος απώλειας ή έστω και μείωσης απλώς του κοινωνικού γόητρου συνιστά μία από τις ισχυρότερες κινητήριες δυνάμεις μετασχηματισμού του κοινωνικού και ψυχικού έθνους των ατόμων.

Το πέρασμα από τη μία κοινωνική οργάνωση στην άλλη

Ο Emile Durkheim στο κλασικό του έργο *Οι κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας* προκειμένου να ανασυγκροτήσει τα ποικίλα αίτια και τις μορφές της αυτοκτονίας σε κοινωνικούς τύπους αυτοκτονίας, επισημαίνει ότι μία κοινωνία αποτρέπει την κοινωνική και ψυχική παθολογία όταν μέσα σ' αυτή δημιουργείται ένας συναινετικός και ηθικός παράγοντας που ελέγχει τις καταστάσεις του εγωϊσμού, του αλτρουϊσμού και της ανομίας (Durkheim: 372).

Αντίθετα σε περιόδους μετάβασης είτε με την έννοια της ευμάρειας (πλουτισμός, αυξημένες επιθυμίες, απώλεια αυθεντικότητας των παραδοσιακών κανόνων) είτε με την έννοια της οικονομικής κρίσης (κοινωνική έκπτωση, ανεργία, φτώχεια) τα άτομα διατρέχονται από μια γενικευμένη και εξίσου ισχυρή κοινωνική οδύνη.

Πιο συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις ευμάρειας, η παθολογία συνδέεται με τις σύνθετες διαδικασίες που απαιτούνται προκειμένου να υπάρξει μια καινούργια επαναταξινόμηση και διαβάθμιση των ανθρώπων και των πραγμάτων καθώς έχει μεταβληθεί όχι μόνο η κλίμακα σύμφωνα με την οποία ρυθμίζονται οι ανάγκες, αλλά και τα όρια μεταξύ του δυνατού και του αδύνατου, του δίκαιου και του άδικου, των νόμιμων και των υπερβολικών αξιώσεων. Αντίθετα, στις περιπτώσεις οικονομικής

κρίσης τα άτομα πρέπει να συμπίεσουν τις απαιτήσεις τους, να περιορίσουν τις ανάγκες τους, να αποκτήσουν μεγαλύτερο αυτοέλεγχο, δηλαδή να αποδεχτούν μία μεγενθυμένη αυτοκαταστολή για την οποία είναι ασυνήθιστα και μία ηθική εκπαίδευση για την οποία δεν είναι πάντα διατεθειμένα (οπ.παρ. σ. 285, 293).

Με άλλα λόγια, τόσο οι καταστάσεις της φτώχειας όσο και της ευμάρειας προκαλούν στα άτομα και τις ομάδες κοινωνική οδύνη, η οποία ενώ φέρνει συχνά προσωπικά χαρακτηριστικά και αποδίδεται σε ιδιωτικές ή ευκαιριακές αιτίες στην πραγματικότητα αποτελεί αντανάκλαση κοινωνικών καταστάσεων (οπ.παρ. σ. 347, 236, 371). Οι διάφορες μορφές αυτοκτονίας (αλτρουϊστική, εγωϊστική), για παράδειγμα, ως ακραίες εκδηλώσεις της κοινωνικής οδύνης, ενέχουν ως βασικά αίτια τόσο τις ποικίλες απαγορεύσεις και τιμωρίες της κοινωνίας όσο και τις συμβουλές, τις προτροπές, τους επαίνους και τις διακρίσεις της κοινωνίας (οπ.παρ. σσ. 241-242, 245, 325, 266, 244, 236, 292, 292). Στην περίπτωση της κοινωνικής οδύνης που οφείλεται σε φαινόμενα «ανομίας», ο Durkheim επισημαίνει ότι η κοινωνία βρίσκεται σε μετάβαση, σε αποσύνθεση και έτσι δεν μπορεί να ρυθμίσει και να χαλιναγωγήσει τα βασικά ατομικά πάθη (οπ.παρ. σ. 292, 450).

Συνοψίζοντας, σε κάθε κοινωνία που ευημερεί ή παρακμάζει απαντώνται με διάφορες κάθε φορά σχέσεις τα ρεύματα της αλτρουϊστικής, της εγωϊστικής και της άνομης κοινωνικής οδύνης και παθολογίας. Δηλαδή η πορεία του πολιτισμού, ως σύνολο από περάσματα και μορφές ανομίας, τόσο σε περιόδους ευμάρειας όσο και σε περιόδους κρίσης, ενέχει μία ορισμένη κοινωνική οδύνη την οποία, παρότι καταδικάζουμε, πρέπει να την κατανοήσουμε και να την ερμηνεύσουμε ως στοιχείο της φυσιολογικής σύστασης κάθε κοινωνίας (οπ. παρ. σ. 346, 424, 426, 372).

Το πέρασμα από το ένα κοινωνικό στρώμα ή/ και έθος στο άλλο

Σύμφωνα με τον P. Bourdieu κάθε άτομο βρίσκεται σε ένα ορισμένο *κοινωνικό πεδίο* ή κοινωνικό στρώμα και μετέχει στις ανισότητες και τις αντιθέσεις που το διατρέχουν (Bourdieu 1998a: 60), διαθέτοντας ένα ορισμένο *έθος* (*habitus*) το οποίο δίνει στο άτομο αφενός το αίσθημα της ενότητας» και της τάξης (Μπουρντιέ 1999: 70, και 2000: 21) και αφετέρου αποτελεί τη βάση για διαφοροποιήσεις και διακρίσεις, διακριτά και διακεκριμένα πράγματα (Μπουρντιέ 2000c: 8).

Με άλλα λόγια στο πλαίσιο ενός ορισμένου *habitus*, με συνειδητό ή ασύνειδο τρόπο, επιβάλλονται ή ενσταλάσσονται, το σύστημα των διαθέσεων ή προδιαθέσεων (δυνατότητες και μη δυνατότητες, ελευθερίες και αναγκαιότητες, ευκολίες και

απαγορεύσεις, το σύστημα των πρακτικών (πράγματα που πρέπει να γίνουν ή να μην γίνουν, να ειπωθούν ή να μην ειπωθούν (Bourdieu 2006: 53, 54) καθώς και οι κοινωνικά έμφυλες κατασκευές του κόσμου και του σώματος (Bourdieu 1996: 54, 29), κ.λπ.

Από την άποψη αυτή τα περάσματα ή αλλιώς η κοινωνική άνοδος ή έκπτωση, υποχρεώνουν το άτομο, προκειμένου αφενός να προσαρμοστεί και να επιβιώσει και αφετέρου να αναγνωριστεί και να διακριθεί, να αποκτήσει μια νέα κανονικότητα, συνήθως με τίμημα μια νέα κοινωνική οδύνη και παθολογία. Για παράδειγμα, σε κάθε κοινωνικό πεδίο και για κάθε habitus υπάρχουν λιγότερο ή περισσότερο συγκεκριμένοι τρόποι αναγνώρισης, διάκρισης, δικαίωσης και νομιμοποίησης γι' αυτό που τα άτομα είναι, νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι (Μπουρντιέ 1999c: 48-50). Αυτές οι πράξεις εγκατάστασης δίνουν στο άτομο έναν κοινωνικό ορισμό, μια ταυτότητα σχετικά με το «τι είναι», «πως να φέρεται», «μέχρι που και με ποιο τρόπο», κ.λπ (Bourdieu 1999b: 120-122). Τα προνόμια που σχετίζονται με τις τελετές εγκατάστασης συχνά έχουν ένα σημαντικό κοινωνικό και ψυχικό τίμημα καθώς καλούν τον «χρισμένο» να παραιτηθεί από τις δικές του ιδιαιτερότητες και τα συναισθήματα και να συμμορφωθεί με αυτό για το οποίο χρίστηκε (Bourdieu 2006: 153).

Έτσι, για παράδειγμα, όσοι ανέρχονται κοινωνικά επιβάλλουν στους εαυτούς τους, όχι μόνο σε δημόσιες ή επίσημες περιστάσεις αλλά και στη ρουτίνα της καθημερινής ζωής, ενισχυμένους βαθμούς πειθαρχίας και λογοκρισίας τόσο στις γλωσσικές τους επιδόσεις όσο και στις συμπεριφορικές και σωματικές τους καταστάσεις, με χαρακτηριστικά άλλοτε αναγκαστικής υποταγής ή μίμησης και άλλοτε ιδιοτελούς δουλοπρέπειας (Bourdieu 1999b: 84, 109, 2002: 352). Κατ' αναλογία, όσοι κατέρχονται κοινωνικά προκειμένου να υπερασπιστούν μια ορισμένη κοινωνική τους κατάσταση και τη σχετική με αυτή αλληλεγγύη συνθήκης δέχονται νέα κανονιστικά πρότυπα ηθικής και τέρψης (Bourdieu 2002: 84) που ενέχουν μια σιγουριά και μια βεβαιότητα στενά συνδεδεμένες με την υποχρέωση της τάξης και τις αρχές συμμόρφωσης (Bourdieu 2002: 424, 2002: 253).

Συνοψίζοντας, τα κοινωνικά και ψυχικά δράματα των ατόμων, η κοινωνική οδύνη, είναι το σύνθετο αποτέλεσμα της «εσωτερίκευσης, της ψυχολογικοποίησης ή της σωματοποίησης των διαφορών, των διακρίσεων και των ανισοτήτων που διατρέχουν τα επιμέρους κοινωνικά πεδία, τα habitus και τις στρατηγικές τόσο σε περίπτωση κοινωνικής ανόδου όσο και σε περίπτωση κοινωνικής καθόδου.

Το «πέραςμα» από τη μία κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη Σε κάθε κοινωνική περίπτωση, κατάσταση ή συνάντηση (φίλοι, συνάδελφοι, συνεργάτες, ειδικοί) αλλά και σε κάθε θεσμοποιημένη οργάνωση (ομάδες, υπηρεσίες, ιδρύματα), σύμφωνα με τον Ervin Goffman, υπάρχει και επιβάλλεται στο άτομο, συνειδητά ή ασυνείδητα, ηθελημένα ή αναγκαστικά, μία ορισμένη κοινωνική ταυτότητα, μια κοινωνική προσωπικότητα, ένα σύνολο κοινωνικών κανονιστικών προτύπων ή τύπων ρόλων (Goffman 2001: 136, 2004: 184, 186, 2006: 68). Πρόκειται για τις λεγόμενες πρωτογενείς εναρμονίσεις στη βάση των οποίων ζητείται επίσημα από το άτομο να μην είναι ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο από αυτό που η ορισμένη κοινωνική ταυτότητα ορίζει και περιορίζει (Goffman 1994: 187).

Στην πραγματικότητα το άτομο συνήθως αρνείται το είδος του εαυτού που του αποδίδεται (Goffman 1994: 257) και προσπαθεί με τις πράξεις του να επηρεάσει την ταυτότητα που του έχει αποδοθεί (Goffman 2006: 62) και να προσδιορίσει την έννοια της προσωπικής ταυτότητας (Goffman 2001: 137). Διαμορφώνει έτσι τις λεγόμενες δευτερογενείς εναρμονίσεις, δηλαδή πρακτικές ή στάσεις με τις οποίες πετυχαίνει μια σειρά προσαρμογών και αλλαγών στον τρόπο θεώρησης του εαυτού του και των άλλων (Goffman 1994: 67, 99, 100, 167).

Ωστόσο οι σχέσεις μεταξύ της κοινωνικής και της προσωπικής ταυτότητας, των πρωτογενών και δευτερογενών εναρμονίσεων, της γκάμας των ρόλων δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από τις δυνατότητες και τη θέληση του ατόμου αλλά από στερεότυπες κοινωνικές προσδοκίες ή αλλιώς «συλλογικές αναπαραστάσεις. Με άλλα λόγια, για να έχει το άτομο μια κοινωνική θέση, μια ιεραρχική τοποθέτηση, χρειάζεται όχι μόνο να διαθέτει τα απαιτούμενα γνωρίσματα, αλλά να τηρεί τα πρότυπα συμπεριφοράς και εμφάνισης που αναλογούν στην κοινωνική του θέση με τρόπο συνεκτικό και αρθρωμένο (Goffman 2006: 80, 90-129).

Από την άποψη αυτή όταν ένα άτομο μεταβαίνει σε μια νέα θέση στην κοινωνία, μεταβαίνει σε ένα νέο σχήμα αρμόζουσας συμπεριφοράς που απαιτεί μια νέα λειτουργική συναίνεση και σχετικές μορφές αυτοελέγχου. Όμως πέρα από την αλλαγή θέσης στην κοινωνία και τα «καθημερινά ανεπίσημα δρώμενα περνούν συχνά από αυστηρό έλεγχο καταλληλότητας, ορθότητας, κοσμιότητας και ευπρέπειας (οπ. παρ. : 129, 119-120, 110).

Η ανωτέρω σύνθετη δυναμική γίνεται πιο επώδυνη όταν η αποδιδόμενη κοινωνική ταυτότητα έχει τα χαρακτηριστικά όχι μόνο του εμφανούς στίγματος (Goffman 2001:

67) και συνοδεύεται από αισθήματα ντροπής και μίσους προς τον εαυτό (οπ. παρ. : 70) αλλά και τα χαρακτηριστικά του απαξιώσιμου ατόμου, δηλαδή του ατόμου του οποίου η διαφορετικότητα δεν είναι άμεσα εμφανής και γνωστή εκ των προτέρων (ή τουλάχιστον ο ίδιος δεν γνωρίζει ότι είναι γνωστή στους άλλους).

Έτσι στην περίπτωση του απαξιώσιμου ατόμου οι προσπάθειες εντοπίζονται στο «ελάττωμά του, δηλαδή, να το φανερώσει ή να μην το φανερώσει, να πει ή να μην πει γι' αυτό, να εκμυστηρευτεί ή να μην εκμυστηρευτεί κάτι σε σχέση με αυτό, να πει ψέματα ή να μην πει, και, σε κάθε περίπτωση, σε ποιόν, πως, πότε και που; (Goffman 2001: 111). Πρόκειται για μια σχεδόν ακατάπαυστη κοινωνική οδύνη ενός ατόμου που ως ανιχνευτής πιθανοτήτων αντιμετωπίζει διαρκώς την «αποκρυπτογραφική ικανότητα του κοινού» (οπ. παρ. : 165, 121) υποχρεωμένο άλλοτε να ενσωματώσει την οπτική του φυσιολογικού ατόμου (πεποιθήσεις, ταυτότητες) και άλλοτε να αντιμετωπίσει τη δεινή του θέση ή να διαχειριστεί τη θεώρηση του εαυτού του (Goffman 2001: 99, 2004: 167, 2001: 99).

Συνοψίζοντας, το ηθελημένο ή αναγκαστικό, συνειδητό ή ασυνείδητο, πέρασμα από τη μια, επίσημη ή καθημερινή, κοινωνική ή προσωπική ταυτότητα σε μια άλλη ενέχει μια κοινωνική οδύνη και παθολογία που δεν περιορίζεται στα χαρακτηριστικά και τις προθέσεις του ατόμου αλλά εξαρτάται από την θέση στην κοινωνική ιεραρχία ή την κοινωνική τάξη (Goffman 1996: 236, 266, 2001: 100).

Μέθοδος έρευνας, ερευνητικό δείγμα και ανάλυση υλικού

Με βάση τις ανωτέρω θεωρητικές και εννοιολογικές μας επιλογές μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε περιόδους κρίσης, οι συνηδεις ή ασύνειδες μεταβάσεις, των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια το ένα κοινωνική οργάνωση στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα ή habitus στο άλλο, από μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη, μετασχηματίζουν σημαντικά τις μορφές και τους μηχανισμούς της κανονικότητας και της παθολογίας, του αποδεκτού και του απορριπτέου, των μορφών αναγόρευσης και των διαδικασιών αποκαθήλωσης. Μετασχηματίζουν δηλαδή τις μορφές και τους μηχανισμούς της κοινωνικής αναγνώρισης, της διάκρισης, της δικαίωσης και της νομιμοποίησης γι' αυτό που οι νέοι αγρότες είναι, νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι. Η λεγόμενη κοινωνική οδύνη επεκτείνεται σε θεμελιακές όψεις της κοινωνικής και ψυχικής συγκρότησης, στις ταυτότητες, τα αισθήματα, τις εικόνες, για τον εαυτό και τον άλλο.

Γι' αυτούς τους λόγους αξιοποιήσαμε τις ημιδομημένες συνεντεύξεις των οποίων η

σημασία για την παραγωγή και αξιοποίηση συμπτωματικών πληροφοριών σχετικών με την κουλτούρα των ατόμων και των μηχανισμών που κυριαρχούν στη διαμόρφωσή της έχει επισημανθεί σε μια σειρά σχετικών προσεγγίσεων (Michelat 1975: 230-231, Blanchet 1992: 40-41, Φίλιας 1977: 132-133, Δαμιανάκος 1997: 272).

Το τελικό ερευνητικό δείγμα αποτελείται από 40 «νέους αγρότες» (9 γυναίκες και 31 άνδρες), οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν και βιντεοσκοπήθηκαν και έγιναν σε χώρους και χρόνους που οι ίδιοι οι ερωτώμενοι θεωρούσαν πιο οικείους ή πιο «ασφαλείς» (σαλόνι, αυλή του σπιτιού, αποθήκη, χωράφι). Οι βασικές ερωτήσεις που τέθηκαν στους νέους αγρότες σε πολλές περιπτώσεις διαφοροποιήθηκαν σε ό, τι αφορά τη σειρά και τη διατύπωσή τους με βάση τις ιδιαιτερότητες των προσώπων, τις γλωσσικές «διαλέκτους» της περιοχής, τα απαραίτητα συμφραζόμενα, κ.λπ. Ωστόσο σε όλες τις συνεντεύξεις προσπαθήσαμε να διατηρήσουμε το βασικό πλαίσιο του χρόνου (μία ώρα) καθώς και των θεμάτων και των ερωτήσεων που περιλαμβάνονται στις υποθέσεις και τα ερευνητικά μας ερωτήματα.

Σε ό, τι αφορά την ανάλυση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού δεν επιλέξαμε τη λεγόμενη «θεματική ανάλυση περιεχομένου» αλλά θεωρήσαμε ότι ο λόγος των νέων αγροτών μπορεί να κατανοηθεί πληρέστερα σαν ένα είδος «κοινωνικού οδοιπορικού», «μετάβασης» ή «αλληλεπίδρασης» ανάμεσα στα κοινωνικά πεδία που προσδιορίζουν τις βασικές όψεις της τοπικής κοινωνίας και εργασίας (σχολείο, οικογένεια, γαμήλια αγορά, τοπικές αγορές εργασίας, κ.λπ.), της αγροτικής πολιτικής (Ευρωπαϊκή Ένωση, εθνικές γεωργικές υπηρεσίες, δίκτυα ενημέρωση και κατάρτισης, έλεγχοι, κ.λπ.) και της εν γένει κοινωνικής τους ταυτότητας (ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ΜΜΕ, κ.λπ.). Στα «περάσματα» αυτά θεωρούμε ότι εντοπίζονται οι μορφές και οι μηχανισμοί της αγροτικής κρίσης» και της συνακόλουθης «κοινωνικής οδύνης», που η παρούσα εργασία θέτει ως σκοπό να κατανοήσει και να ερμηνεύσει.

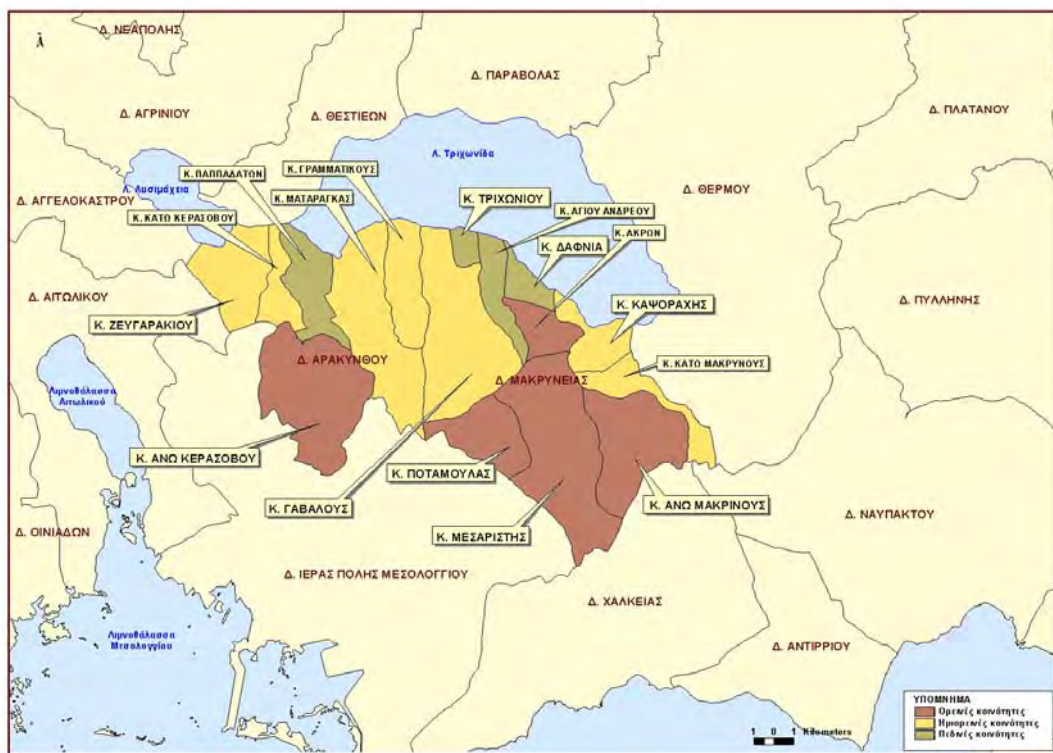
2. Η περιοχή της έρευνας

Γεωγραφική τοποθέτηση και στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος.

Η περιοχή έρευνας περιλαμβάνει τον Δήμο Αρακύνθου με τις κοινότητες Άνω Κεράσοβο, Κάτω Κεράσοβο, Ζευγαράκι, Παπαδάτες, Ματαράγκα, Γραμματικού, και τον Δήμο Μακρυνείας με τις κοινότητες Γαβαλού, Τριχώνιο, Αγ. Ανδρέας, Δαφνιάς, Καφοράχη, Κάτω Μακρινού, Άνω Μακρινού, Ακρες, Μεσάριστα και Ποταμούλα.

Με κριτήριο το υψόμετρο, στις ορεινές (πάνω από 600 μ.) ανήκουν οι κοινότητες: Ακρες, Άνω Κεράσοβο, Άνω Μακρινού, Μεσάριστα, Ποταμούλα, στις ημιορεινές (από 300 ως 600 μ.) οι κοινότητες: Κάτω Μακρινού, Κάτω Κεράσοβο, Ζευγαράκι, Ματαράγκα, Γραμματικού, Καφοράχη, Γαβαλού και στις πεδινές (μέχρι 300μ.) οι κοινότητες: Παπαδάτες, Τριχώνιο, Άγιος Ανδρέας, Δαφνιάς.

Γεωγραφική θέση των ορεινών, ημιορεινών και πεδινών κοινοτήτων των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας

Η περιοχή έρευνας και ειδικότερα τα πεδινά της σημεία θεωρούνται ως εύφορα από τα αρχαία χρόνια. Γεωλογικές μελέτες έχουν διαπιστώσει τη σύνδεση του ποταμού Αχελώου με τη λίμνη Τριχωνίδα. Η λίμνη Τριχωνίδα είναι η ανατολική και

μεγαλύτερη από τις δύο αιτωλικές λίμνες που βρίσκονται βόρεια του όρους Αράκυνθος και φαίνεται να δανείστηκε το όνομά της από την πολύ σημαντική αιτωλική πόλη Τριχόνειον που βρισκόταν στη νότια όχθη της. Η υδρολογική λεκάνη της περιοχής Τριχωνίδα περιβάλλεται στα βορειανατολικά από το όρος Παναιτωλικό με μέγιστο υψόμετρο τα 2.319 μέτρα και νότια το όρος Αράκυνθος με μέγιστο υψόμετρο 984 μέτρα. Το νερό της λίμνης καλύπτει όλες τις αρδευτικές και υδρευτικές ανάγκες της περιοχής. Η λίμνη Τριχωνίδα καθώς και τα όρη Παναιτωλικό και Αράκυνθος αποτελούν περιοχές ενταγμένες στο δίκτυο ΦΥΣΗ 2000.⁷

Κοινωνικό-δημογραφικά και παραγωγικά χαρακτηριστικά

Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1991⁸ και της απογραφής του 2001⁹ παρατηρείται, τόσο στα ορεινά όσο και στα πεδινά, μείωση του συνολικού αριθμού των ανδρών και των γυναικών, μείωση των παραγωγικών ηλικιών, παρότι φαίνεται να κυριαρχούν, ως ποσοστά εντός των κοινοτήτων μεταξύ των δύο απογραφών, και αύξηση των ηλικιών άνω των 65 ετών. Ωστόσο και στις δύο απογραφές διατηρείται η ενθαρρυντική τάση προς δημογραφική ισορροπία μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Σε ό,τι αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης, με βάση τα στοιχεία της Απογραφής του 1991¹⁰ και της Απογραφής του 2001¹¹ που αναφέρονται στο επίπεδο εκπαίδευσης με

---

⁷ [βλ. προσθ. πληροφ. στο Παράρτημα, Πιν. 5 και 6).

⁸ [βλ. Παράρτημα, Πιν. 1α και Πιν. 1β]

⁹ [βλ. Παράρτημα, Πιν. 1γ και Πιν. 1δ]. Αξιοποιούμε τα στοιχεία των απογραφών του 1991 και του 2001 (τα αντίστοιχα στοιχεία της απογραφής της ΕΣΥΕ του 2011 μέχρι τη στιγμή της συγγραφής του παρόντος κειμένου δεν έχουν επεξεργαστεί και δημοσιευτεί) προκειμένου να δείξουμε ορισμένες τάσεις που διαγράφονται στα κύρια ενδιαφέροντά μας όπως η δομή του πληθυσμού, η εκπαίδευση, η απασχόληση, οι χρήσεις γής, κ.λπ. Ωστόσο οι σημαντικές διαφορές μεταξύ των στοιχείων που κάθε απογραφή συλλέγει και κατηγοριοποιεί, δεν μας επιτρέπουν να προβούμε σε ειδικότερες παρατηρήσεις ή να αξιοποιήσουμε ερευνητικά τις επιμέρους μικρές διαφορές ή αποκλίσεις. Για παράδειγμα, όπως θα δούμε, στην απογραφή του 1991 οι ομάδες ηλικιών που μας αφορούν καταγράφονται στις κλάσεις 15-29, 30-44, 45-64, 65+ ενώ στην απογραφή του 2001 με τις κλάσεις 20-54, 55-64, 65 και άνω. Η διαφορετική καταγραφή κάνει σχετικά αξιοποιήσιμες και τις παρατηρήσεις για τα διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης στο βαθμό που στην απογραφή του 1991 καταγράφονται τα επίπεδα εκπαίδευσης των ανδρών και γυναικών μετά το 10ο έτος της ηλικίας ενώ στην απογραφή του 2001 καταγράφονται και οι ενδιάμεσες ηλικιακές κλάσεις δηλαδή 10-19, 20-24, 25-29, 30-44, 45-64, 65+.

¹⁰ [βλ. Παράρτημα, Πίνακες 2α και 2β]

¹¹ [βλ. Παράρτημα, Πίνακες 2γ και 2δ]

βάση το φύλο και το υψόμετρο, παρατηρούμε ό, τι ενώ κυριαρχούν σε όλα τα είδη κοινοτήτων και στα δύο φύλα οι απόφοιτοι του Δημοτικού, το 2001 το γενικό εκπαιδευτικό επίπεδο των ανδρών και κυρίως των γυναικών εμφανίζεται βελτιωμένο. Ωστόσο κινούμενοι από τα πεδινά προς τα ορεινά παρατηρούμε ότι μειώνεται το επίπεδο εκπαίδευσης των ανδρών, τάση που εμφανίζεται πιο έντονη στις γυναίκες.

Εξετάζοντας τις βασικές παραγωγικές δραστηριότητες του ενεργού πληθυσμού των ανδρών και των γυναικών κατά κατηγορία κοινοτήτων, με βάση τα στοιχεία της Απογραφής του 1991¹² και του 2001¹³, παρατηρούμε ότι η γεωργία συνεχίζει και κατά την απογραφή του 2001 να παραμένει η κύρια απασχόληση του ανδρικού ενεργού πληθυσμού και σε μικρότερα ποσοστά του γυναικείου ενεργού πληθυσμού. Ωστόσο σε όλες τις κατηγορίες κοινοτήτων εμφανίζεται, μεταξύ των δύο απογραφών μια τάση υποχώρησης της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα και ειδικότερα στον καπνό, με κύρια έμφαση στους άνδρες των ορεινών κοινοτήτων και στις γυναίκες των ημιορεινών και πεδινών περιοχών.

Σε ό, τι αφορά τις χρήσεις γης και τη δομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, σύμφωνα με τα στοιχεία της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας του 1991¹⁴, τα στοιχεία για τις χρήσεις της γεωργικής γης από την έρευνα Διάρθωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων του έτους 1999-2000¹⁵ και τα στοιχεία από την Απογραφή Γεωργίας Κτηνοτροφίας 1999-2000 σχετικά με τη χρησιμοποιούμενη γεωργική κατά είδος καλλιέργειας¹⁶ καθώς και για τον τεμαχισμό των γεωργικών εκμεταλλεύσεων¹⁷, παρατηρούμε ότι οι ετήσιες και οι δενδρώδεις καλλιέργειες (κυρίως καπνός και ελιές) καθώς και οι λαχανόκηποι κυριαρχούν στην ημιορεινή ζώνη, οι αγραναπαύσεις στις πεδινές περιοχές και οι εκτάσεις με λιβάδια και βοσκοτόπους στις ορεινές. Σε ό, τι αφορά τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις στις ορεινές περιοχές ενώ εμφανίζονται σχετικά μεγάλες (44,97 στρ.), κοντά δηλαδή στον εθνικό μέσο όρο, έχουν μεγάλο τεμαχισμό¹⁸. Αντίθετα, στις ημιορεινές και κυρίως στις πεδινές περιοχές ενώ μειώνεται ο πολυτεμαχισμός και αυξάνονται οι δυνατότητες

---

¹² [βλ. Παράρτημα, Πίνακας 3α]

¹³ [βλ. Παράρτημα, Πίνακας 3β]

¹⁴ [βλ. Παράρτημα, Πίνακας 4α και 4β]

¹⁵ [βλ. Παράρτημα, Πίνακες 5α και 5β]

¹⁶ [βλ. Παράρτημα, Πίνακας 6]

¹⁷ [βλ. Παράρτημα, Πίνακας 7]

¹⁸ Πρόκειται για παρατηρήσεις που στηρίζονται στην επιτόπια καταγραφή των επιμέρους προβλημάτων, δεν υπήρχαν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία.

πρόσβασης και άρδευσης το μέγεθος παραμένει μικρό. Με άλλα λόγια η εγγειοδιαρθρωτική δομή που εμφανίζεται αντανακλά τις επιρροές από την πολυετή κυριαρχία της καλλιέργειας του καπνού.

Συνοψίζοντας τα σχόλια που προηγήθηκαν, στους επιλεγμένους και συνοπτικούς πίνακες των απογραφών 1991 και 2001, σχετικά με τις δημογραφικές, εκπαιδευτικές και εγγειοδιαρθρωτικές δομές του συνόλου των κοινοτήτων της περιοχής έρευνας, επισημαίνουμε ότι παρά τη δημογραφική ισορροπία ανδρών και γυναικών παρατηρείται μείωση και γήρανση του πληθυσμού, τάσεις οι οποίες, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν επηρέασαν σημαντικά τις ηλικίες 20-54 ετών, οι οποίες φαίνεται να διατηρούνται σε βιώσιμα μεγέθη. Σε ό,τι αφορά τις απασχολήσεις, η γεωργία ενώ συνεχίζει να αποτελεί την κύρια δραστηριότητα της πλειονότητας των ανδρών, τα ποσοστά μείωσης στην δεκαετία του 1990 καταδείχνουν σημαντικές τάσεις «αποαγροτοποίησης». Με κριτήριο το υψόμετρο επισημαίνουμε ότι οι ορεινές κοινότητες, περισσότερο από τις άλλες, αντιμετωπίζουν τα περισσότερα προβλήματα τόσο στη δομή των ηλικιών και στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες όσο και ως προς τις παραγωγικές-διαρθρωτικές δομές. Σε κάθε περίπτωση, οι γυναίκες, περισσότερο από τους άνδρες και παρά τη σχετική βελτίωση του εκπαιδευτικού τους επιπέδου, υφίστανται τις επιπτώσεις της άνισης πρόσβασης στις εκπαιδευτικές δυνατότητες. Στο πλαίσιο αυτό επιβεβαιώνονται οι σχετικές παρατηρήσεις των πρώτων επιτόπιων επισκέψεων και, κυρίως, δικαιολογείται η διάκριση των δύο φύλων και των κοινοτήτων (ορεινές από τη μια και ημιορεινές/ πεδινές από την άλλη), κατά την ανάλυση του εμπειρικού υλικού της έρευνας.

Η παραγωγή και η κουλτούρα του καπνού.

- Η «κρίση του καπνού» σε αριθμούς.

Η αλλαγή του συστήματος ενισχύσεων και της κρατικής παρέμβασης, σε ορισμένες ποικιλίες, μέσω της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς του καπνού είχε σοβαρές συνέπειες στην περιοχή έρευνας. Το μέγεθος του προβλήματος γίνεται εμφανές αν συνεκτιμηθούν οι μειώσεις στις καλλιεργούμενες εκτάσεις (βλ. Πίνακα 1) και στον αριθμό των καπνοπαραγωγών (βλ. Πίνακα 2) που ασχολούνται με την ποικιλία «μυρωδάτα».

Πίνακας 1. Εκτάσεις της ποικιλίας «μυρωδάτα» (σε στρ.).

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	%Μείωση (1997/2003)
ΟΡΕΙΝΕΣ	1646	1592,5	1474,1	1436,86	1250,1	990,4	856,42	52,03
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	9939	10035,1	9660,13	9051,75	8211,3	6654,25	5885,44	59,21
ΠΕΔΙΝΕΣ	3468,5	3446,5	3255,91	3104,5	2811,2	2177,2	1798,2	51,84

Πηγή: ΟΠΕΚΕΠΕ, 2004

Πίνακας 2. Παραγωγοί της ποικιλίας «μυρωδάτα».

	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2003	%Μείωση (1997/2003)
ΟΡΕΙΝΕΣ	205	203	195	188	172	127	127	54,51
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	1153	1144	1106	1039	928	686	686	55,68
ΠΕΔΙΝΕΣ	504	496	482	457	386	259	259	48,23

Πηγή: ΟΠΕΚΕΠΕ, 2004

Σύμφωνα με τα στοιχεία της περιόδου 1997- 2003 από τη μείωση της παραγωγής των «μυρωδάτων» πλήττονται όλες οι κοινότητες της περιοχής έρευνας. Όσον αφορά τις καλλιεργούμενες εκτάσεις η μείωση κυμαίνεται μεταξύ του 51,84% και 59,21% επί του συνόλου αυτών, ενώ όσον αφορά στον αριθμό των παραγωγών η μείωση κυμαίνεται από 48,23% μέχρι 55,68% επί του συνόλου αυτών. Και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται ότι πλήττονται περισσότερο οι ημιορεινές περιοχές, οι οποίες, όμως έχουν περισσότερες δυνατότητες από τις ορεινές, όπως θα φανεί στη συνέχεια, να στραφούν στην καλλιέργεια άλλης ποικιλίας.

Από την άλλη, όπως φαίνεται στους πίνακες που ακολουθούν, η γη που αποδεδμεύεται από την καλλιέργεια των «μυρωδάτων» δεν αποδίδεται πλήρως στην καλλιέργεια της ποικιλίας «βιρτζίνια». Στις ορεινές περιοχές της καπνοκαλλιέργειας η απουσία των καπνών «βιρτζίνια» είναι σχεδόν απόλυτη. Αλλά και στις ημιορεινές και πεδινές περιοχές η υποκατάσταση της ποικιλίας «μυρωδάτα» με την ποικιλία «βιρτζίνια» υστερεί. Ενώ οι ποσοστιαίες αυξήσεις τόσο των καλλιεργούμενων εκτάσεων με «βιρτζίνια» όσο και του αριθμού των παραγωγών είναι αξιόλογες σε απόλυτα μεγέθη, η ενασχόληση με τον καπνό υποχωρεί. Σύμφωνα με τα στοιχεία, την περίοδο 1997-2003 στις ημιορεινές και πεδινές κοινότητες η αύξηση της καλλιέργειας της ποικιλίας «βιρτζίνια» ανέρχεται σε 900,7 στρ. όταν η μείωση σε «μυρωδάτα» είναι 5.723,85 στρ.

Πίνακας 3. Εκτάσεις της ποικιλίας «βιρτζίνια» (σε στρ.).

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ΟΡΕΙΝΕΣ	0	0	0	0	18,5	17,3	50
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	725	679,8	652,5	588	792,5	893,3	1399,7
ΠΕΔΙΝΕΣ	250	246,5	254	207	266,5	303,4	476

Πηγή: ΟΠΕΚΕΠΕ,2004

Αυτό, ενδεχομένως, οφείλεται στο περιορισμένο αρδευτικό δίκτυο και το μικρό κλήρο αυτών των περιοχών, δύο διαρθρωτικές αδυναμίες οι οποίες επιτείνουν τα προβλήματα από την έλλειψη οικονομικών ενισχύσεων, το υψηλό κόστος της τεχνολογίας επεξεργασίας (ξηραντήρια) και την αναποτελεσματικότητα των μακροπρόθεσμων θεσμικών λύσεων. Ανάλογα μειώνεται και ο αριθμός των καπνοκαλλιεργητών (βλ. Πίνακα 4) για την περίοδο 1997-2003. Στις ορεινές περιοχές η στροφή στην καλλιέργεια «βιρτζίνια» είναι ελάχιστη. Στις ημιορεινές και πεδινές περιοχές υπάρχει συρρίκνωση του κλάδου καπνός. Στην τελευταία περίπτωση τα απόλυτα μεγέθη δείχνουν ότι η εγκατάλειψη των «μυρωδάτων» δεν αναπληρώνεται με την καλλιέργεια «βιρτζίνια». Ενώ την πρώτη καλλιέργεια εγκατέλειψαν 790 παραγωγοί η αύξηση εκείνων που καλλιεργούν «βιρτζίνια» είναι μόλις 68 άτομα.

Πίνακας 4. Παραγωγοί της ποικιλίας «βιρτζίνια».

1492	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ΟΡΕΙΝΕΣ	0	0	0	0	4	4	8
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ							
Σ	38	40	40	40	56	59	87
ΠΕΔΙΝΕΣ	13	13	13	11	15	17	24

Πηγή: ΟΠΕΚΕΠΕ,2004

Από τα παραπάνω εκτεθέντα ποσοτικά μεγέθη γίνεται προφανές ότι η μείωση της καλλιέργειας του καπνού είναι σημαντική και επιβαρύνει κυρίως τις ορεινές περιοχές. Αλλά και οι ημιορεινές και οι πεδινές περιοχές πλήττονται όμως λιγότερο από τις ορεινές αφού το ανάγλυφο, η ύπαρξη αρδευτικού δικτύου, κ.λπ. επιτρέπουν κάποιες επιχειρηματικές ή εναλλακτικές λύσεις.

- Το έθος του καπνού.

Η καλλιέργεια της ποικιλίας «Μυρωδάτα» στην περιοχή έρευνας χρονολογείται από

το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Η σταδιακή αντικατάσταση των άλλων μορφών παραγωγής (σιτηρά, κτηνοτροφία, κ.λπ.), η κρατική παρέμβαση καθώς και η σχετική πληθυσμιακή σταθερότητα (περιορισμένη εξωτερική μετανάστευση), αναγόρευσαν την παραγωγή του καπνού σε κύρια εισοδηματική πηγή, και την «κουλτούρα του καπνού» κυρίαρχο συμβολικό σύστημα στα ζητήματα της ιδιοκτησίας και της διαδοχής, των στρατηγικών της οικογένειας, των γαμήλιων συστημάτων, των πελατειακών σχέσεων, των εμπορικών δικτύων, των πιστωτικών ανταλλαγών, τόσο σε περιόδους ειρήνης (μεσοπόλεμος, μεταπολεμική περίοδος) όσο και σε περιόδους πολέμου (Μικρασιατική Εκστρατεία, Κατοχή, Εμφύλιος Πόλεμος, βλ. Λουκόπουλος 1938: 349-376, Κομνηνού 1981, Μπακόλας 2001, Παπουτσή 1991, Γιαννακοπούλου 2003, Πατρώνης 2003, Μπάδα 2003, Αγγέλη 2007, Μπάδα 2008, Μπάδα 2010).

Οι «μικροί» παραγωγοί της ποικιλίας «Μυρωδάτα» συνήθως καλλιεργούσαν μέχρι 5 στρέμματα και οι «μεγάλοι» 10-15 στρέμματα. Στην παραγωγή απασχολούνται κυρίως τα μέλη της οικογένειας και ο κοινωνικός χαρακτήρας των σχέσεων παραμένει «κλειστός» με πολύ περιορισμένες τις σχέσεις «σεμπριάς»¹⁹. Κύριες σχέσεις ανταλλαγών εργασίας είναι η «συνεργασία» ή «παρέα» (ακολουθούν τη γραμμή των συγγενικών σχέσεων) και τα λεγόμενα «δανεικά» (περίσσευμα και ανταλλαγή διαθέσιμου εργατικού δυναμικού).

Στο εσωτερικό του πεδίου της παραγωγής κυριαρχεί ο άνδρας, «αρχηγός της εκμετάλλευσης», που διαθέτει την «άδεια παραγωγής καπνού». Η «άδεια καπνού», δηλαδή το «δικαίωμα παραγωγής καπνού», ήταν μονοσέλιδο έντυπο του Εθνικού Οργανισμού Καπνού (ΕΟΚ) (αντίγραφο της «άδειας» είχε ο τοπικός αγροτικός συνεταιρισμός λόγω δανειοδότησης και για τους ίδιους λόγους η ΑΤΕ), στο οποίο αναγραφόταν το ονοματεπώνυμο του παραγωγού, η περιοχή, η οικογενειακή κατάσταση, ο αριθμός τέκνων, η έκταση, η ποσότητα, η ποικιλία του καπνού καθώς και η «ζώνη παραγωγής». Η «άδεια καπνού» δεν μπορούσε να πουληθεί (μέχρι

---

¹⁹ Ο «σέμπρος» ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης γης, της ζήτησης εργασίας και της περιορισμένης απασχόλησης, κυρίως των φτωχών στρωμάτων, των προσφύγων και των μετακινούμενων κτηνοτρόφων στις τοπικές βιοτεχνίες-βιομηχανίες. Στην «σεμπριά» η γη και ο εξοπλισμός ήταν του ιδιοκτήτη και στο τέλος μοιράζεται το παραγόμενο προϊόν και όχι το κέρδος από την πώληση του προϊόντος. Ο «σέμπρος» κατά κανόνα για να πάρει κάποιο δάνειο χρειαζόταν την έγγραφη δήλωση και πολλές φορές εγγύηση του ιδιοκτήτη ότι θα συνεχίσει την καλλιέργεια. Σταδιακά όμως ένας σημαντικός αριθμός «σέμπρων» απέκτησε εισοδήματα τα οποία, παράλληλα με κάποια υποτυπώδη τραπεζικά δάνεια, επέτρεψαν την αγορά γης και το πέρασμα στην κατάσταση του «μικροϊδιοκτήτη αγρότη».

τουλάχιστον το τέλος της δεκαετίας του 1980) και μεταβιβαζόταν κληρονομικά συνήθως στον πρωτότοκο (με την σύμφωνη γνώμη του ΕΟΚ) ή κάποιες φορές μέρος της «άδειας» δινόταν ως «προίκα» στην κόρη. Η δυνατότητα αυτή στη μακρά διάρκεια και ειδικότερα σε εποχές που οι τιμές του καπνού ήταν καλές αποτέλεσε τη βασική αιτία για τον επιπλέον τεμαχισμό και τη διασπορά της αγροτικής γής και τη δημιουργία «αδειών» με πολύ λίγη παραγωγή (για παράδειγμα, 200-300 κιλά). Δηλαδή μακροπρόθεσμα το «μοίρασμα» των αδειών κατέληξε να είναι «μοίρασμα φτώχειας» στο βαθμό που δεν ενίσχυε τη βιωσιμότητα των εκμεταλλεύσεων ενώ παράλληλα ήταν εμπόδιο στην προοπτική του αναδασμού και της συνεταιριστικής παραγωγής. Ωστόσο, η «άδεια καπνού» για τον ιδιοκτήτη παραγωγό ήταν το κέντρο της «κοινωνικής του ταυτότητας» (ιδιοκτησία, όνομα, παραγωγικές δεξιότητες) και της διαπραγματευτικής του δύναμης απέναντι στον έμπορο, τον πολιτικό, το πιστωτικό σύστημα, τη γαμήλια αγορά, τα ζητήματα υγείας, τις κοινωνικές σχέσεις και τα συμβολικά συστήματα, ειδικότερα του ανδρικού κόσμου (περηφάνεια, τιμή, δύναμη, λεβεντιά).

Σε ό, τι αφορά το πιστωτικό σύστημα η «άδεια παραγωγής» ήταν το κύριο εχέγγυο για δύο σημαντικά δάνεια, το λεγόμενο «καλλιεργητικό» και το «πλασματικό δάνειο». Το «καλλιεργητικό δάνειο» ήταν προαιρετικό δάνειο και δινόταν στον «αρχηγό της οικογένειας» από την ΑΤΕ ή τον τοπικό αγροτικό συνεταιρισμό στην αρχή της καλλιέργειας, ιδιαίτερα όταν καθυστερούσε η εξόφληση της προηγούμενης σοδειάς, έφτανε σε ύψος στο μισό της αξίας του παραγόμενου καπνού και κύριος εγγυητής ήταν ο τοπικός αγροτικός συνεταιρισμός. Αν το «καλλιεργητικό δάνειο» δεν αποπληρωνόταν την τρέχουσα χρονιά, μεταφερόταν στην επόμενη, με τους αντίστοιχους τόκους. Οι τοπικοί συνεταιρισμοί που είχαν οικονομική επιφάνεια σε ορισμένες περιπτώσεις εξωφλούσαν την ΑΤΕ και έτσι ο παραγωγός γλύτωνε τους τόκους. Το «πλασματικό δάνειο» ήταν προαιρετικό δάνειο που δινόταν στον «αρχηγό της οικογένειας», από την Α.Τ.Ε. στην αρχή της καλλιέργειας (για την αντιμετώπιση των εξόδων της παραγωγής) ή στο τέλος του χρόνου (για τα έξοδα των γιορτών), έφτανε σε ύψος στο μισό της αξίας του παραγόμενου καπνού και κύριος εγγυητής ήταν ο τοπικός αγροτικός συνεταιρισμός. Το «καλλιεργητικό δάνειο» και το «πλασματικό δάνειο» καταργούνται στις αρχές της δεκαετίας του 1980 γιατί ο παραγωγός θεωρείται πλέον «επιχειρηματίας» και άρα μπορεί να συνάπτει δάνεια μόνος του.

Παράλληλα η «άδεια παραγωγής» ήταν ο κύριος ρυθμιστής στα «συστήματα

διαδοχής» και τη γαμήλια αγορά. Στο βαθμό που η «άδεια παραγωγής καπνού» μεταβιβαζόταν στον πρωτότοκο και κυρίως σε αυτόν που «έμενε στο πατρικό σπίτι» (σπάνια μεταβιβαζόταν σε αυτούς που έφευγαν από τη γεωργία στις πόλεις ή παντρεύονταν σε άλλες αγροτικές περιοχές) για τον νέο αγρότη (που αναγκαζόταν να μείνει στην περιοχή ή επέστρεφε σ' αυτή λόγω της ανεργίας ή της υποαπασχόλησης των πόλεων) αποτελούσε, μαζί με το «σπίτι» και τα «χωράφια» (που συνήθως έπαιρνε εξ ολοκλήρου ή κατά μεγάλο μέρος) τα βασικά στοιχεία διαπραγμάτευσης στην γαμήλια αγορά. Κατά συνέπεια, με βάση τα χαρακτηριστικά της «άδειας παραγωγής» η «προίκα» που ζητούσε ο άνδρας ήταν άλλοτε κτήματα (όταν τα δικά του δεν ήταν αρκετά), άλλοτε χρήματα (όταν είχε επαρκή γη αλλά όχι τα κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό της) και άλλοτε εργατική δύναμη, δηλαδή μια «καλή, εργατική και υπάκουη» γυναίκα. Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανωτέρω απαιτήσεις της οικονομικής, κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής της οικογένειας, έπρεπε η κοπέλα να είναι «κατάλληλη» και «ικανή» και συνήθως από κοντινή περιοχή και από γνωστή οικογένεια. Έτσι διαμορφώθηκε για πολλές δεκαετίες μια δυναμική ενδογαμίας των παραγωγών καπνού, πιο ισχυρή από τις άλλες κοινωνικές ομάδες του αγροτικού χώρου της περιοχής.

Σημαντικός είναι και ο ρόλος της «άδειας καπνού» στις ποικίλες σχέσεις του καπνοπαραγωγού με τον λεγόμενο «μεσίτη». Υπήρχε σε κάθε χωριό και για κάθε έμπορο και ένας «μεσίτης» που γνώριζε πολύ καλά όχι μόνο την ποιότητα και την ποσότητα των παραγόμενων ποικιλιών καπνού αλλά και τη δομή και την εξέλιξη της κάθε οικογένειας. Έτσι, έδινε «δάνεια» σε επιλεγμένους καλλιεργητές, έκανε τον «μεσολαβήτη» στη γαμήλια αγορά, επενέβαινε σε «οικογενειακές κρίσεις» ή σε ανάγκες της οικογένειας (σπουδές, γάμος, αρρώστια). Ο ρόλος του «μεσίτη» αναπαράγεται και παραμένει σε ισχύ μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οπότε αλλάζει καθοριστικά και περιορίζεται σε κυρίως οικονομικές πλευρές. Η εισαγωγή της καλλιέργειας της ποικιλίας Βιρτζίνια άλλαξε τον τρόπο καλλιέργειας, εκτίμησης της ποιότητας, διενέργειας του εμπορίου. Πλέον ο «μεσίτης» εξαρτάται από τον πολιτικό αφού είναι το Κράτος που πλέον διαχειρίζεται τα κεφάλαια για τον αγροτικό χώρο (προγράμματα, επιδοτήσεις). Ωστόσο ο «μεσίτης» διατηρεί το κοινωνικό του δίκτυο αλλά πλέον τον κυρίαρχο πολιτικό ρόλο τον παίζει ο «κομματάρχης» και έτσι συχνά ο «μεσίτης» γίνεται «κομματάρχης» ή και αντίστροφα. Σε ό,τι αφορά την κοινωνική τους προέλευση, μέχρι τη δεκαετία του 1980, οι περισσότεροι μεσίτες ήταν παιδιά μεσιτών και είχαν κοινωνικές και προσωπικές σχέσεις με τους εμπόρους

καπνού. Στη δεκαετία του 1990 και ειδικότερα μετά την εισαγωγή των Βιρτζίνια οι «νέοι μεσίτες» παράγονται από τα πολιτικά και κομματικά δίκτυα.

Η «άδεια καπνού» από την άλλη αντανακλά τις οικονομικές και συμβολικές συνέπειες της ένταξης του παραγωγού σε μια ορισμένη «ζώνη καπνού». Οι «ζώνες παραγωγής του καπνού» αφορούν γεωγραφικές περιοχές με συγκεκριμένα όρια (κτήματα, δρόμοι, δένδρα, ορόσημα) μέσα στις οποίες θεωρήθηκε, προπολεμικά με εμπειρικά κριτήρια (ποιότητα καπνού, τομές εμπορίου), και μεταπολεμικά με επιστημονικά κριτήρια (αναλύσεις εδάφους, έλεγχος προϊόντος) ότι η συγκεκριμένη ποικιλία καπνού έχει την καλύτερη δυνατή ποιότητα (μέγεθος και ποιότητα φύλλων, άρωμα). Μέσα σε κάθε ζώνη και ποικιλία καπνού ορίστηκαν κυρίως τρεις υπο-ζώνες ή τρία παραγωγικά και κοινωνικά habitus: η υπο-ζώνη Α («τραγάνες», λιγότερο γόνιμες και ορεινές περιοχές) με πολύ καλή ποιότητα καπνού, υπο-ζώνη Β («βαρκά» και παραλίμνιες περιοχές) και η υπο-ζώνη Γ με την λιγότερο καλή ποιότητα καπνού.

Με το πέρασμα του χρόνου τα όρια ορισμένων ζωνών καπνού μετατοπίστηκαν καθώς υπήρχε ανάγκη να ενσωματωθούν σ' αυτές κτήματα που αδικήθηκαν από την προπολεμική «ζωνοποίηση» και κυρίως να ενταχθούν κτήματα που στη μεταπολεμική περίοδο που προερχόταν από εκχερσώσεις (αφαίρεση θαμνώδους βλάστησης, αποκατάσταση κτημάτων που είχαν εγκαταληφθεί) ή κτήματα από την εισαγωγή στην καλλιέργεια του καπνού σημαντικού αριθμού από τους λιγότερο ή περισσότερο οικειοθελώς μετακινούμενους πληθυσμούς προς τα πεδινά και την πόλη του Αγρινίου στη διάρκεια της Κατοχής, του Εμφύλιου και των επακόλουθων ρευμάτων εσωτερικής μετανάστευσης. Στον μετασχηματισμό των εσωτερικών διαιρέσεων και των εξωτερικών ορίων των ζωνών στη μεταπολεμική περίοδο σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι «μεγαλοκτηματίες» ή οι «παράγοντες» ορισμένων περιοχών που πίεζαν, με τη στήριξη των εμπόρων καπνού, για την ένταξη των κτημάτων τους στις ζώνες του καπνού. Ωστόσο η διάκριση της γεωγραφίας της καλλιέργειας του καπνού σε ζώνες και υπο-ζώνες διατηρήθηκε μέχρι την είσοδο της χώρας στην Ε.Ε²⁰. Όταν όμως καταργήθηκε ήταν προφανές ότι έπληξε οικονομικά

---

²⁰ Υποστηρίζεται ότι η χώρα ζήτησε από την Ε.Ε να αυξηθεί η παραγωγή του καπνού αλλά να γίνει στο πλαίσιο των «ζωνών» για να εξασφαλιστεί έτσι και η σχετική ποιότητα της παραγωγής. Στην πραγματικότητα όμως ο καπνός για την Ε.Ε. είχε μικρή σημασία, σε σχέση με τα άλλα γεωργικά προϊόντα που παρήγαγαν σε μεγάλες ποσότητες περισσότερες χώρες, και δεν δέχτηκε τη διατήρηση των «ζωνών». Την απόφαση αυτή επικρότησαν και οι έμποροι του καπνού καθώς τους διευκόλυνε, μαζί με τις επιδοτήσεις εξαγωγής που άρχισαν να λαμβάνουν, για την ευκολότερη διενέργεια του εμπορίου: πλέον δεν ήταν υποχρεωμένοι να

και δημογραφικά τις ορεινές και λιγότερο γόνιμες περιοχές που συνήθως ανήκαν στην ζώνη Α.

Για τον παραγωγό μιας ορισμένης ποικιλίας καπνού το να ανήκει η πλειονότητα ή το σύνολο των κτημάτων του στη ζώνη Α του έδινε μια θετική κοινωνική ταυτότητα (παραγωγός ποιοτικού καπνού, ζήτηση του καπνού από το εμπόριο, προτίμηση από τους ντόπιους «δοκιμαστές» τσιγάρων, σημαντικό διαπραγματευτικό μέσο η «άδεια παραγωγής καπνού») και παράλληλα το κτήματά του αποκτούσαν αξία τόσο σε περίπτωση πώλησης ή ενοικίασης όσο και στην περίπτωση της «πρόικας». Μέσα στην κάθε «ζώνη» το «χωράφι», το «καπνοχώραφο», πολύ περισσότερο από άλλα κτήματα (ελαιώνες, εσπεριδοειδή, κηπευτικά), αποτελεί για τον άνδρα μικροκαλλιεργητή του καπνού κάθε ποικιλίας το «σπίτι του», με την έννοια ότι η καθημερινή του ζωή είναι περισσότερο συνυφασμένη με το χωράφι (καθαρισμός, περίφραξη, φυτοπροστασία, περιποίηση) παρά με το σπίτι, στο οποίο πηγαίνει για να φάει και να κοιμηθεί.

Η «καλή ζώνη» και το «καλό καπνοχώραφο» συχνά αποτελούν τα παραγωγικά αλλά και τα συμβολικά πλαίσια του «μερακλή» καπνοπαραγωγού. Με τη θετική αυτή ανδρική κοινωνική ταυτότητα χαρακτηριζόταν ο παραγωγός καπνού ο οποίος με βάση την διαγενεακή οικογενειακή τεχνογνωσία παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού, την ποιότητα των κτημάτων (συνήθως ιδιόκτητα, σχετικά μεγάλου μεγέθους και κυρίως στην ζώνη Α) και τη σύνθεση του οικογενειακού εργατικού δυναμικού (αριθμός, φύλο και ηλικία των μελών) παρήγαγε καπνό πολύ καλής ποιότητας. Ετσι έχαιρε εκτίμησης από την τοπική κοινωνία (συζητήσεις στο καφενείο, επιλογή του καπνού από τους «δοκιμαστές»²¹ των πολύ καλών τοπικών χειροποίητων τσιγάρων), αποτελούσε τον «πρώτο» που θα συναντούσαν οι μεσίτες και οι έμποροι του καπνού, σε περίπτωση οικονομικής δυσπραγίας (θάνατοι, ασθένειες, καταστροφή της παραγωγής) είχε καλύτερη αντιμετώπιση από τους εμπόρους και το τραπεζικό

αγοράζουν από συγκεκριμένες ποικιλίες συγκεκριμένες ποσότητες.

²¹ Ο «δοκιμαστής» είναι ο καπνοπαραγωγός που μαθαίνει από την «οικογενειακή παράδοση» να φτιάχνει «χαρμάνια» τσιγάρων, δηλαδή μίγματα καπνού από διαφορετικές περιοχές, «χέρια», χρώμα φύλλων, υφή φύλλων. Οι παραγωγοί που παρευρίσκονται, ο καθένας με τον «καπνό που φουμάρει», αλλάζουν μεταξύ τους τσιγάρα: δός μου το τσιγάρο σου για να σου πώ «τι καπνό φουμάρεις. Άλλες φορές ο «δοκιμαστής» δουλεύει σε καπνομάγαζα για 2-3 μέρες, ακόμα και ως άμισθος, για να μάθει περισσότερα για την επεξεργασία. Τα χαρμάνια ανήκαν στις εξής κύριες ταξινομήσεις: το «ζαχαρωμένο» (δηλαδή το σέρτικο, το βαρύ, «το φαρμάκι»), το «λιβάνι» (δηλαδή το αρωματικό), το «φλέσουρα» (δηλαδή το πολύ ελαφρύ).

σύστημα και παράλληλα το «όνόμά» του ήταν μια εγγύηση για την «προίκα» (τα παιδιά του «μερακλή», του «νοικοκύρη» ή αυτός πήρε μια «νοικοκυροπούλα, αυτή διάλεξε έναν «νοικοκύρη»)²². Η παραγωγική αναγκαιότητα και η θετική κοινωνική ταυτότητα του «μερακλή», μέσα και έξω από την οικογένεια και την τοπική κοινωνία, μειώνεται καθοριστικά μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1981). Οι επιδοτήσεις του καπνού πλέον δίνονται με βάση την ποσότητα παραγωγής και έτσι δεν παίρνονται υπόψη τα ποιοτικά χαρακτηριστικά ενώ παράλληλα χάνονται οι κατά ποικιλία και περιοχή τεχνογνωσίες και κουλτούρες.

Η πολυετής κυριαρχία των αντιλήψεων και των πρακτικών της «παραδοσιακής» καπνοκαλλιέργειας είχε αποτέλεσμα να μην επισημανθεί ή να μην συνειδητοποιηθεί η «κρίση» των Μυρωδάτων δηλαδή οι σημαντικές αλλαγές τόσο στις πολιτικές του κράτους και του διεθνούς εμπορίου όσο και στο εσωτερικό της παραγωγής και της «κουλτούρας του καπνού».

Ένα μέρος της κρίσης των Μυρωδάτων αποδίδεται στο γεγονός ότι η μακρόχρονη «ασφάλεια» από την απορρόφηση της ποικιλίας στην Απώ Ανατολή, δεν επέτρεψε να γίνουν δοκιμές σχετικά με την ικανότητα της ποικιλίας να εισαχθεί σε περισσότερα χαρμάνια και σε χαρμάνια άλλων χωρών. Η επέλαση του αμερικανικού blend από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα (διαφήμιση, έρευνες αγοράς για τις προτιμήσεις των καπνιστών, δωρεάν διανομή τσιγάρων, νέοι τρόποι ζωής, γενική αύξηση του καπνίσματος, «μοντέρνα» καπνιστικά γούστα των νέων, «ελαφρά τσιγάρα» για το καλό της υγείας) δεν εκτιμήθηκε ή υποτιμήθηκε²³. Έτσι στα μέσα της

---

²² Στον αντίποδα του «μερακλή» καπνοπαραγωγού βρίσκεται ο «ταλαίπωρος» ή ο αγρότης της «πυρκαγιάς». Με την αρνητική αυτή ανδρική κοινωνική ταυτότητα χαρακτηριζόταν ο παραγωγός καπνού ο οποίος για πολλούς λόγους (έλλειψη γνώσεων, κακή ποιότητα κτημάτων, περιορισμένο οικογενειακό εργατικό δυναμικό, ελλειπής φυτοπροστασία κυρίως για τον περονόσπορο) παρήγαγε κακής ποιότητας καπνό (με βάση τα αυστηρά εμπορικά κριτήρια) ο οποίος συχνά οδηγούταν στο «κάψιμο». Το «κάψιμο» αφορά την καταστροφή με φωτιά από τον Ελληνικό Οργανισμό Καπνού (ΕΟΚ), κάθε Μάρτη-Απρίλη, σε συγκεκριμένα σημεία κάθε περιοχής, των καπνών κακής ποιότητας τα οποία μετέφερε και ζύγιαζε ενώπιον σχετικής επιτροπής ο παραγωγός. Η επιτροπή αποτελούταν από αντιπροσώπους του τοπικού συνεταιρισμού, των εμπόρων και του ΕΟΚ και για τις ποσότητες που καιγόταν ο παραγωγός έπαιρνε μια μικρή αποζημίωση. Από τις τοπικές ποικιλίες καπνού στο «κάψιμο» πιο συχνά οδηγούνταν τα Τσεμπέλια επειδή αποτέλεσαν την ποικιλία με την οποία στη μεταπολεμική περίοδο ασχολήθηκαν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί και οι εσωτερικοί μετανάστες, των οποίων οι γνώσεις παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού για σημαντικό διάστημα ήταν συχνά ανύπαρκτες ή περιορισμένες.

²³ Ανάλογη αδράνεια για «πειραματικά χαρμάνια», με μεγαλύτερες συνέπειες λόγω όγκου

δεκαετίας του 1980 η ποικιλία Μυρωδάτα εισέρχεται σε μια βαθιά κρίση που αρχίζει ως κρίση τιμών στο τέλος της δεκαετίας του 1980, αποτυπώνεται και επιταχύνεται μετά την αναθεώρηση της Κοινής Οργάνωσης Παραγωγής Καπνού το 1992 (ποσοστώσεις στην παραγωγή) και κορυφώνεται στο τέλος της δεκαετίας του 1990 (μείωση τιμών, αύξηση του κόστους παραγωγής)²⁴.

Στο εσωτερικό της παραγωγής και της «κουλτούρας του καπνού» ήδη από τη δεκαετία του 1970 συμβαίνουν μια σειρά σημαντικές αλλαγές. Πρόκειται κυρίως για την επέκταση του αρδευτικού συστήματος (αύξηση παραγωγής και παραγωγικότητας), τη βελτίωση της ποιότητας του καπνού (λιπάσματα, φυτοφάρμακα), την αυξανόμενη αξιοποίηση της γεωργικής τεχνολογίας (τρακτέρ, ραντιστικά, αντλητικά, μηχανές «αρμαθιάσματος») και τις «επιδοτήσεις», μετά την ένταξη στην Ε.Ε. Οι αλλαγές αυτές μείωσαν το μόχθο, αύξησαν τον ελεύθερο χρόνο, αποδέσμευσαν σε σημαντικό βαθμό τους νέους, τις γυναίκες και τους ηλικιωμένους από την παραγωγή του καπνού και έκαναν πιο πιθανή ή ρεαλιστική την «υπόσχεση» της σταδιακής αντικατάστασης της «αγροτικής κατάστασης» με την «αστική» ή την «λιγότερο επαρχιακή» κατάσταση (κατανάλωση, οικιακός εξοπλισμός, κοινωνικές σχέσεις, αλλαγή διατροφικών γούστων, νέα πολιτισμικά μοντέλα)²⁵. Έτσι η προαναφερόμενη εμπορική κρίση δεν συνειδητοποιείται, απωθείται και αντικαθίσταται από τη μόνιμη ελπίδα για την παρέμβαση, η οποία λόγω της

παραγωγής, εμφανίζεται και στα Τσεμπέλια παρότι διαπιστώνεται μεγάλη μεταστροφή του γούστου των καπνιστών από τα «ανατολικά τσιγάρα».

²⁴ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι κρατικές αρχές προτίμησαν να δίνουν μέρος των χρημάτων των επιδοτήσεων του καπνού για πληρωμή των κοινοτικών προστίμων από την υπέρβαση των ορίων παραγωγής (αρχή της συνυπευθυνότητας) παρά να πληροφορήσουν τους καπνοπαραγωγούς για τις συνέπειες των μέτρων αυτών καθώς και για τις αλλαγές που είχαν συμβεί στο διεθνές εμπόριο αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των καπνών που αποτελούσαν τη βάση της ντόπιας παραγωγής. Παράλληλα το κράτος για ένα μεγάλο διάστημα δεν δίνει τις επιδοτήσεις στον καπνοπαραγωγό απευθείας αλλά μέσω του εμπόρου δημιουργώντας έτσι την εντύπωση στους παραγωγούς ότι αυτή ήταν η «τιμή του καπνού».

²⁵ Οι διαδικασίες αυτές συχνά προκάλεσαν και μια «αθέατη» κοινωνική διαστρωμάτωση. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι δόθηκε η ίδια επιδότηση σε όλους τους παραγωγούς και τις ποιότητες μιας ποικιλίας καπνού, πέρα από το ό,τι δεν αποτελούσε κίνητρο για την βελτίωση της ποιότητας, αύξανε το εισόδημα των μεγαλύτερων παραγωγών. Παράλληλα οι μικροί παραγωγοί πλήρωναν όσο και οι μεγάλοι τα πρόστιμα της «συνυπευθυνότητας» από την υπέρβαση των ορίων παραγωγής, τα οποία όπως είναι φυσικό συνήθως υπερέβαιναν, ατομικά ή συλλογικά, οι μεγάλοι παραγωγοί.

αναθεώρησης της ΚΑΠ έχει όλο και λιγότερες «προστατευτικές» αρμοδιότητες. Στη διατήρηση της αυταπάτης της «ελεγχόμενης κρίσης» και της συνέχειας του ρόλου του «αφεντικού» ή του «ελεύθερου αγρότη» σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι μετανάστες εργάτες από τα Βαλκάνια και τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ που καταφθάνουν στην περιοχή μετά το 1990, εργάζονται αρχικά στα «Μυρωδάτα» και στη συνέχεια, στο μέσο της δεκαετίας του 1990, στα «Βιρτζίνια» που σε κάποιο βαθμό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αντικαθιστούν τα «Μυρωδάτα».

Η ποικιλία «Βιρτζίνια» εισάγεται στην περιοχή έρευνας σταδιακά μετά το 1982, χρηματοδοτείται με ευνοϊκούς για τον παραγωγό όρους (δάνεια για αγορά γης, εξοπλισμού, εγκαταστάσεων επεξεργασίας, κρατικές εγγυήσεις για την πώληση της παραγωγής). Για παράδειγμα, υπολογίζεται ότι την πρώτη αυτή περίοδο (1985-1992) οι κλίβανοι επεξεργασίας των Βιρτζίνια πριμοδοτούνται μέχρι και 60% και η τιμή του προϊόντος μέχρι και 95%. Αναφέρεται ότι στις προτάσεις για την εισαγωγή της ποικιλίας στην περιοχή έρευνας είχαν προταθεί μέτρα αφενός για τη σταδιακή αντικατάσταση των παραδοσιακών ποικιλιών και αφετέρου για τη διατήρηση και επέκταση, σε ευνοϊκές περιοχές των ποικιλιών αυτών. Τελικά οι προτάσεις αυτές δεν έγιναν δεκτές από το Υπουργείο Γεωργίας και εγκρίθηκε κυρίως η εισαγωγή των Βιρτζίνια σε βάρος όλων των άλλων ποικιλιών και των κοινωνικών δομών της οικονομίας του καπνού.

Η ποικιλία «Βιρτζίνια» προορίζεται για εξαγωγές, διαθέτει τα χαρακτηριστικά των «American blends» και καλλιεργείται ως «βιομηχανική ποικιλία» δηλαδή ποικιλία που επιδέχεται, σε σχέση με τα «Μυρωδάτα», αφενός μεγάλο βαθμό εκμηχάνισης της παραγωγής και της επεξεργασίας και αφετέρου αξιοποίηση έμμισθων εργατών, όχι ιδιαίτερα έμπειρων, σε όλα τα στάδια της παραγωγής. Οι αρχικές αντιστάσεις και οι επιφυλάξεις των παραγωγών για την καλλιέργεια των Βιρτζίνια οφείλονται αφενός στο βαθιά ριζωμένο παραγωγικό και κοινωνικό *habitus* από τη μακρόχρονη καλλιέργεια των καπνών ανατολικού τύπου (οικογενειακή εργασία, παραδοσιακή τεχνογνωσία, περιορισμένη γεωργική τεχνολογία, εμποδωμένα εμπορικά και πολιτικά δίκτυα) και αφετέρου στην έλλειψη μεγάλων αρδευόμενων εκτάσεων. Στη συνέχεια όμως σημαντικός αριθμός παραγωγών αγόρασαν ή ενοικίασαν μεγάλα και αρδευόμενα κτήματα και σταδιακά αξιοποίησαν αντί για τους ντόπιους εποχικούς εργάτες τους αλλοδαπούς²⁶. Στην παραγωγή των «Βιρτζίνια» μέχρι το 1990 εργάζεται

---

²⁶ Σημαντικός αριθμός από τους παραγωγούς Βιρτζίνια, λόγω των μεγάλων αρδευτικών

η οικογένεια και οι τοπικοί εποχικοί ενώ μετά το 1990 εισέρχονται στην παραγωγή οι μετανάστες (κυρίως Αλβανοί)²⁷ και παράλληλα, μετά το 1992-1993, εισέρχονται σταδιακά στην παραγωγή οι λεγόμενοι «αγρότες στα χαρτιά» ή «αγρότες με ημερομηνία λήξης».

Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε, η «άδεια παραγωγής καπνού», που μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μεταβιβαζόταν υπό ειδικές συνθήκες (διαδοχή, προίκα) μετά το 1995 γίνεται αντικείμενο ενοικίασης ή εν κρυπτώ μεταβίβασης με σκοπό τη διευκόλυνση της αντικατάστασης της ποικιλίας Μυρωδάτα από την ποικιλία Βιρτζίνια²⁸. Από το 2000 περίπου επίσημα πλέον η «άδεια» μεταβιβάζεται ή πωλείται, με την έγκριση του Εθνικού Οργανισμού Καπνού (ΕΟΚ). Αγρότες ή πρόσωπα που κατείχαν «άδεια», χωρίς αναγκαστικά να είναι οι ίδιοι παραγωγοί καπνού, που είχαν πρόσβαση στα «κέντρα πληροφόρησης» (Ομάδες Παραγωγών, Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, Ενώσεις Γεωργικών Συνεταιρισμών, κόμματα, Ευρωπαϊκή Ένωση), διαβλέποντας το «τέλος του καπνού» και την θέσπιση των λεγόμενων «ιστορικών δικαιωμάτων», «μοίρασαν» μέρος της «άδειας» που κατείχαν σε οικογενειακά και συγγενικά πρόσωπα εμπιστοσύνης. Τα άτομα αυτά στη συνέχεια άρχισαν να αγοράζουν (στον νομό αλλά και σε περιοχές της Ηπείρου), με νομικά έγκυρο τρόπο (συμβολαιογραφική πράξη, ενώπιον του ΕΟΚ, παρουσία δικηγόρου), πολλές «άδειες» μικρών και οριακών εκμεταλλεύσεων καπνού (με αρχική τιμή περίπου 300.000 δρχ ανά στρέμμα αλλά σύντομα 100.000 δρχ και στο τέλος πολύ λιγότερο) συγκεντρώνοντας έτσι μεγάλα «δικαιώματα παραγωγής»²⁹. Αυτοί, οι

αναγκών της ποικιλίας, αναζήτησε κτήματα στις παραλίμνιες περιοχές των λιμνών Τριχωνίδας και Λυσιμαχίας, αυξάνοντας έτσι τη ρύπανση από την απορροή λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, τα οποία, σε σχέση με τα Μυρωδάτα, ήταν πιο ισχυρά και χρησιμοποιούνταν σε μεγαλύτερες ποσότητες.

²⁷ Σύμφωνα με την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία το 2001 στον γεωργικό τομέα του νομού Αιτωλοακαρνανίας εργάζονται 1452 άνδρες μετανάστες και 315 γυναίκες, αποτελώντας το 6,8% των συνολικά απασχολούμενων στον τομέα. Από αυτούς οι 1385 άνδρες (93,5%) και οι 261 γυναίκες (82,8%) προέρχονται από την Αλβανία, αποτελώντας το 6,36% των συνολικά απασχολούμενων στον τομέα.

²⁸ Στο «πρόγραμμα αντικατάστασης των ποικιλιών με περιορισμένη ζήτηση» δινόταν το δικαίωμα παραγωγής Βιρτζίνια σε ποσότητα ίση με τα «Μυρωδάτα» που αντικαθιστούσαν. Στη συνέχεια η δέσμευση αυτή καταργήθηκε και η παραγωγή των Βιρτζίνια αφέθηκε εντελώς ελεύθερη.

²⁹ Τις «άδειες καπνού» αναγκάστηκαν να πουλήσουν οι ορεινές περιοχές (δυσκολίες στην παραγωγή ή τη βελτίωση των συνθηκών ζωής), οι μικροί παραγωγοί (δυσκολίες αντιμετώπισης του αυξανόμενου παραγωγικού κόστους), οι ηλικιωμένοι αγρότες, οι αγρότες χωρίς διάδοχο αλλά και ειδικότερες περιπτώσεις παραγωγών όπως αυτοί που προσέβλεπαν

λεγόμενοι «αγρότες στα χαρτιά» ή «παρένθετοι αγρότες», την κρίσιμη περίοδο των αποφάσεων (2002-2004) σχετικά με την ολική ή τη μερική αποδέσμευση της ποσότητας του καπνού από την επιδότηση, ψήφισαν, στην πλειονότητά τους, την «πλήρη αποδέσμευση». Δηλαδή επέλεξαν το «τέλος του καπνού» έναντι της «υπόσχεσης» ότι θα παίρνουν για την περίοδο 2004-2013 τις επιδοτήσεις που αναλογούσαν στην «ιστορική περίοδο» (1999-2002), χωρίς να παράγουν καπνό και συχνά χωρίς να έχουν καμία σχέση με τη γεωργική παραγωγή³⁰.

Στην πραγματικότητα η κρίση της ποικιλίας Βιρτζίνια ξεκινά το 1992 (επιβολή ποσοτώσεων παραγωγής) και κορυφώνεται στις αρχές του 2000 (αύξηση παραγωγής, μείωση τιμών, αύξηση του κόστους παραγωγής) δημιουργώντας σημαντική κοινωνική διαστρωμάτωση. Από τη μια αγρότες με μεγάλα δάνεια που δεν μπορούν να τα εξοφλήσουν (αγορά γης και γεωργικού εξοπλισμού, δεύτερη κατοικία, καταναλωτικές ανάγκες)³¹ και αφετέρου «αγρότες στα χαρτιά» που εισπράττουν επιδοτήσεις και απολαμβάνουν τον «αστικό τρόπο ζωής», χωρίς στην πραγματικότητα να συμμετέχουν στην παραγωγή και τα ρίσκα της.

Η σταδιακή παρακμή της παραδοσιακής ποικιλίας Μυρωδάτα και η περιορισμένη αντικατάστασή της από την ποικιλία Βιρτζίνια, μετασημάτισε δραστικά τόσο τις εμπορικές, πιστωτικές και «ανδρικές» αρμοδιότητες της «άδειας καπνού» όσο και τα σύνθετα συμβολικά συστήματα που η «άδεια καπνού» για δεκαετίες στήριζε (ιδιοκτησία, διαδοχή, γαμήλια αγορά, προίκα, σχέσεις συνεργασίας στην παραγωγή, πελατειακό σύστημα, «μερακλής» παραγωγός, «δοκιμαστής»). Πλέον η διαπραγματευτική δύναμη του παραγωγού Βιρτζίνια, του «νέου αφεντικού», απέναντι

στην «πολυαπασχόληση» (τεχνίτες, μικροεπαγγελματίες), οι χήρες και οι χήροι, οι οικογένειες με προβλήματα υγείας. Μακροπρόθεσμα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι ομάδες αυτές, μετά το «τέλος του καπνού», μη έχοντας «δικαιώματα στις επιδοτήσεις», αντιμετώπισαν σημαντικά προβλήματα φτώχειας και κοινωνικής περιθωριοποίησης.

³⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της οικονομικής ευμάρειας και του ελεύθερου χρόνου που προκάλεσε η εν γένει απασχόληση με τα Βιρτζίνια είναι η συχνή έκφραση στην περιοχή έρευνας «Βιρτζινάκι και μπανάκι». Δηλαδή, σε σχέση με την καλλιέργεια των παραδοσιακών ποικιλιών, που δεν επέτρεπαν παρά ελάχιστο ελεύθερο χρόνο και η παραγωγή τους εκτεινόταν μέχρι σχεδόν το τέλος του Αυγούστου, τα Βιρτζίνια επέτρεπαν στους παραγωγούς όχι μόνο να κερδίζουν χρήματα και να έχουν περισσότερο χρόνο αλλά και κάνουν μπάνια στη θάλασσα, μια εικόνα σχεδόν ανύπαρκτη μερικά χρόνια πριν.

³¹ Πρόκειται κυρίως για τη «δεύτερη γενιά» παραγωγών Βιρτζίνια, δηλαδή όσων εισήλθαν στην παραγωγή μετά το 1992 και, λόγω της μεταρρύμισης της ΚΑΠ, όπως αναφέρθηκε, δεν είχαν τα προνόμια (δάνεια για αγορές, επιδότηση εξοπλισμού, κ.λ.π) που είχε η «πρώτη γενιά» (1985-1992).

στον έμπορο, τον πολιτικό, το πιστωτικό σύστημα και τη γαμήλια αγορά, δεν στηρίζεται στην «άδεια καπνού» αλλά στην εν γένει «επιχειρηματική δράση». Η νέα «ανδρική ταυτότητα» προσδιορίζεται άλλοτε από μια «φανταστική ταυτότητα», δηλαδή την αναπόληση των εποχών της «άδειας του καπνού», της ακμής του καπνού, της «ανδρικής κυριαρχίας», της αγροτικής ενδογαμίας και των δικτύων εμπόρου-μεσίτη-κομματάρχη και άλλοτε από μια «επιχειρησιακή ταυτότητα» που εντοπίζεται στις προσπάθειες αποκλειστικά σχεδόν του άνδρα να αξιοποιεί, λιγότερο ή περισσότερο θεμιτά μέσα, για την αγορά ή ενοικίαση κτημάτων, την αναζήτηση «χαρτιών» για την αύξηση ή την δικαιολόγηση των επιδοτήσεων, την εκμετάλλευση των φτηνών και διαθέσιμων αλλοδαπών εργατών και την αγορά «αδειών καπνού» από μη βιώσιμους αγρότες.

Ενδεικτικό παράδειγμα της σύγχυσης των οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών «ταυτοτήτων» στο πέρασμα από την «ακμή», στην «κρίση» και το «τέλος του καπνού» και από τα Μυρωδάτα στα Βιρτζίνια, αποτελούν οι «νέοι αγρότες» της περιοχής έρευνας. Οι «νέοι αγρότες» παροτρύνονται και ενισχύονται οικονομικά από το Κράτος για να εισέλθουν στην αγροτική παραγωγή και κυρίως την παραγωγή του καπνού την περίοδο της κατεξοχήν κρίσης του καπνού (1997-2004). Επιπλέον, οι εισερχόμενοι στο «Πρόγραμμα των Νέων Αγροτών» παροτρύνονται από το Κράτος (Γεωργικές Υπηρεσίες του Νομού) να αξιοποιήσουν ως κύριο πλεονέκτημα της «υποψηφιότητας» τις λεγόμενες Μονάδες Ανθρώπινης Εργασίας (ΜΑΕ) του καπνού, οι οποίες όντας περισσότερες σε σχέση με αυτές των άλλων καλλιεργειών, εξασφάλιζαν την επιτυχία της υποψηφιότητας στο Πρόγραμμα.

Μετά το 2004 και το «αποφασισμένο, από τους ίδιους τους αγρότες ή τουλάχιστον τους «μεγάλους αγρότες» και τους «αγρότες στα χαρτιά», «τέλος του καπνού», οι «φανταστικές ταυτότητες» και οι «επιχειρηματικές ταυτότητες» των αγροτών εισέρχονται σε νέα κρίση καθώς αντικαθίστανται από την ταυτότητα του «δικαιούχου των ιστορικών δικαιωμάτων», του «επιδοματούχου αγρότη». Πρόκειται για μια κατά βάση «ανύπαρκτη ταυτότητα» αφού δεν παραπέμπει σε εργασίες, ιεραρχίες, θέσεις, υποχρεώσεις, δικαιώματα ή διεκδικήσεις αλλά στην κατά περίπτωση νοχελική ή αγωνιώδη προσμονή της πληρωμής, μία φορά το χρόνο, των «ιστορικών δικαιωμάτων».

Συνοψίζοντας

Τα «περάσματα» από τη λεγόμενη «χρυσή εποχή» του καπνού (αρχές δεκαετίας

1980-1992) στην εποχή της «κρίσης» και του «τέλους του καπνού» (τέλος δεκαετίας του 1990) και από τα Μυρωδάτα στα Βιρτζίνια και τα «ιστορικά δικαιώματα» μπορούν να κατηγοριοποιηθούν και να εξετασθούν ως «περάσματα» μεταξύ «εποχών», μορφών κοινωνικής οργάνωσης, κοινωνικών στρωμάτων, habitus και στρατηγικών. Σε κάθε περίπτωση και παρά τις επιμέρους ιδιαιτερότητες πρόκειται για την άλλοτε ηθελημένη και άλλοτε αναγκαστική «αποαγροτοποίηση» της πλειονότητας των αγροτικών περιοχών, των κοινωνικών στρωμάτων και των νοοτροπιών της περιοχής έρευνας. Οι περισσότεροι «νέοι αγρότες», «πρώην αγρότες» και «αγρότες στα χαρτιά», «επιδοματούχοι αγρότες», «παρένθετοι αγρότες», ιδιαίτερα μετά το 2004, ζουν με βάση εισοδήματα, ανάγκες και προσδοκίες που δεν προέρχονται από την αγροτική εργασία. Ολο και λιγότεροι άνθρωποι πλέον στην περιοχή έρευνας θέλουν να μείνουν αγρότες, να γίνουν αγρότες, να ζουν σαν αγρότες ή να τους αντιμετωπίζουν σαν αγρότες. Στο πλαίσιο αυτό η κρίση ή το «τέλος του καπνού» στην περιοχή έρευνας δεν προκαλεί μόνο εργασιακή ανασφάλεια (μείωση εισοδημάτων, ανεργία, υποαπασχόληση κ.λπ.). Είναι κυρίως κοινωνική αβεβαιότητα και προσωπική «δραματοποίηση» των «ταυτοτήτων» και των «ρόλων» καθώς το πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου» μετασχηματίζει συστηματικά τις μορφές και τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους και με τους οποίους οι νέοι αγρότες ένιωθαν αναγνώριση, διάκριση, δικαίωση και νομιμοποίηση γι' αυτό που ήταν, που νόμιζαν ότι ήταν ή θα ήθελαν να ήταν.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία στη μεταπολεμική περίοδο ενώ συχνά διαιρείται σε «περιόδους» και «φάσεις», σε σχέση με την εν γένει «καπιταλιστική ανάπτυξη», μπορεί να κατηγοριοποιηθεί και να εξετασθεί με τη μορφή επιμέρους «κρίσεων» και «περασμάτων» με τις οποίες για διαφορετικούς τρόπους, λόγους και στόχους, αρθρώνονται τόσο οι διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, τα κοινωνικά στρώματα, τα παραγωγικά συστήματα και τα προϊόντα όσο και οι οικογένειες, τα συμβολικά συστήματα και οι πραγματικότητες της «καθημερινής ζωής».

1. Η ακμή και η κρίση της γεωργικής ανάπτυξης

Στις αρχές του 1950, λίγους μήνες μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η αγροτική παραγωγή είχε επανέλθει στα προπολεμικά επίπεδα και άρχισε να εμπεδώνεται η στρατηγική της «γεωργικής ανάπτυξης»³². Αυτή ήταν η απάντηση του κράτους σε όσα είχαν προκαλέσει, στο κοινωνικό επίπεδο, οι βίαιες μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών³³ και η συνεπακόλουθη μετανάστευση³⁴.

Τις επόμενες δεκαετίες και μέχρι το 1981, έτος τομής και για τον αγροτικό τομέα καθώς η χώρα εντάσσεται στην τότε Ευρωπαϊκή Κοινότητα, πέρα από τις αναμφισβήτητα «θετικές» όψεις της πολιτικής γεωργικής ανάπτυξης³⁵ εμφανίστηκαν

---

³² Κατά τη διάρκεια της Κατοχής η απώλεια του 50% του μηχανικού εξοπλισμού και των αγροτικών ζώων καθώς και ο περιορισμός των καλλιεργούμενων εκτάσεων κατά το ένα τέταρτο είχαν αποτέλεσμα κατά την Απελευθέρωση η αγροτική παραγωγή να φτάνει στο 40% της προπολεμικής (Σταθάκης 2004: 35, 89, 100, 102).

³³ Εκτιμάται ότι στη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου μετακινήθηκαν από αγροτικές περιοχές προς άλλες ή προς τις πόλεις 800.000 άτομα δηλαδή το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της χώρας (Κοτζαμάνης 1990: 108-110, Μαργαρίτης 1999: 31).

³⁴ Υπολογίζεται ότι από το 1950 μέχρι το 1973 μετακινήθηκαν στο εσωτερικό της χώρας 645.000 άτομα και περίπου 1.000.000 μετανάστες εγκατέλειψαν τη χώρα (Μωυσίδης 1986: 61-62).

³⁵ Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μεγάλη επέκταση των εγχειοβελτιωτικών έργων (Λουλούδης 1992: 139-140), την αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων και του τεχνολογικού εξοπλισμού (Μπεόπουλος 1999: 37-38), την αύξηση της χρήσης λιπασμάτων (Μπεόπουλος 1996: 150), την αύξηση της συναλλαγματικής αξίας των αγροτικών προϊόντων (Καζάκος 2001: 220, 167,

μία σειρά «αρνητικές» επιπτώσεις, οι οποίες συνήθως ακολουθούν την υιοθέτηση του μοντέλου της εντατικής γεωργίας, τόσο στις σχέσεις του αγροτικού τομέα με τους άλλους τομείς της οικονομίας³⁶ όσο και στο πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας³⁷.

Στη δεκαετία του 1980, όταν πλέον ο αγροτικός τομέας κατευθύνεται από την Κοινή Αγροτική Πολιτική, όπως τουλάχιστον την αντιλαμβάνονται και την εφαρμόζουν οι αρμόδιες αρχές σε όλο το φάσμα του αγροτικού δικτύου (πολιτική ηγεσία, διοίκηση, τράπεζες, συνεταιρισμοί, επαγγελματικοί φορείς), η πολιτική των επιδοτήσεων δημιούργησε επιπλέον προβλήματα μεταξύ αγροτικών περιοχών, προϊόντων και εκμεταλλεύσεων³⁸. Όσον αφορά τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί των στόχων του γεωργικού εκσυγχρονισμού, στο επίπεδο του ατομικού παραγωγού κατόχου και διαχειριστή της γεωργικής εκμετάλλευσης, το ζητούμενο του «επαγγελματία γεωργού», ως βασικού φορέα του γεωργικού εξορθολογισμού (εκβιομηχάνιση γεωργίας, μεταποίηση, σύνδεση γεωργίας –βιομηχανίας) αποβαίνει άκαρπο, υπονομευόμενο διαρκώς από τις κομματικές αντιπαραθέσεις, ατελέσφορες πολιτικές και την κοινωνική αδράνεια ή την έλλειψη ουσιαστικής συμμετοχής των αρμόδιων συλλογικών φορέων και των ίδιων των παραγωγών (Καμπέρης 2001β).

Οι αρχές της δεκαετίας του 1990 χαρακτηρίζονται από την πρώτη μείζονος κλιμάκας μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, η οποία επιχειρεί να αντιμετωπίσει τα πιεστικά προβλήματα που έχει σωρεύσει αυτή η, κατά τα λοιπά, επιτυχής πολιτική σχετικά με

---

218), την αύξηση του αριθμού των αγροτικών συνεταιρισμών (Αβδελίδης 1981: 91-92), κ.λπ.

³⁶ Πρόκειται για τη μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ (Μηλιός 1988 : 433), τη μείωση της συμμετοχής του γεωργικού πληθυσμού στα ποσοστά του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (Μαυρής 1984: 41), τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού που ασχολείται με τη γεωργία (Τσαούσης 1999 : 153), κ.λπ..

³⁷ Παρατηρείται μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών, γήρανση του αγροτικού πληθυσμού και γήρανση των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, κ.λπ (Μωυσίδης 2002: 73, Μωυσίδης 1998: 79), κ.λπ.

³⁸ Μεταξύ των άλλων η πολιτική στήριξης των τιμών παγίωσε τη δομική ανισορροπία μεταξύ φυτικής και ζωικής παραγωγής (Λουλούδης 1991α: 65), επέτεινε τις ανισότητες μεταξύ πεδινών/ αρδευόμενων περιοχών της εντατικής γεωργίας και των ορεινών περιοχών της παραδοσιακής γεωργίας (Λουλούδης 1999α: 108-109), διεύρυνε τις ανισότητες μεταξύ «μικρών» και «μεγάλων» εκμεταλλεύσεων (Λουλούδης 1993: 51), κ.λπ. Τα προβλήματα αυτά στο περιβαλλοντικό επίπεδο εντοπίζονται κυρίως στις επιπτώσεις της γεωργίας στο φυσικό περιβάλλον: συρρίκνωση ή αποξήρανση υγροτόπων, ρύπανση των νερών από νιτρικά, αύξηση της χρήσης φυτοφαρμάκων και μείωση της βιοποικιλότητας, διάβρωση επικλινών εδαφών, κ.λπ (Μπέοπουλος 1999: 46).

τους στόχους που είχε θέσει στις προηγούμενες τρεις δεκαετίες εφαρμογής της, δηλαδή το βάρος των γεωργικών πλεονασμάτων (σε δημητριακά, βόειο κρέας, γάλα, αλκοόλη, κ.α.), το διαρκώς διογκούμενο δημοσιονομικό κόστος στήριξης των αγορών και τα αυξανόμενα περιβαλλοντικά προβλήματα που δημιουργούνται από την εντατική γεωργία και κτηνοτροφία. Κύριοι στόχοι της μεταρρύθμισης του 1992 ήταν ο περιορισμός της γεωργικής παραγωγής μέσω της μείωσης των επιδοτήσεων και η αποζημίωση των θιγομένων μ' ένα σύστημα αμέσων πληρωμών βασισμένων στην καλλιεργούμενη έκταση και συνεπώς αποσυνδεδεμένων από τον όγκο του παραγομένου προϊόντος.

Μετά τη μεταρρύθμιση του 1992 θα ακολουθήσουν και άλλες βελτιωτικές προτάσεις, προς την ίδια πάντα κατεύθυνση, που θα καταλήξουν στη Συμφωνία του Βερολίνου, το 1999. Μία σημαντική θεσμική καινοτομία της τελευταίας αποτελεί ο Καν. ΕΚ/1257/99, ο λεγόμενος «Κανονισμός για την ανάπτυξη της υπαίθρου», που επιχειρεί να συνδυάσει μια σειρά ευρύτερων πολιτικών και ειδικών μέτρων, τα οποία λειτουργούσαν αποσπασματικά και ασυντόνιστα στο παρελθόν. Με τον Κανονισμό αυτό εισάγεται στην επίσημη αγροτική πολιτική η έννοια της «υπαίθρου» εντός της οποίας η γεωργία αποτελεί ένα, και όχι πάντοτε τον κυρίαρχο πόλο ανάπτυξης, και μαζί της μια σειρά από όρους-κλειδιά, όπως «τοπίο», «πολυλειτουργικότητα», «ποιότητα», «ασφάλεια», «ευημερία των ζώων»³⁹. Αυτή η θεσμική και πολιτική καινοτομία άνοιξε ένα νέο ορίζοντα θεώρησης των δυνατοτήτων και περιορισμών της αγροτικής ανάπτυξης και παράλληλα επιτάχυνε και εξειδίκευσε τα «περάσματα» απο την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου».

Πολυαπασχόληση και επιχειρηματικότητα, παλιά και νέα αφεντικά

Η πολυαπασχόληση και η εξω-γεωργική απασχόληση, σε συνδυασμό ή ανεξάρτητα

---

³⁹ Η έννοια «βιώσιμη ανάπτυξη» εισήχθη το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία περιέχει έναν αριθμό διατάξεων που προσδίδουν μια νέα διάσταση στη μέριμνα για το περιβάλλον. Θεσμικά, η μέριμνα αυτή έχει διατυπωθεί με δύο τρόπους. Αφενός, σε επίπεδο αρχών, το άρθρο 2 αναφέρεται στην ανάγκη να προωθηθεί μια «αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, καθώς και μια αειφόρος και μη πληθωριστική οικονομική αύξηση που θα σέβεται το περιβάλλον». Αφετέρου, το άρθρο 3κ, ορίζει ότι μεταξύ των δραστηριοτήτων της Κοινότητας περιλαμβάνεται και η άσκηση πολιτικής στον τομέα του περιβάλλοντος. Το άρθρο 130Ρ, παράγραφος 2, προβλέπει, μεταξύ άλλων, ότι η πολιτική αυτή πρέπει να αποβλέπει σε υψηλό επίπεδο προστασίας και να βασίζεται στην προληπτική δράση (Λουλούδης 1991: 620-621).

από την μετανάστευση, στη μακρά διάρκεια αποτελούν χαρακτηριστικούς τρόπους αντιμετώπισης των «κρίσεων» και των «μεταβάσεων», δηλαδή των προβλημάτων του εργατικού δυναμικού, της παραγωγής, της απασχόλησης και του εισοδήματος των αγροτικών περιοχών. Σε κάθε εποχή και περίπτωση χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες και ανισότητες χαρακτηρίζαν τα «περάσματα» στις επιμέρους περιοχές, τους τρόπους παραγωγής, τα κοινωνικά στρώματα και τα προϊόντα (Μοσκόφ 1979, Λιάκος 1993, Πιζάνιας 1993, Αγριαντώνη 1988, 1999, 2000, 2003β, 2003γ),

Στη σύγχρονη περίοδο τα φαινόμενα της αναγκαστικής «πολυαπασχόλησης» και της αναμενόμενης «επιχειρηματικότητας», διευρύνονται διαρκώς και, κυρίως, μετατρέπονται σε σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι των περασμάτων από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου» (Ζακοπούλου 1999). Σύμφωνα με εμπειρικές έρευνες τα χαρακτηριστικά της πολυαπασχόλησης εξαρτώνται από τρεις κυρίως παράγοντες: α) το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, το είδος των καλλιεργειών και την αποδοτικότητά τους β) από την ύπαρξη ευκαιριών εποχικής απασχόλησης στη βιομηχανία, τον τουρισμό, το εμπόριο και άλλες υπηρεσίες στις περιοχές αγροτικής παραγωγής ή κοντά σε αυτές και γ) από το φορολογικό σύστημα και τον ελλιπή έλεγχο της πολυαπασχόλησης (π.χ. αφορολόγητα γεωργικά εισοδήματα, περιορισμένοι έως ανύπαρκτοι εργατικοί έλεγχοι κ.ά, Βαΐου 1997: 103, Κασίμης 1996: 47). Από την άποψη αυτή η πολυαπασχόληση γίνεται χώρος νέων οικονομικών και κοινωνικών δυνατοτήτων και ανισοτήτων καθώς α) παίρνει διάφορες μορφές: μπορεί να είναι μικρή ή συμπληρωματική, να αποτελεί μέσο για την απλή αναπαραγωγή, όπως στην περίπτωση των μικρών αγροτών που είναι και η μεγάλη πλειοψηφία των πολυαπασχολούμενων ή να αποβλέπει στη διευρυμένη αναπαραγωγή της οικογένειας (Μουσιδής 2002: 76, 78) β) παρέχει άνισες παραγωγικές δυνατότητες και στρατηγικές επιλογές στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις με διαφορετικό μέγεθος (Βαΐου 1997: 27). γ) παρέχει άνισες δυνατότητες ανάμεσα σε νομούς που διαθέτουν μεγάλα αστικά κέντρα και σχετικά αναπτυγμένο δευτερογενή τομέα και σε νομούς με έντονο τον γεωργικό χαρακτήρα της οικονομίας (Μουσιδής 1985: 87).

Σε ό, τι αφορά την «επιχειρηματικότητα» αυτή περιλαμβάνει τόσο τη συγκρότηση νέων αγροτικών στρωμάτων, όπως αυτά των επιχειρηματιών αγροτών, όσο και τη δημιουργία ιδιωτικών, πέραν της γεωργίας, επιχειρήσεων (βιοτεχνίες, εργαστήρια, κ.λ.π, Μουσιδής 1985: 76). Σε κάθε περίπτωση, οι τοπικές αγορές αποτελούν χώρο έκφρασης των οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων μεταξύ διάφορων

αγροτικών στρωμάτων (έλεγχος των συλλογικών οργάνων, χρηματοδοτήσεις, εισροές, κ.λπ.) ή των στρωμάτων που διαμορφώνονται με βάση τις διαφορετικές χρήσεις του αγροτικού χώρου (εμπόριο, τουρισμός, δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, κ.λπ., Δαουτόπουλος 1995). Η δυναμική αυτή φαίνεται ότι στην περίπτωση των αγροτών νέων γίνεται πιο έντονη καθώς τα μειωμένα εκπαιδευτικά και κοινωνικά τους εφόδια καθίστανται περισσότερο περιοριστικά όχι μόνο από την «ευελιξία» των αγορών εργασίας (Κουζής 2001: 29-65) αλλά και από τους μετασχηματισμούς των ρόλων των τοπικών κοινωνικών δικτύων. Σύμφωνα με ορισμένες έρευνες από τον γαλλικό αγροτικό χώρο επισημαίνεται ότι στο όνομα της κοινωνικής εγγύτητας και του «οικογενειακού» χαρακτήρα των προσλήψεων οι «τοπικοί επιχειρηματίες» απασχολούν κυρίως νέους χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου σε εργασίες με έντονα τα χαρακτηριστικά των κατώτερων αμοιβών, της προσωρινότητας και της ανασφάλειας (Balazs 1979: 49-55). Στο πλαίσιο αυτό η «πολυαπασχόληση», αξιοποιώντας δίκτυα που λειτουργούν ως πολλαπλά επίπεδα κοινωνικότητας αλλά και αποκλεισμού (Neveux 1993: 78, Bellavoine 1994: 141, 149), γίνεται μια νέα μορφή κοινωνικής αναπαραγωγής (Coutureau 1997: 33).

Σημαντικό μέρος από τη δυναμική των τοπικών και αστικών αγορών καθώς και το είδος των εργασιών που οι αγρότες κάνουν ή προσδοκούν να κάνουν εξαρτάται από την παρουσία των αλλοδαπών εργατών. Η μαζική παρουσία των αλλοδαπών εργατών μετά τη δεκαετία του 1990 στη γεωργία, ενώ διευκολύνει την αντιμετώπιση προβλημάτων, όπως η έλλειψη εργατικών χεριών, το υψηλό κόστος παραγωγής, η εποχιακή ζήτηση εργατικού δυναμικού, η συντήρηση οριακών εκμεταλλεύσεων, κ.λπ. (Λιανός 1997, Κασίμης 2003: 12, Kasimis 2005: 106), παράλληλα διαμόρφωσε μια σειρά αντιλήψεις, αναπαραστάσεις και πρακτικές για «παλιά» και νέα αφεντικά», δηλαδή για «αφεντικά με αναφορά στην οικογένεια» και «αφεντικά με αναφορά στις εργασιακές και μισθωτές σχέσεις» (Βαΐου 1994: 28, Βαΐου 1997: 176, Kasimis 2005: 120-122).

Νέοι και ηλικιωμένοι, κανονικοί και πρόωρα συνταξιοδοτημένοι

Οι παραδοσιακές συμβολικές προτεραιότητες στην «αγροτική κοινωνία» εμφανίζουν περισσότερο ενισχυμένη τη θέση του άνδρα σε σχέση με τη γυναίκα, της γυναίκας με παιδιά ή αγόρια σε σχέση με την «άτεκνη» ή εκείνη που έχει γεννήσει μόνο κορίτσια, του «πρωτότοκου σε σχέση με τον «υστερότοκο», του «ηλικιωμένου» σε σχέση με τον «νέο» κ.ο.κ. (Πετρόπουλος 1952: 28- 33). Τα συμβολικά αυτά συστήματα καθώς

συνοδεύονται με αντιθέσεις και αμφισημίες και, κυρίως, υπεισέρχονται στις εκάστοτε σημασιοδοτήσεις της λεγόμενης «πάλης των γενεών», λειτουργούν και ως μηχανισμοί αποκλεισμού και στιγματισμού. Για παράδειγμα, οι ηλικιωμένοι ενώ θεωρούνται οι φυσικοί φορείς της εμπειρίας και της γνώσης (Αμηρά 1985: 68-69, Αναγνωστοπούλου 1996: 159-160), παράλληλα συνδέονται με πρακτικές και εικόνες απειλής, φόβου και εξουσίας⁴⁰. Στη σύγχρονη εποχή η κοινωνική υποτίμηση και αναγνώριση μαζί με τον ηθικό φόβο και τον σεβασμό αποτέλεσαν μερικές από τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις και των ηλικιωμένων αγροτών που αποκρύβουν άλλοτε τα πραγματικά οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα (Εμκε-Πουλοπούλου 1989: 23-25, Εμκε-Πουλοπούλου 1991: 221-244, Βακαλόπουλος 1985: 39-64, Αμηρά 1987: 63-74, Καλαντζής 1988: 105-106) και άλλοτε τα προβλήματα περιθωριοποίησης και «ασυλοποίησης» που προκύπτουν από την επέμβαση του κράτους με σκοπό να διαχειριστεί οικονομικά και συμβολικά το ζήτημα της λεγόμενης «τρίτης ηλικίας» (Lenoir 1979, Champagne 1979: 106-107). Ειδικότερα σε ό, τι αφορά τις σχέσεις των ηλικιωμένων αγροτών με την οικογένεια και την κοινωνία παρατηρείται ότι μαζί με τα εν γένει οικονομικά προβλήματα (συντάξεις, περίθαλψη, κ.λπ.) γίνονται όλο και πιο αποξενωτικές οι σχέσεις με τα παιδιά τους (παραμέληση, σπανιότητα των συναντήσεων) αλλά και με το κοινωνικό ή συγγενικό περιβάλλον (Μωυσίδης 1998).

Ειδικότερα, η επέκταση των συστημάτων «πρόωρης συνταξιοδότησης» στον αγροτικό χώρο τείνει να μετασχηματίσει τον συσχετισμό δυνάμεων (και αναπαραστάσεων) μεταξύ των γενεών στο πλαίσιο της οικογένειας, μεταξύ των

---

⁴⁰Στην αρχαία Ελλάδα, για παράδειγμα, ως «γέροι», υποτιμητικά, περιγράφονται συνήθως οι ηλικιωμένοι από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των οποίων οι συνθήκες εργασίας και ζωής τους καθιστούν πιο γρήγορα ανήμπορους (Corvisier 1985: 64-68). Τα οικονομικά και κοινωνικά αίτια της βιολογικής και ψυχοδιανοητικής αδυναμίας των ηλικιωμένων τα αγνόησαν και οι παραστάσεις των λαϊκών ή μυθολογικών αφηγήσεων (Παπαγεωργίου 1979-1981: 79-95, Παναγιωτακόπουλος 1991:145-160). Με περισσότερη έμφαση στα αποτρόπαια ή εγκληματικά χαρακτηριστικά των ηλικιωμένων γυναικών οι ηλικιωμένοι συχνά περιγράφονται σαν αντικείμενα υποψίας, φόβου, απειλής ή εν γένει κακής πρόθεσης κυρίως σε σχέση με τα παιδιά τους ή τις νύφες που δεν υποτάχτηκαν στην εξουσία τους (Λοϊζου 1996: 128-149, Κανατσούλη 1990: 59). Στη λαϊκή παράδοση μεταξύ των άλλων ενδείξεων για τις εκδικητικές αναπαραστάσεις των ηλικιωμένων περιλαμβάνονται τόσο οι ταυτίσεις των θανατηφόρων επιδημιών (πανούκλα, χολέρα) με τα πρόσωπα αποτρόπαιων γυναικών (τυφλές, άσχημες, αιμοβόρες, κ.λπ.) όσο και οι «γεροντόβραχου» ή τα «γερούσια», δηλαδή απόκρημνοι βράχοι από τους οποίους γκρέμιζαν τους ηλικιωμένους όταν γινόταν ανίκανοι για την αυτοσυντήρησή τους (Πολίτης 1965: 408-411, 29).

κοινωνικών στρωμάτων ή τάξεων αλλά και μεταξύ των πολιτικών ή των συμφερόντων που διαχειρίζονται οικονομικά ή συμβολικά τα «γηρατεία» (κοινωνική πρόνοια, ιατρικό σύστημα, βιομηχανία νέων αναγκών, Lenoir 1992: 73, 77, 78, Bourdieu 1980a: 321- 322). Στο πλαίσιο αυτό η «πρόωρη συνταξιοδότηση» των αγροτών παρά τους εμφανείς κοινωνικούς και διαρθρωτικούς της στόχους (είσοδος «νέων αγροτών, οικονομική εκλογίκευση της έγγειας ιδιοκτησίας, κ.λ.π, Λουλούδης 1991: 68-69, Αραχωβίτη 1995: 183) δεν παύει να αποτελεί μία όψη των συνταξιοδοτικών πολιτικών και της επινόησης της «τρίτης ηλικίας». Στην πραγματικότητα όμως η δημιουργία των «νέων αγροτών» και της «πρόωρης συνταξιοδότησης» αποτελούν υποκατάσταση της άμεσης, μέσα στους κόλπους της οικογένειας, ανταλλαγής μεταξύ των γενεών, από ένα είδος ανταλλαγών που έχουν πλέον ως εγγυητή τους το Κράτος (Μπουρντιέ 2000:182). Η «πρόωρη σύνταξη» δεν αποτελεί, όπως θα περίμενε κανείς, έναν τρόπο ανεξαρτητοποίησης των ηλικιωμένων από τα παιδιά τους αλλά είναι μέσο συνεισφοράς στη συλλογική συντήρηση της οικογένειας (Lenoir 1979: 73, 61).

Ανδρικές και γυναικείες εργασίες

Στις βασικές όψεις αυτής της οικονομικής και κοινωνικής δυναμικής συγκαταλέγονται και οι ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών, με την έννοια ότι η πρόσβαση της γυναίκας στην πολυαπασχόληση είναι αδιαχώριστη από τους εργασιακούς και οικογενειακούς ρόλους μέσα και έξω από τη γεωργική εκμετάλλευση. Επισημαίνεται ότι η εξωγεωργική απασχόληση ως φαινόμενο κατεξοχήν του αρχηγού της οικογένειας πολλαπλασιάζει τις ανισότητες που ερείδονται σε ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά φαινόμενα όπως α) τη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στη γεωργική δύναμη: το 1971 οι γυναίκες αποτελούσαν το 62% του ενεργού πληθυσμού του αγροτικού τομέα ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 90 το 14% (Καφφέ –Γιδαράκου 1996 α: 468)· β) την παρουσία γυναικών ως αρχηγών σε μικρές, άρα και προβληματικές, γεωργικές εκμεταλλεύσεις: σε εκμεταλλεύσεις μικρότερες των 20 στρεμμάτων το ποσοστό των γυναικών- αρχηγών ανέρχεται σε 8%, ενώ στις μεγαλύτερες των 50 στρεμμάτων πέφτει στο 5% (Καφφέ –Γιδαράκου 1996 α: 470)· γ) τη συμμετοχή των γυναικών σε εργασίες που σχετίζονται με τη χειρωνακτική προσπάθεια, την επιμέλεια και την καταβολή περισσότερου σωματικού κόπου (Καφφέ Γιδαράκου 1996 β: 456)· δ) τη συμμετοχή των γυναικών σε εργασίες με εκτελεστικό χαρακτήρα: η εμπλοκή σε αποφάσεις που θεωρούνται πιο

στρατηγικές από οικονομική άποψη, όπως η εκτέλεση μιας σοβαρής επένδυσης ή οικονομικής σημασίας αγορά, είναι για τις γυναίκες περιορισμένη (Καφφέ Γιδαράκου 1996 β: 459-460).

Ανάλογες είναι και οι παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση των γυναικών στους αγροτικούς τομείς αναπτυγμένων χωρών. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι οι γυναίκες που αναλαμβάνουν τον διαχειριστικό ρόλο της επιχείρησης άλλοτε συναντούν δυσκολίες από την έλλειψη τίτλων ιδιοκτησίας (Symes 1990: 289) και άλλοτε διαπιστώνουν ότι στην πραγματικότητα η νέα θέση συνεπάγεται απώλεια της ανεξαρτησίας και αύξηση του εργασιακού φόρτου (Evans 1996: 89). Από την άποψη αυτή σταδιακά η έννοια της οικογενειακής επιχείρησης χάνει τον ρομαντικό της χαρακτήρα και μετεξελίσσεται σε πηγή έντασης, ειδικότερα, όταν οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να εργαστούν ή να συστήσουν επιχειρήσεις με σκοπό να στηρίξουν οικονομικά το σπίτι, την εκμετάλλευση ή την αποπληρωμή των δανείων και των φόρων (Little 1996: 107). Οι συγκρούσεις με τους άνδρες, που δεν είναι «προετοιμασμένοι» για τους νέους οικογενειακούς ρυθμούς, συχνά αντανακλώνται στην οικογενειακή αστάθεια ή τα διαζύγια (Booth 1984: 582, Berlan-Darque 1988: 273).

Εμποδισμένη διαδοχή και ανεπίδεκτοι διάδοχοι

Η «διαδοχή» στη γεωργική εκμετάλλευση αποτελεί μια εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία αν πάρουμε υπόψη ότι, στις αγροτικές κοινωνίες, η κληρονομική μεταβίβαση της εκμετάλλευσης από τον πατέρα στο διάδοχο συχνά περιλαμβάνει όχι μόνο τα μέσα παραγωγής (γη και εργαλεία-μηχανήματα-κτίσματα) αλλά και μια, στις περισσότερες περιπτώσεις, πλήρη τεχνογνωσία (παραγωγικές γνώσεις, ατομικές δεξιότητες, μακρόχρονες βεβαιότητες, δοκιμές και αποτυχίες, παρατηρήσεις και δοξασίες). Αυτό το προς παράδοση σύνολο στον επίδοξο διάδοχο, αλλάζει χαρακτήρα, τις τελευταίες δεκαετίες, συστηματικά καθώς η επέκταση του σχολικού μηχανισμού και η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των αγροτών έχουν σαν αποτέλεσμα τη μεταφορά νέων γνώσεων και κριτηρίων εγκυρότητας. Οι θεωρούμενες ως παραδοσιακές γεωργικές γνώσεις αλλά και οι τρόποι μετάδοσης και χρήσης τους μετασηματίστηκαν σημαντικά ενώ παράλληλα τροποποιήθηκαν τόσο οι σχέσεις πειθούς και εξουσίας μεταξύ των γενεών όσο και οι αξίες που συνδέονταν με τις διαδικασίες αυτές. Μεταξύ των τελευταίων διακρίνονται για τη σημασία τους οι μηχανισμοί της κοινωνικής αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας δηλαδή της

θεσμοποίησης του «διαδόχου», οι δυνατότητες και τα όρια της γαμήλιας αγοράς καθώς και οι ανισότητες ή οι συγκρούσεις που οι αλλαγές αυτές συνεπάγονται⁴¹. Η ταύτιση του νέου αγρότη με τον πατέρα και «το σχέδιό του» ενώ φαίνεται να αποτελεί μία από τις αναγκαίες συνθήκες της καλής διαδοχής δεν αποτελεί και την απαραίτητη συνθήκη για την επιτυχία του εγχειρήματος της διαδοχής (Bourdieu 1993a: 1085). Με άλλα λόγια η «διαδοχή» δε γίνεται χωρίς συγκρούσεις ανάμεσα στις προσδοκίες και τις δομές, τα συναισθήματα και τις υποχρεώσεις, τα ενδιαφέροντα και τα υπαρκτά ή επιβαλλόμενα κοινωνικά όρια (Bourdieu 1980a: 258). Σε ένα γενικότερο επίπεδο αναφοράς θα λέγαμε ότι, στη σύγχρονη εποχή, η αγροτική οικογένεια, λόγω της κεντρικής της θέσης στους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής, μετασχηματίζει τις κρίσεις διαδοχής σε οικογενειακές κρίσεις (Champagne 1986: 60) που σταδιακά φαίνεται να μειώνουν το κοινωνικό κύρος του αιτήματος της διαδοχής⁴². Στο πλαίσιο αυτό τα λεγόμενα «γονεϊκά σχέδια», αυξάνουν τις αντιφάσεις τους (στόχοι προς επιδίωξη και προς αποφυγή, επιθυμίες διφορούμενες, πρότυπα θετικά και πρότυπα αρνητικά) τόσο ανάμεσα σε πατρικές και μητρικές προσδοκίες όσο και μέσα στο ίδιο το πατρικό σχέδιο (Bourdieu 1993a: 1094).

Γαμπροί και νύφες που δεν συναντιούνται.

Σημαντικό μέρος της δυναμικής της «διαδοχής» συνδέεται με τις αλλαγές της γαμήλιας αγοράς των αγροτικών περιοχών η οποία σταδιακά χάνει τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ομογαμίας ή της αγαμίας και αφήνει να φανούν όλο και πίο πολύ οι ανισότητες που διατρέχουν τόσο τη «νόμιμη» όσο και την «παράνομη» γαμήλια αγορά⁴³.

---

⁴¹ Για παράδειγμα, εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες στο γαλλικό αγροτικό χώρο επισημαίνουν ότι το «σχέδιο» της διαδοχής αποτελεί ένα διαρκές οικονομικό, κοινωνικό αλλά και ψυχικό διακύβευμα με την έννοια ότι συχνά οι κοινωνικοί παράγοντες που υποστηρίζουν τη διαδοχή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων εμφανίζονται πιο ισχυροί από αυτούς που προσδιορίζουν την οικονομική επιτυχία των αγροτών (Champagne 1987: 47).

⁴² Για να επιθυμεί κάποιος να αναπαραχθεί κοινωνικά πρέπει να πιστεύει ως «έγκυρη» την κοινωνική θέση που πρόκειται να αναπαράγει (Champagne 1986: 59).

⁴³ Με τις έννοιες αυτές δηλώνεται το ασταθές περιεχόμενο αλλά και η μεταβλητότητα της θέσης των κριτηρίων που μια αγροτική κοινωνία ορίζει κάθε φορά ως αποδεκτό τρόπο για να γνωριστούν και να παντρευτούν οι νέοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των σχέσεων αλληλοτροφοδότησης των δύο γαμήλιων αγορών αποτελεί η ευρηματικότητα των συλλογικών ευφημισμών προκειμένου αυτές να συνεχίσουν να λειτουργούν «αυθόρμητα»

Η «ομογαμία» των αγροτικών στρωμάτων, ως μια οικονομική, κοινωνική και συμβολική πρακτική, παρά τις ανισότητες ανάμεσα σε γαμήλια συστήματα ανταλλαγών (Σκουτέρη – Διδασκάλου 1982: 36), συχνά αποτελούσε έναν από τους τρόπους αποφυγής της κοινωνικής περιθωριοποίησης (Desrosière 1978: 103). Στην πραγματικότητα, η ομογαμία, στα πλαίσια της γεωγραφικής και κοινωνικής εγγύτητας, αποτελεί μια πύο σύνθετη διαδικασία. Για παράδειγμα, αναφορές από τον γαλλικό αγροτικό χώρο επισημαίνουν ότι οι γάμοι είναι περισσότερο πιθανοί όταν τα διατιθέμενα κεφάλαια είναι πιο συγκρίσιμα από την άποψη του μεγέθους και της δομής (Desrosière 1978: 97) και ότι οι σχέσεις αλληλογνωριμίας μεταξύ των αγροτών (όπου ο καθένας ξέρει τι κατέχει ο άλλος), περιορίζει το κριτήριο της «ελεύθερης επιλογής» στα μέτρα του κοινωνικού περιβάλλοντος (Salitot Dion 1975: 74). Με άλλα λόγια η «συμφωνία γάμου» μπορεί να κατανοηθεί σαν συμφωνία εργασίας μεταξύ συζύγων, γεγονός που κάνει τις κοινωνικές συγκαταθέσεις της αγάπης να θεμελιώνονται στις σχέσεις παραγωγής (Barthez 1984: 265-266). Η επιβεβλημένη «αγαμία» ενός ή περισσότερων αγροτών νέων αποτελούσε μια συχνή οικογενειακή στρατηγική για την αποφυγή ενός γάμου που οικονομικά ή κοινωνικά δεν κρίνεται κατάλληλος. Από την άποψη αυτή πρόκειται για την υποταγή των μορφών της βιολογικής αναπαραγωγής στις αναγκαιότητες της αναπαραγωγής του συμβολικού κεφαλαίου (Bourdieu 1977: 51, 53, Bourdieu 1980: 266), γεγονός που σε πολλές περιπτώσεις αποκτά ιδιαίτερα συγκρουσιακό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα, όταν η μακρόχρονη «αγαμία» των διαδόχων βαίνει παράλληλα με την άνοδο της ηλικίας του αγρότη πατέρα και καθιστά δύσκολη την επιλογή του διαδόχου (Fontaine 1994: 30).

Στη σημερινή εποχή, η αγαμία των αγροτών θεωρείται ότι ενισχύεται επιπλέον από την άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης που μετασχημάτισε τα σημεία αναφοράς της κοινωνικής τους θέσης (ανάγκες, προσδοκίες, Bourdieu 1989: 31). Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν η άρνηση των γυναικών για αγρότες (Καφφέ-Γιδαράκου 1996 β: 463), για αγρότες που εργάζονται στην κτηνοτροφία (Berlan-Darque 1988:272) καθώς και η προτίμηση για αγρότες που αναζητούν μια «γυναίκα για σπίτι» (Lambert 1991: 78). Στο πλαίσιο αυτό μπορούν να εξηγηθούν, κατά ένα μέρος, τόσο οι γνωστές συγκρούσεις της πεθεράς με τη νύφη (Βλαχούτσικου 1991: 96) όσο

(Vernier 1987: 315, 319-320) έστω και άν περιστασιακά αναγκασθούν να χαρακτηρισθούν ως «τύλιγμα» ή «καμάκι» (Zinovieff 1998).

και η αύξηση στις αγροτικές περιοχές των αυτοκτονικών τάσεων (Μαδιανός1983α, Μαδιανός1983β, Γαβριήλ 1983), της ψυχοπαθολογίας (Σακελλαρόπουλος 1988, Ζαφειριάδης 1996) και της ενδοοικογενειακής κακοποίησης των γυναικών (Τσιγκρής 2000, Μπιλανάκης 2003, Σαριδάκη 2000).

Με άλλα λόγια, οι αλλαγές στα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του «αποδεκτού αγρότη» φαίνεται να καθιστούν τη σύγχρονη γαμήλια αγορά μια ιδιαίτερα δραματική ευκαιρία να ανακαλύψουν οι αγρότες όχι μόνο τους μετασχηματισμούς των αξιών και των κοινωνικών τους χρήσεων (Bourdieu 1989: 25) αλλά και της αμηχανίας, της ντροπής ή του φόβου που νιώθουν για το «αλλοτριωμένο σώμα» τους καθώς συχνά συγκρίνουν το «πραγματικό» με το «αποδεκτό» σώμα (Bourdieu 1977: 53).

Κουλτούρες της αμηχανίας και της σύγκρισης.

Οι σχέσεις του χρόνων εργασίας με αυτούς των «γιορτών», των «αργιών» και της «σχόλης» στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες γίνονται αντιληπτές ως «βιορρυθμοί» ή εναλλαγές», λείπει δηλαδή από τις κοινωνίες αυτές η ακριβής διαίρεση, η ορθολογική διαδοχή, η παραγωγική χρήση. Πρόκειται περισσότερο για έναν «ολικό χρόνο» (Durkheim 1968: 163-229, Isambert 1979: 183-204) με «εποχικό ρυθμό», μέσα στον οποίο υπάρχουν σε μια διαρκή ώσμωση οι παραγωγικές δραστηριότητες, οι κοινωνικές σχέσεις, τα φυσικά φαινόμενα, τα μετρικά συστήματα και τα ευρύτερα δίκτυα σημασιών και συμβόλων (Halbwachs 1964: 59-88, Mendras 1994: 86, Grossin 1973: 119, Segalen 1981: 41-47, Demonio 1979: 221-236, Παπαδόπουλος 1988: 239-242, Κωστάκης 1962: 27-59), χωρίς, βέβαια, να παραλείπονται οι διακρίσεις και οι ανισότητες σε βάρος συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (κατώτερα και εργατικά στρώματα) και των γυναικών. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι αγροτικές κοινωνίες των Πομάκων στις οποίες οι γυναίκες όχι μόνο παραμένουν αρκετούς μήνες «κλεισμένες» στο σπίτι ή στο χωράφι αλλά είναι αναγκασμένες να κινούνται με βάση τα ρολόγια των σπιτιών, που τις περισσότερες φορές είναι ρυθμισμένα με βάση τη θρησκευτική ώρα (Vernier 1987: 306, 308, 312).

Οι ανωτέρω ιδιαιτερότητες και ανισότητες στη σημερινή εποχή μετασχηματίζονται σημαντικά, καθώς η γεωργική εργασία για σημαντικό αριθμό γεωγραφικών περιοχών και γεωργικών εκμεταλλεύσεων όλο και πιο πολύ εντοπίζεται τοπικά και χρονικά, ενώ διακρίνονται καλύτερα τα περιεχόμενα και τα στάδια της. Με άλλα λόγια στις

σύγχρονες αγροτικές κοινωνίες ο «ελεύθερος χρόνος», δηλαδή ο χρόνος που δεν αφιερώνεται στην εργασία ή τις άλλες κοινωνικές υποχρεώσεις (Κορωναίου 1996) φαίνεται α) να αυξάνεται και να διαφοροποιείται (Καμπέρης 2001γ) να κατανέμεται με άνισο τρόπο τόσο μεταξύ των αγροτικών στρωμάτων όσο και των άλλων στρωμάτων της κοινωνίας της υπαίθρου γ) να εγκαταλείπει τα θεωρούμενα ως παραδοσιακά ήθη και να δημιουργούνται αστικές προσδοκίες (Guillou 1990). Ενδεικτικά παραδείγματα που στηρίζονται σε «συμβολικά» πεδία κοινωνικής διαστρωμάτωσης στη διάρκεια του «ανδρικού» ελεύθερου χρόνου αποτελούν οι διαφορετικές χρήσεις και αξιολογήσεις του ελεύθερου χρόνου τόσο από τους «απλούς αγρότες» και τους «επιχειρηματίες γεωργούς» (Δαουτόπουλος 1995:127) όσο και από τους «παραδοσιακούς ή τοπικούς κυνηγούς» σε σχέση με τους «μοντέρνους ή ξενόφερτους» κυνηγούς (Fabiani 1982, Bozon 1982, Fabiani 1984). Σε κάθε περίπτωση οι χώροι του «ανδρικού» ελεύθερου χρόνου εντοπίζονται σε καταστάσεις που καλλιεργούν και ενισχύουν την πολιτισμική κατασκευή του «ανδρισμού» (καφενεία, στέκια, γιορτές, πανηγύρια, Κώνστας 1966, Ράπτης 1985, Παπαταξιάρχης 1998, Fancy 1995) οι δε δραστηριότητες ενέχουν το σώμα ως κύριο αντικείμενο και διακύβευμα (αντοχή, σωματική δύναμη, διακινδύνευση, επιδόσεις, Bourdieu 2002: 260).

Σε ό, τι αφορά τον «γυναικείο» ελεύθερο χρόνο, παρ' ό, τι αυξάνει (γεωργική τεχνολογία, οικιακός εξοπλισμός, περιορισμένη συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές εργασίες) εντοπίζεται και περιορίζεται κυρίως στον «οικογενειακό ελεύθερο χρόνο», δηλαδή τις οικογενειακές γιορτές, επισκέψεις, προσκλήσεις, κ.λπ. και διατρέχεται από υποχρεώσεις, διακρίσεις και ανισότητες (Samuel 1992, Κορωναίου 1996: 316-317). Οι γυναίκες εντός της αγροτικής οικογένειας αποτελούν τους προνομιακούς φορείς της μετατροπής του οικονομικού σε συμβολικό κεφάλαιο, δηλαδή της διαχείρισης των τελετουργικών και των εθιμοτυπικών καταστάσεων που προορίζονται να εκδηλώσουν την κοινωνική θέση της οικογένειας (Μπουρντιέ 1996: 84, Little 1996: 107).

Οι υποχρεώσεις αυτές, που φαίνεται να παραμένουν παρά την εκμηχάνιση της γεωργίας ή τη συμμετοχή της γυναίκας στην πολυαπασχόληση, μειώνουν όλο και πιο πολύ τη θετική αξιολόγηση της αγροτικής εργασίας και μεταφέρονται στα παιδιά, ειδικότερα στις κοπέλες, ως «συμβουλές» για μορφές ζωής και εργασίας έξω και μακριά από τη γεωργία (Γιδαράκου 1999: 207, 213, Μανώγλου 1995: 111).

Η εκπαίδευση της φυγής.

Οι σχέσεις των νέων από τα αγροτικά στρώματα με την εκπαίδευση συχνά γίνονται αντικείμενο αντιφατικών θεωρήσεων καθώς συνθέτουν άλλοτε το υπόδειγμα του «φτωχού» μαθητή» που «πετυχαίνει στη ζωή» ή «διορίζεται σε μια καλή δουλειά» και άλλοτε τους κατεξοχήν δείκτες των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, που σε συνδυασμό με τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα των επιμέρους αγροτικών περιοχών, οδηγούν άλλοτε στην εγκατάλειψη του σχολείου και άλλοτε στην οριακή αξιοποίηση της εκπαίδευσης⁴⁴.

Ανάλογη αμφισημία εμφανίζεται και στις εκτιμήσεις για τις δυνατότητες και τα εμπόδια για «γεωργική εκπαίδευση» καθώς μαζί με τις διαπιστώσεις για τον περιστασιακό και επιλεκτικό χαρακτήρα των εν γένει κρατικών πολιτικών (Καλιβρετάκης 1990:132,139,152,155, Κυπριανός 2002) υπάρχουν και οι επισημάνσεις σχετικά με τη λειτουργία της γεωργικής εκπαίδευσης ως μοχλού για την κοινωνική άνοδο των νέων αγροτών (Πεσμαζόγλου 1987: 353-370)⁴⁵. Στη σύγχρονη περίοδο η παρατηρούμενη άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των αγροτών νέων σε συνδυασμό με τη μειωμένη συμμετοχή τους στις οικογενειακές ή αγροτικές εργασίες⁴⁶ οδηγεί στην αναζήτηση εργασιών που θα τους επιτρέψουν να «ξεφύγουν» από τον αγροτικό τομέα (Κοβάνη 1988: 278-280).

---

⁴⁴ Η σύνθετη αυτή δυναμική εκφράζεται και στην αξιολόγηση των στοιχείων που αφορούν το «επίπεδο εκπαίδευσης» και την «επιτυχία στις εξετάσεις» των μαθητών από αγροτικές περιοχές. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία οι νομοί που συχνά έχουν την «πρωτιά» στις Εξετάσεις εμφανίζουν παράλληλα μεγάλα ποσοστά εγκατάλειψης του σχολείου (Κάτσικας 1996: 25-26, 46). Γενικότερα όμως εκτιμάται ότι μεταξύ 1951 και 1991 αυξάνει το επίπεδο εκπαίδευσης των νέων από αγροτικές περιοχές (Μωυσίδης 2002: 73).

⁴⁵ Βέβαια, και με παράδειγμα τη Γαλλία, το επίπεδο εκπαίδευσης καθώς και η επαγγελματική αποτελεσματικότητα τόσο της «βασικής» όσο και της «γεωργικής εκπαίδευσης» των αγροτών νέων εξαρτώνται αφενός από το μέγεθος της γεωργικής εκμετάλλευσης (Reboul 1981:115) και αφετέρου από την κοινωνική δομή των ρόλων που κάθε κοινωνία επιφυλλάσει για τους άνδρες και τις γυναίκες του αγροτικού χώρου (Harvois 1984). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι για πολλές δεκαετίες οι αγρότες έστελναν τα αγόρια σε δημόσιες γεωργικές σχολές ενώ τα κορίτσια σε ιδιωτικές. Η προτίμηση αυτή αφορά το γεγονός ότι οι σχολές αυτές παρέχουν περισσότερο κοινωνική εκπαίδευση και λιγότερο γεωργική, δηλαδή προετοιμάζουν τις κοπέλες για τον ρόλο του συζύγου αγρότη. Από την άποψη αυτή η ιδιωτική γεωργική εκπαίδευση αποτέλεσε εμπόδιο για την παραμονή των γυναικών στη γεωργία (Harvois 1984:21).

⁴⁶ Ο συνολικός αριθμός των νέων ηλικίας 10-19 ετών που αναφέρονται ως κανονικά εργαζόμενοι στη γεωργία μειώθηκε από 254.088 το 1951 σε 52.808 το 1981 και ποσοστιαία

Η τάση αυτή ενώ συχνά οδηγεί στην εντατικοποίηση των εκπαιδευτικών προσπαθειών δεν οδηγεί πάντα στην «έξοδο από τη γεωργία» και την κοινωνική άνοδο. Πολλές από τις εκπαιδευτικές «κατευθύνσεις» και τους «τίτλους» ενώ αφήνουν πίσω την απλή «αποφοίτηση από το Γυμνάσιο» μοιάζουν να εκτοπίζουν τους νέους σε ιεραρχικά κατώτερες κατευθύνσεις και υποβαθμισμένους τίτλους σπουδών (Bourdieu 2002: 200). Οι διαδοχικές ματαιώσεις πολλών από τις υποσχέσεις του σχολείου οδηγούν σε μια συνολικότερη απαξίωση της γνώσης και τον αναγκαστικό προσανατολισμό σε εργασίες που αυξάνουν την εργασιακή ανασφάλεια. Πρόκειται για τη συλλογική διάλυση των ψευδαισθήσεων που απορρέει από το δομικό χάσμα ανάμεσα στις βλέψεις και τις προοπτικές, ανάμεσα στην κοινωνική ταυτότητα την οποία το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να υπόσχεται ή στην ταυτότητα την οποία προτείνει προσωρινά και στην κοινωνική ταυτότητα την οποία η αγορά εργασίας προσφέρει πραγματικά, αμέσως μετά την έξοδο από το σχολείο (Bourdieu 2002: 191). Στο πλαίσιο αυτό η εργασιακή ανασφάλεια, ενώ από πρώτη άποψη συνδέεται με τις δυσκολίες στην ανεύρεση, τη διατήρηση ή τη βελτίωση της εργασίας, στην πραγματικότητα αποτελεί μία γενικευμένη υποκειμενική και κοινωνική ανασφάλεια που επηρεάζει βαθιά εκείνον ή εκείνη που την υφίσταται, καθιστώντας το μέλλον του αβέβαιο (Bourdieu 1998b:112).

Στον ίδιο αρνητισμό, την απαξίωση και την αβεβαιότητα εγγράφεται και η άρνηση της γεωργικής εκπαίδευσης. Παράλληλα με την αναζήτηση από τους νέους αγρότες «μη γεωργικών εξειδικεύσεων» (αγροτουρισμός, ελεύθερος χρόνος, κ.λπ, Αθανασίου 1993: 85, 95) εμφανίζεται και μία γενικότερη άρνηση της «επιστημονικής γνώσης» και επιστροφής στην «αγροτική εμπειρία». Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι ανάμεσα στους άλλους λόγους που εμποδίζουν την παρακολούθηση της γεωργικής εκπαίδευσης (ορεινότητα, είδος εκμετάλλευσης, προγράμματα κατάρτισης, κ.λπ.) σημαντικό ρόλο παίζει και η πεποίθηση ότι «η γεωργία είναι περισσότερο πείρα και λιγότερο εκπαίδευση» (Παναγιώτου 1993: 22-23)⁴⁷.

Η δυναμική αυτή γίνεται πιο σύνθετη αν λάβουμε υπόψη όχι μόνο τις γενικότερες διαφορές των δύο φύλων στον αγροτικό χώρο αλλά και αυτές που προκύπτουν

κατά 79.2% (Μωυσιδής 1986: 221).

⁴⁷ Στον γαλλικό αγροτικό χώρο, για παράδειγμα, παρατηρείται ότι οι στάσεις των αγροτών απέναντι στην πληροφορική, ενώ διαφοροποιούνται με βάση την περιοχή, το μέγεθος της εκμετάλλευσης, την ηλικία, το κοινωνικό στρώμα, κ.λπ., δεν συνδέονται εντούτοις με τις απόψεις τους για το μέλλον της γεωργίας (Bonny 1989: 102).

διαμέσου των θεσμών ενημέρωσης και κατάρτισης των γυναικών (ΚΕΓΕ, Λαϊκή Επιμόρφωση, κ.λπ.). Σε πολλούς από αυτούς τους θεσμούς παρατηρείται ότι τα αντικείμενα διδασκαλίας, η γλώσσα που χρησιμοποιείται, οι μέθοδοι που προτείνονται καθώς και οι χρήσεις των αποτελεσμάτων παραμένουν δέσμια του ανδρικού κόσμου ή οδηγούν στην «επαγγελματική αποειδίκευση» (Καφφέ-Γιδαράκου 1996β: 462, Γιδαράκου 1999: 209, Berlan-Darque 1988: 287, Symes 1990: 289).

Στην πραγματικότητα η γενικότερη απαξίωση και σε πολλές περιπτώσεις η εγκατάλειψη του σχολείου από τους νέους αγρότες δεν συνδέεται μόνο με την πίεση που ασκούν η κοινωνική προέλευση, οι διαφορές των δύο φύλων και ο ρόλος των εκπαιδευτικών (Φραγκουδάκη 1985) αλλά με τις αξιολογήσεις, τις προτροπές, τα εμπόδια και τα κίνητρα που διαμορφώνονται στα επιμέρους κοινωνικά πλαίσια. Συνδέεται δηλαδή με τις σχέσεις ανάμεσα στα κοινωνικά πεδία, τα *habitus* και τις αναπαραγωγικές στρατηγικές της αγροτικής κοινωνίας και οικογένειας (Μπουρντιέ 1985: 360). Από την άποψη αυτή η «θέληση» για εργασία καταλήγει να είναι θέληση με τη μεταφορική έννοια του όρου. Ενώ οι ίδιοι οι νέοι θεωρούν τις επιλογές τους ατομικές, πιστεύοντας ότι προέρχονται από υποκειμενικά αίτια, όπως η έμπνευση, η προτίμηση ή το ταλέντο (Μπουρντιέ 1985: 366, 368), στην πραγματικότητα «βιώνουν το πεπρωμένο ως κλίση» (Κασιμάτη 1991: 413, Bourdieu 1993b: 47) μέσα από τον μύθο του «αυτοδημιούργητου ανθρώπου» (Πάρσονς 1985: 275).

Από την άποψη αυτή οι προσδοκίες των αγροτών για το «μέλλον των παιδιών» στην πλειονότητα των περιπτώσεων φαίνεται ότι φέρνουν έντονα τα σημάδια των προσδοκιών και των ορίων του δικού τους κοινωνικού οδοιπορικού και λειτουργούν ως «μεταβιβαστές» ή «πληρεξούσιοι» ενός μέλλοντος που τις περισσότερες φορές οι ίδιοι δεν θα μπορούσαν να ζήσουν (Bourdieu 2002: 200).

Οι πόλεις και τα χωριά.

Ενώ οι πόλεις έμοιαζαν από παλαιότερα, κατά μια διατύπωση, να διεισδύουν ως τις πιο μακρινές γωνιές της υπαίθρου και η ύπαιθρος να είναι παρούσα ως την καρδιά της πόλης (Δαμιανάκος 1987: 19, 2002: 316, 2003: 157), οι σχέσεις αυτές παίρνουν νέες διαστάσεις σήμερα τόσο για τους κατοίκους των πόλεων όσο και για τους αγρότες. Σε ό,τι αφορά τους κατοίκους των πόλεων σημαντικό μέρος της επαναξιοδότησης του αγροτικού χώρου φαίνεται να προέρχεται από την ανάδειξη νέων καταναλωτικών προτύπων (επιστροφή στις τοπικές γεύσεις, οικογενειακή

κουζίνα, κ.λπ.), εναλλακτικών τουριστικών προτύπων (επιστροφή στη φύση, ήσυχη ζωή, κ.λπ.), οικιστικών πολιτικών (ιδιόκτητη μονοκατοικία κ.λπ.), πολιτικών παραγωγικής αποσυμφόρησης του αστικού χώρου (επαρχιακές επιχειρήσεις, κ.λπ.), πολιτικών για «ενδογενή ανάπτυξη» κ.λπ. Στις τάσεις αυτές αξίζει να σημειώσουμε μία σειρά ιδεολογικών κατασκευών, οι οποίες σύμφωνα με προσεγγίσεις μελετητών του ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου, αναγορεύουν, μεταξύ άλλων, το «αγροτικό ειδύλλιο» ως κόσμο των «πρωτογενών γεύσεων» (Bourdieu 2002: 121), ως μορφή ενός «ρομαντικού αντικαπιταλισμού» (Léger 1979: 51), ως προσδοκία της «κοινωνικής ενότητας» (McLaughlin 1986: 89), ως «αγροτοποίηση», με την έννοια της επίλυσης προβλημάτων από την έλλειψη αστικής κατοικίας (Raymond 1968: 197, 210), ως στόχο για τη δημιουργία «μικρών επιχειρήσεων» με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις (McLaughlin 1986: 82), κ.λπ.

Ωστόσο, η νοσταλγία της «επιστροφής» (στη φύση, στη φυσική ζωή, στον τόπο προέλευσης) καθώς και οι συναντήσεις της «αόρατης αγροτικής οικογένειας» (εκδρομές, τοπικές γιορτές, κ.λπ.) γίνονται πεδία έκφρασης κοινωνικών ανισοτήτων και διακρίσεων, πολλές από τις οποίες καταλήγουν, εν τέλει, να παράγουν πρότυπα προσωπικών αυτοαξιολογήσεων των αγροτών. Με παράδειγμα τις επισκέψεις των κατοίκων των γαλλικών αστικών κέντρων στην επαρχία επισημαίνεται ότι οι κάτοικοι αστικών κέντρων συχνά επιβάλλουν στους αγρότες μια σειρά πρότυπα οικονομικής επιτυχίας, κοινωνικής ανόδου ή πολιτιστικής διάκρισης, μέσα από τα οποία οι αγρότες καταλήγουν να μην γνωρίζουν πλέον αυτό που πρέπει να θαυμάζουν ή να απορρίπτουν, όντας υποχρεωμένοι να θαυμάζουν αυτό που απορρίπτουν και να απορρίπτουν αυτό που θαυμάζουν (Champagne 1977: 83, 1986: 49, 1987: 61, Suaud 1984: 57).

Στο πλαίσιο αυτό οι παραστάσεις του «κατώτερου», του «αμόρφωτου», και κυρίως του «χωριάτη» ή του «βλάχου» συχνά φαίνεται να χάνουν την παραδοσιακή τους αμφισημία και να μετατρέπονται σε αισθήματα κοινωνικής μειονεξίας και ανικανότητας τα οποία πλήττουν την, εύθραυστη πλέον ατομική και συλλογική ταυτότητα των νέων αγροτών. Για παράδειγμα, η απαξίωση του κτηνοτρόφου στη μακρά διάρκεια αποτελεί τον κοινό τόπο σημασιολογικών μετασχηματισμών που απορρέουν από τη σταδιακή κυριαρχία των αγροτικών πεδινών περιοχών επί των ορεινών, της γεωργίας επί της κτηνοτροφίας και ορισμένων αγροτικών στρωμάτων επί άλλων (Δαμιανάκος 1997: 71-105). Και βέβαια, η λαϊκή γλώσσα είναι κατάμεστη

αρνητικών σημασιοδοτήσεων του «βλάχου»⁴⁸.

Κοινωνική και πολιτική χειραγώγηση.

Στην νεότερη ελληνική ιστορία η κοινωνική και πολιτική χειραγώγηση των αγροτών εκφράστηκε με ποικίλες μορφές φυσικής και κυρίως συμβολικής βίας που επέβαλλαν όχι μόνο τα πολιτικά καθεστώτα και τα οικονομικά συμφέροντα αλλά και τα επιμέρους κοινωνικά στρώματα που διαμέσου των πολιτικών κομμάτων, του Τύπου, της Λογοτεχνίας, κ.λπ. διαμόρφωναν την εικόνα του «αποδεκτού αγρότη» ορίζοντας έτσι τον «βλάχο», τον «βίαιο», τον «κληστή», τον «ανεπίδεκτο εκπαίδευσης», τον «παραγωγικά απροσάρμοστο» (Καμπέρης 2006α).

Στη σύγχρονη περίοδο οι ανωτέρω κυρίαρχες και αμφίσημες εικόνες των αγροτών τροφοδότησαν νέες μορφές αξίωσης/απαξίωσης στενά συνδεδεμένες με τα επίκαιρα «αγροτικά προβλήματα» όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα από τους κρατικούς, εμπορικούς, πιστωτικούς και συλλογικούς θεσμούς (δάνεια, επιδοτήσεις, συνεταιρισμοί, περιβαλλοντικά προβλήματα).

Σε ότι αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στις «γεωργικές υπηρεσίες» και τους «πελάτες/αγρότες» επισημαίνεται ότι στη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τη δεκαετία του 1980 το δυναμικό των γεωργικών υπηρεσιών είχε αναπτύξει δίκτυα ανταλλαγής προνομιακής πληροφόρησης με τους κατά περιοχή δυναμικούς και προοδευτικούς παραγωγούς, οι οποίοι, με αυτόν τον τρόπο, είχαν τρόπο τινά «αποικιοποιήσει» τις υπηρεσίες απολαμβάνοντας ιδιαίτερης μεταχείρισης (Παπαδόπουλος 1999α: 241-242). Η μακρόχρονη νομιμοποίηση αυτού του τρόπου

---

⁴⁸ Ο χωριάτης θεωρείται άτομο κοινωνικά υποδεέστερο («Η χώρα βγάνει άρχοντες και το χωριό χωριάτες»), άνθρωπος με περιορισμένες γνώσεις («χωριάτης γεννιέται, ματσούκα πελεκιέται»), με βραδεία αντίληψη («από ζά κι από χωριάτες μη ζητάς και μη γυρεύεις»), βρώμικος («ο χωριάτης πλύνεται κι η ποδιά του χαίρεται»), άτομο που δεν προορίζεται να προοδεύσει («ου χουριάτ'ς μπέης δε γίνεται, κι αν γενή δεν του ταιριάζει»), κ.λπ. Ακόμη και αν τύχει ο αγρότης να προαχθεί κοινωνικά επίσης δεν εκτιμάται («ο χωριάτης κι άγιος κι αν γενή, σκατά λιβάνι θέλει», «χωριάτης κι άγιος να γενή, μη τονε προσκυνήσεις»), ενώ παραμένει αδέξιος στη συμπεριφορά («σκύλος και χωριάτης πόρτα δεν κλειούνε») παραμένει πλεονέκτης («του χωριάτη αν του δώσεις αυγό γυρεύει και την όρνιθα») ή κάνει κακή χρήση της ευγένειας («δόσε θάρρος στο χωριάτη ν' ανεβή και στο κρεβάτι»), κ.λπ. (Κοντοσόπουλος 1987-1988). Από την άποψη αυτή μοιάζει φυσικό που σε ορισμένες παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες τα κορίτσια φαίνονται διατεθειμένα να παντρευτούν οποιονδήποτε άλλο αγρότη (ψαρά, αμπελουργό, κ.λπ.) εκτός από αυτόν που ασχολείται με τα χόματα και τις κοπριές (Παπαθανάση- Μουσιοπούλου 1989).

άρθρωσης των «υπηρεσιών» με τους «πελάτες» την επόμενη περίοδο (μετά την ένταξη στην ΕΟΚ), που οι γεωργικές υπηρεσίες ανέλαβαν το «μοίρασμα των επιδοτήσεων» διαμέσου αρμοδιοτήτων που προερχόταν από τη «γραφειοκρατική πατρωνεία» ή τον «κλαδικό κορπορατισμό», πήρε νέες μορφές «νομιμότητας» και «παρανομίας». Ξεκινώντας από τις παραστάσεις των παραγωγών ως κάποιες παραδοσιακά ιδόρρυθμης πελατείας της κρατικής γραφειοκρατικής οργάνωσης και των υπαλλήλων ως κατηγορίας «συνειδητά παραβιάζουσας το θεσμικό πλαίσιο» (Παπαδόπουλος 1999α: 253) φτάνουμε σε μια κατάσταση όπου η διαφθορά, ως «ενδεχόμενο» και όχι ως απτή και προσδιορίσιμη κατάσταση» τύλιξε στην αμοιβαία υποψία τους «υπαλλήλους», τους «πελάτες» και τα πολιτικά πελατειακά δίκτυα (Παπαδόπουλος 1999α: 258). Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται η κρίση αξιοπιστίας, η αποξένωση και συχνά ο κυνισμός μπροστά στις «υποσχέσεις προς τους αγρότες» σε μια εποχή που οι πιέσεις της αγοράς στο πλαίσιο της διεθνοποίησης της οικονομίας αφήναν όλο και λιγότερα περιθώρια στα κόμματα για ουσιαστικές παρεμβάσεις και μακροοικονομική ρύθμιση. Μαζί με την κρίση των ιδεολογιών και τη σχετική αδυναμία των κομμάτων να αρθρώσουν ολοκληρωμένο και πειστικό πολιτικό λόγο κορυφώνεται και η πρόσληψη των κομμάτων ως μηχανισμών που προσφέρουν ευκαιρίες για κέρδη και κοινωνική άνοδο (Λυριντζής 1998 : 78). Τη σύνθετη αυτή δυναμική ενισχύουν συχνά διαπιστώσεις ότι ο σύγχρονος επαρχιακός Τύπος όχι μόνο συγκεντρώνεται σε λιγότερα χέρια και μεταφέρεται στις πόλεις αλλά και περιορίζει καθοριστικά τις αναφορές στα αγροτικά προβλήματα μαζί με τον αριθμό των δημοσιογράφων που ασχολούνται με αυτά (Δεμερτζής 1996: 134-140).

Σε ότι αφορά τη δράση των πολιτικών κομμάτων παρατηρείται μια αλλαγή στον παραδοσιακό πελατειακό τρόπο ενσωμάτωσης των αγροτικών στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα. Αντί της μεσολάβησης μεμονωμένων βουλευτών, όπως συνέβαινε στην προδικτατορική περίοδο, στην πρόσφατη περίοδο το κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός πάτρωνας προς τους οπαδούς του, που γίνονται οργανωμένα πελάτες του κράτους, με τη μεσολάβηση των μηχανισμών του κόμματος (Λουλούδης 1996: 56-57). Η λεγόμενη «γραφειοκρατική πατρωνεία» στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής βρίσκει συχνά σαν συνεργάτες τους αγροτικούς συνεταιρισμούς και τα συλλογικά όργανα των αγροτών, διευκολύνοντας τις συνεχείς μεταπηδήσεις ηγετικών στελεχών του αγροτικού κινήματος στον πολιτικο-κομματικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα παρατηρείται ότι οι συνεταιρισμοί σταδιακά μετατρέπονται σε κέντρα πελατειακών διαμεσολαβήσεων τόσο σε σχέση με το κόμμα όσο και σε σχέση με την κρατική

γραφειοκρατία, σε βαθμό που σταδιακά να συμμετέχουν στον σχεδιασμό και την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής (Λουλούδης 1999 δ: 51). Η νέα πολιτική δυναμική των συλλογικών οργάνων των αγροτών δεν σημαίνει αυτονομία και την αποδοχή του «εκσυγχρονισμού» ή τουλάχιστον σημαντικών μέτρων διαρθρωτικής κατεύθυνσης. Σε πολλές περιπτώσεις η αποδοχή του εκσυγχρονισμού είναι ρητορική αφού στην πράξη απορρίπτονται συστηματικά τα πλέον ριζικά μέτρα των πολιτικών αυτών και ενισχύονται οι ιδεολογίες του «αγροτικού λαϊκισμού». Η εμμονή σε ένα αδιαφοροποίητο αγροτικό κόσμο, την «αγροτιά», ως κατ' εξοχήν τμήματος των «μη προνομιούχων Ελλήνων», κατέστησε αυτονόητη τόσο την κρατική προστασία όσο και την αποδοχή του «μη προνομιούχου» από τα αγροτικά στρώματα, που, προηγουμένως, αυτοπροσδιορίζονταν ως «φτωχά», «φτωχολογιά» ή «κοσμάκης» (Λουλούδης 1999δ: 228).

Στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η δυναμική χειραγώγησης των αγροτών είναι πιο σύνθετη. Έρευνες, για παράδειγμα, σχετικά με τον επαρχιακό τύπο των αγροτικών περιοχών της Γαλλίας αναφέρουν ότι ενώ ο τοπικός Τύπος συμβάλλει στην παραγωγή μιας εικόνας της τοπικής γεωργίας και στην αναγνώριση από τις πολιτικές αρχές των εκπροσώπων των αγροτών, στην πραγματικότητα οι εκπρόσωποι αυτοί είναι που συνήθως ελέγχουν τα τοπικά έντυπα των αγροτών και τα οποία χρησιμοποιούν για τα δικά τους συμφέροντα ή για την υποστήριξη του ρόλου τους, ως μεσολαβητών στην ενσωμάτωση της γεωργίας στη γενικότερη οικονομία (Tudesq 1988: 208). Έτσι, μεταξύ άλλων, μειώνονται οι βουλευτές που λόγω επαγγέλματος, εκπαίδευσης ή κοινωνικής προέλευσης διατηρούν προνομιακή σχέση με τα αγροτικά στρώματα (Boussard 1987: 507).

Σε ό, τι αφορά την τηλεοπτική μεταχείριση των διαδηλώσεων των αγροτών σχετική γαλλική έρευνα αναφέρει ότι η αδυναμία των αγροτών να επιβάλλουν τη δική τους πραγματικότητα τους αναγκάζει να θεωρούν ως «αγωνιστική ταυτότητα» τις εικόνες που προβάλλουν τα ΜΜΕ και οι οποίες συνήθως διαμορφώνονται άλλοτε με βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των εκπροσώπων των αγροτών και άλλοτε με κριτήρια «ευπρέπειας» ή «νομιμότητας» των εκδηλώσεων τους σε σχέση με εκείνες άλλων κοινωνικών στρωμάτων (Champagne 1984: 23). Πρόσθετη ένδειξη της σταδιακής εξάρτησης των αγροτών από τις κοινωνικές συμπεριφορές των άλλων στρωμάτων αποτελεί το γεγονός ότι συχνά δεν επιλέγουν ως εκπροσώπους αυτούς που τους είναι κοινωνικά εγγύτερα αλλά αυτούς που διακρίνονται ή διαθέτουν ειδικές ικανότητες για τον ρόλο του εκπροσώπου (όπως οικονομική άνεση, καλύτερη εκπαίδευση,

όνομα, γνωριμίες, κ.λπ., Maresca 1981: 3, 18, Quillemin 1984: 48, Mathieu 1990: 14).

Με άλλα λόγια τα μέσα μαζικής ενημέρωσης φαίνεται ότι επεκτείνουν και εξειδικεύουν όχι μόνο τον κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο ορισμένων αγροτικών στρωμάτων, από άλλα αγροτικά ή αστικά στρώματα αλλά και ότι χειραγωγούν σημαντικές όψεις της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των αγροτών. Για παράδειγμα, επισημαίνεται ότι η φροντίδα των γάλλων διαδηλωτών αγροτών να παρουσιάζονται στα αστικά στρώματα σύμφωνα με τους κανόνες του «καθωσπρεπισμού» ή της «νομιμότητας» συχνά τους οδηγεί να καταδικάζουν τις πράξεις βίας ή λεηλασίας που τείνουν να προσλαμβάνονται περισσότερο ως πράξεις αναίτιες ή πράξεις βιαιοπραγίας (Champagne 1984: 26).

Στο πλαίσιο αυτό θα λέγαμε ότι οι αγρότες κάτω από την κυριαρχία των άλλων κοινωνικών στρωμάτων και των ΜΜΕ «δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να παραστήσουν, τόσο για τους αστούς όσο και για τους ίδιους, τον ένα ή τον άλλο τύπο χωριάτη» (Μπουρντιέ 1999:104) ή αλλιώς ότι το νόημα που οι αγρότες αποδίδουν στο «αγροτικό» είναι συχνά μια επανερμηνεία των έξωθεν προερχόμενων κυρίαρχων εικόνων διαμέσου των δικών τους πολιτιστικών πρακτικών (Crouch 1992: 238).

Συνοψίζοντας

Στη μεταπολεμική περίοδο και ειδικότερα την περίοδο μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι «αγροτικές κρίσεις», δηλαδή οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας, συνοδεύονται από μια ορισμένη «κοινωνική οδύνη», που με τη μορφή της εργασιακής αβεβαιότητας, της κοινωνικής ανασφάλειας, του επαναπροσδιορισμού των «ρόλων και των ταυτοτήτων», των προσωπικών «δραμάτων», πλήττει τα άτομα και τις ομάδες του αγροτικού χώρου.

Η σύνθετη αυτή δυναμική μπορεί να κατηγοριοποιηθεί και να εξετασθεί με τη μορφή των «περασμάτων»:

-από την μία εποχή στην άλλη. Από την εποχή της «αγροτικής ανάπτυξης» (αύξηση με κάθε τρόπο της παραγωγής και της παραγωγικότητας) στην εποχή της πολυλειτουργικής γεωργίας (ύπαιθρος, τοπίο, αειφορία, ποιότητα και ασφάλεια τροφίμων, ευημερία ζώων)

-από την μία κοινωνική οργάνωση στην άλλη. Από την αγροτική κοινωνία (συστήματα διαδοχής, γαμήλια συστήματα, ιεραρχημένοι ρόλοι, κοινωνικά δίκτυα)

στην κοινωνία της υπαίθρου (πολυαπασχόληση, επιχειρηματικότητα, κοινωνική κινητικότητα, αστικά πρότυπα)·

-από το ένα κοινωνικό στρώμα στο άλλο. Από τα σχετικά ομογενή κοινωνικά στρώματα της μεταπολεμικής αγροτικής κοινωνίας στα διαφοροποιημένα, άνισα ή και συγκρουόμενα κοινωνικά στρώματα της σύγχρονης περιόδου (πολιτική των επιδοτήσεων, προτεραιότητες ανάμεσα σε περιοχές, προϊόντα, δίκτυα, ομάδες)·

-από το ένα έθος/*habitus* στο άλλο. Από το αγροτικό έθος/*habitus* («αγροτικοί» τρόποι ζωής, εργασίας, διατροφής, αισθητικής, γαμηλιότητας) στο έθος/*habitus* της οικονομικής ευμάρειας και της κοινωνικής διαφοροποίησης (μείωση χρόνου και μόχθου εργασίας, αστικοποίηση, κατανάλωση, εξω-γεωργικές απασχολήσεις και εισοδήματα)·

- από τη μία κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη. Από την ταυτότητα του πραγματικού αγρότη (ορισμένη θέση στην παραγωγή, την κοινωνία, την οικογένεια) στην ταυτότητα του αγρότη στα χαρτιά, του εισοδηματία αγρότη, του επιδοτούμενου αγρότη, του φύλακα της υπαίθρου (διαρκείς αλλαγές στους ορισμούς, τις οικονομικές δυνατότητες και τις κοινωνικές αρμοδιότητες του παραγωγού, της παραγωγής και του προϊόντος).

Το ζήτημα του καπνού.

Την πρώτη περίοδο μετά την Ελληνική Επανάσταση η καλλιέργεια του καπνού εντοπίζεται στις μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις της Παλαιάς Ελλάδας και προσανατολίζεται στη μικρή εσωτερική κατανάλωση και στην ακόμα μικρότερη εξωτερική ζήτηση. Η πρώτη επέμβαση του κράτους στο ζήτημα του καπνού αφορά την εισαγωγή, το 1876, του «επί του καταναλισκόμενου καπνού φόρου», ο οποίος επιβάλλει τη μεταφορά του καπνού στις κρατικές αποθήκες που θα δημιουργηθούν στις πρωτεύουσες των επαρχιών και την καταβολή δικαιωμάτων στο Δημόσιο, όταν, ο κομμένος καπνός, εξάγεται από τις αποθήκες και κατευθύνεται στα καπνοπωλεία. Το 1883, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας -η οποία αυξάνει την παραγωγή καπνού κατά 25% δεδομένου ότι το 70% των τσιφλικιών απασχολούνται με την παραγωγή του καπνού- και της Άρτας, ενώ δεν ασκείται κανένας περιορισμός στην παραγωγή και τις εξαγωγές του καπνού, επιβάλλεται ο φόρος κατανάλωσης, δηλαδή το κράτος διατηρεί το προνόμιο της κοπής και του σιγαρόχαρτου. Παράλληλα, την ίδια χρονιά, το κράτος ίδρυσε 80 Δημόσια Καπνεργοστάσια στα οποία εγκατέστησε

μηχανήματα κοπής του καπνού (Πρόντζας 1992: 278, 290)⁴⁹. Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα η προσάρτηση της Μακεδονίας (της οποίας το ένα τέταρτο ή το ένα πέμπτο της έκτασης καλλιεργείται με καπνό) και η ανάγκη εθνικής ενσωμάτωσης του μειονοτήτων⁵⁰ καθώς και ο ερχομός των προσφύγων θα αναγορεύσουν τον καπνό σε κύριο μοχλό όχι μόνο της τοπικής απασχόλησης και οικονομίας αλλά και της αγροτικής πολιτικής και πίστης⁵¹.

Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση και την εγκατάσταση των προσφύγων, η καλλιέργεια του καπνού επεκτάθηκε αλματωδώς και δοκιμάστηκε σχεδόν σε όλη την Ελλάδα. Χάρη στη συγκριτικά μεγαλύτερη απόδοσή της φαινόταν ως η καλύτερη λύση για την οικογένεια που είχε πολλά χέρια και λίγη γη. Μετά το 1922 ο καπνός έφτασε να καλύπτει περίπου τα 70% των εξαγωγών. Να αποτελεί, δηλαδή, τη τακτικότερη πηγή συναλλάγματος για το ελληνικό κράτος και την πλέον αποδοτική καλλιέργεια στον τομέα των εισοδημάτων και της απασχόλησης. Ο καπνός αποτελούσε την κύρια επαγγελματική ενασχόληση για 150.000 οικογένειες. Ωστόσο, μεταξύ των ετών 1929 και 1933, οι εξαγωγές καπνού από την Ελλάδα, έπεσαν κατά το 1/3 σε ποσότητα και κατά 81% σε αξία. Η κρίση της καπνικής οικονομίας ήταν τόσο βαθιά ώστε σημειώθηκαν μεγάλες μεταβολές στις καλλιέργειες. Οι καπνικές εκτάσεις, από 1.012.000 στρέμματα το 1921, μειώθηκαν σε 633.000 το 1932 (Βεργόπουλος 1978: 48-49, Μηλιός 1988: 291, Μπουρνόβα 2000: 86). Εκτιμάται ότι κύριο αίτιο της μείωσης των τιμών και των εξαγώμενων ποσοτήτων ήταν η χειροτέρευση της ποιότητας των ελληνικών καπνών που προήλθε από την επέκταση της καλλιέργειας σε μη κατάλληλα εδάφη. Με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας το κράτος εξέδωσε νόμους (1931 και 1937) και περιόρισε την καλλιέργεια μόνο στα κατάλληλα εδάφη. Απαγόρευσε δε, προσωρινά, την καλλιέργεια σε όλη σχεδόν την

---

⁴⁹ Ενδεικτικό των αλλαγών στο επίπεδο της απασχόλησης στην κατεργασία του καπνού είναι η εισαγωγή την περίοδο 1895-1909, 85 σιγαροποιητικών μηχανών που είχαν αποτέλεσμα τη δημιουργία 2500 ανέργων εργατών. Υπολογίζεται ότι κάθε σιγαροποιητική μηχανή μπορούσε να αναπληρώσει 100 εργάτες.

⁵⁰ Ο πληθυσμός της χώρας που το 1907 ήταν 2.631.952 μετά τους πολέμους, το 1920, φτάνει σε 5.016.889. Σε ό,τι αφορά την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού οι Έλληνες αντιπροσώπευαν το 42.65% του πληθυσμού της Μακεδονίας, το 36.7% στη Θράκη και το 7% στην Ηπειρο (Διαμαντόπουλος 1985: 130).

⁵¹ Στο τέλος της δεκαετίας του 1920 το 1/3 των πιστώσεων της Εθνικής Τράπεζας προς την Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη κατευθύνθηκε στην καπνοπαραγωγή (Πρόντζας 1992: 289).

Παλαιά Ελλάδα (1931). Διανεμήθηκαν καλοί σπόροι, επιβλήθηκαν εκριζώσεις και απαγορεύτηκε η συλλογή χειρότερης ποιότητας καπνοφύλλων. Παράλληλα επιβλήθηκαν ειδικά συστήματα επεξεργασίας καπνών. Η προστασία τιμών επιχειρήθηκε με την απόσυρση και καταστροφή των παλαιών αποθεμάτων, τον περιορισμό της καπνοπαραγωγής, την εισαγωγή του πλασματικού ενέχυρου καπνοφύλλων και τη σύναψη εμπορικών συμβάσεων με ξένα κράτη που περιείχαν ειδικές προβλέψεις για την εξαγωγή καπνών. Η καπνική πολιτική του κράτους ανακούφισε τους καπνοκαλλιεργητές και τους καπνεργάτες. Ζημίωσε και δυσαρέστησε όμως τους εμπόρους και τους εργοστασιάρχες διότι η στήριξη τιμών με τη συγκέντρωση των αποθεμάτων τους εμπόδιζε να αγοράζουν καπνό σε χαμηλές τιμές (Σακελλαρόπουλος 1991: 101).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1936, η κατάσταση αντιστρέφεται. Η παραγωγή καπνού θα φτάσει στο υψηλότερο σημείο της μεσοπολεμικής περιόδου ενώ, παράλληλα, θα απορροφηθούν τα πλεονάσματα ανατολικών καπνών (ανερχόταν τουλάχιστον στους 100 χιλιάδες τόννους τον χρόνο), κυρίως χάρη στην αυξημένη ζήτηση από τη Γερμανία και τις ΗΠΑ (Πρόντζας 1992: 299). Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη Γερμανία, εκτιμάται ότι στη δεκαετία του 1930 ο καπνός αντιπροσώπευε το 40% έως 50% των ελληνικών εξαγωγών. Η σημασία του εμπορίου με τη Γερμανία ενεργοποιούσε οικονομικές και πολιτικές παρεμβάσεις⁵², όχι μόνο για το 25% του συνολικού αγροτικού πληθυσμού αλλά και για τις εθνικά ευαίσθητες περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης. Αποτέλεσε, επίσης, τον μοχλό πίεσης για τις συμφωνίες εξοπλισμού (1936) της Ελλάδας με γερμανικά όπλα (Pelt 2003: 377-394).

Οι ανωτέρω εξελίξεις στην παραγωγή και την εμπορία του καπνού είχαν τεράστιες επιπτώσεις στους καπνεργάτες. Εργαζόμενοι σε εργοστάσια με χαμηλό βαθμό εκμηχάνισης⁵³ και οργανωμένοι για μεγάλο διάστημα βάσει της εθνοτοπικής καταγωγής ή βάσει συντεχνιακών ομάδων με οικογενειακό χαρακτήρα, πατριαρχική δομή, αυστηρό καταμερισμό της εργασίας μεταξύ ανδρών και γυναικών και σε σχέση με τους κοινωνικούς και πολιτιστικούς μηχανισμούς της γειτονιάς ή της συνοικίας, διαμόρφωσαν τη δική τους «εργατική κουλτούρα». Αυτή η «εργατική κουλτούρα»,

---

⁵² Μαζί με τον κίνδυνο της οικονομικής εξαθλίωσης των αγροτών οι περιοχές αυτές, ως προπύργια του Βενιζελισμού, αποτελούσαν επίκεντρο άσκησης πολιτικών ελέγχου του αγροτικού πληθυσμού.

⁵³ Μόνον 50,5% των καπνεπιχειρήσεων που απασχολούσαν πάνω από 26 εργαζόμενους ήταν μηχανικά εξοπλισμένες (Αλεξίου 1994: 354).

παρά τη συνδικαλιστική⁵⁴ και την πολιτική της έκφραση⁵⁵, κατέληξε να αντιμετωπίσει την κρίση από την εκμηχάνιση της παραγωγής (ειδικότερα μετά την ένταξη και αποκατάσταση των προσφύγων) με μια υποκειμενική άποψη για δικαιοσύνη και ηθική (πίκρα, απογοήτευση, αγανάκτηση) και έντονα τα στοιχεία της εκδίκησης (Αλεξίου 1994). Από την πλευρά του, το κράτος, με στόχους περισσότερο πολιτικούς και κοινωνικούς παρά οικονομικούς (αύξηση της απασχόλησης στο χωριό, συγκράτηση αγροτικής μετανάστευσης, απομάκρυνση από τη φθοροποιό δράση των συνδικάτων) εφάρμοσε μια πολιτική αποσυμφόρησης της καπνεργατικής τάξης δίνοντας κίνητρα για αποκατάσταση των εργατών στις αγροτικές περιοχές (Λιάκος 1993: 431).

Τη μεταπολεμική περίοδο η Αμερικάνικη Αποστολή στην Ελλάδα, παρά την κυριαρχία στη γερμανική αγορά των αμερικάνικων τσιγάρων (50% περίπου των γερμανικών εισαγωγών την περίοδο 1947-1950), θα επισημάνει την ανάγκη ευνοϊκότερης μεταχείρισης των ελληνικών εξαγωγών (επανεξέταση των σχέσεων εμπορίου καπνού/ εξοπλισμού από τη Γερμανία) κυρίως για τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο των περιοχών της Β. Ελλάδας που συνδέθηκαν με τον εμφύλιο πόλεμο. Προωθώντας το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού (την περίοδο 1950- 1954 οι ελληνικές εξαγωγές καπνού στη Δυτική Γερμανία αυξήθηκαν από 3.000 τόννους τον χρόνο σε 13.000 τόννους τον χρόνο) η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, σύμφωνα με τον Καγκελάριο Αντενάουερ, θα συνέβαλλε στην «ευρωπαϊκή μάχη ενάντια στο μπολσεβικισμό» (Pelt 2003: 396- 398). Στο επίπεδο των αγροτικών διεκδικήσεων και των κινητοποιήσεων των δεκαετιών 1950 και 1960, οι καπνοπαραγωγοί θα είναι παρόντες (Λιναρδάτος 1986: 170-173) αλλά ακόμα και όταν θα θρηνήσουν νεκρούς, όπως στην περίπτωση των εξεγέρσεων στην Αιτωλοακαρνανία, δε θα μπορέσουν να ξεφύγουν από την εμπλοκή με τις πελατειακές σχέσεις που σε τοπικό επίπεδο είχε διαμορφώσει πρώτα η παράταξη της Δεξιάς και μετά του Κέντρου (Κομνηνού 1981).

Ο καπνός την μεταπολεμική περίοδο αποτελεί ένα σημαντικό προϊόν για την Ελλάδα καθώς εξασφαλίζει ικανοποιητικό εισόδημα σε μεγάλο αριθμό παραγωγών

---

⁵⁴ Εκτιμάται ότι το 1921 περίπου το 90% των καπνεργατών ήταν συνδικαλιστικά οργανωμένοι ενώ το 1928 οι καπνεργάτες-σιγαροποιοί αποτελούσαν σχεδόν το 1/3 των 167.209 μελών της ΓΣΕΕ (Αλεξίου 1994: 342).

⁵⁵ Το 1926, για παράδειγμα, το ΚΚΕ ενώ σε όλη τη χώρα συγκέντρωνε μόνο 5.76% του συνολικού αριθμού των ψήφων, στις περιοχές επεξεργασίας καπνού το ποσοστό έφτανε μέχρι και 20% (Αλεξίου 1994: 349).

που διαχειρίζονται μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, αξιοποιεί εκτάσεις μέτριας γονιμότητας, διατηρεί θέσεις απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα και στη βιομηχανία και συμβάλλει στην εισροή συναλλάγματος⁵⁶. Η καλλιέργεια του καπνού παρουσιάζει έντονη γεωγραφική συγκέντρωση σε ορισμένες περιοχές οι οποίες εξαρτώνται από αυτή ακόμη και σήμερα για την εξασφάλιση απασχόλησης και εισοδήματος σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους.⁵⁷ Στις περιοχές αυτές η παύση της καλλιέργειας του καπνού ισοδυναμεί με οριστική έξοδο από τη γεωργική δραστηριότητα. Με τις σημερινές συνθήκες αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι τα προβλήματα της παραγωγής παραμένουν σημαντικά καθώς οι αρδευόμενες εκμεταλλεύσεις είναι περιορισμένες (36% του συνόλου), το μέγεθος μικρό (η πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων είναι κάτω των 50 στρεμμάτων), οι αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων ηλικιωμένοι (το 30% είναι ηλικίας άνω των 65 ετών) ενώ οι περισσότερες καλλιεργητικές γνώσεις παραμένουν στο επίπεδο της πρακτικής εμπειρίας.

Η Ελλάδα, ως παραδοσιακή χώρα παραγωγής καπνού, εφάρμοξε, πριν την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και επί πολλές δεκαετίες, μια εθνική πολιτική για τον καπνό, που σκοπό είχε τη διατήρηση της ποιότητας του προϊόντος, τη στήριξη των εισοδημάτων των παραγωγών και τη διασφάλιση της διάθεσης της παραγωγής. Η παραγωγή καπνού ήταν απόλυτα ελεγχόμενη. Ο παραγωγός όφειλε να έχει άδεια καλλιέργειας καπνού και να τηρεί συγκεκριμένους κανόνες για την παραγωγή και την επεξεργασία. Οι αγοραπωλησίες διεξάγονταν σε συγκεκριμένο και περιορισμένο χρονικό διάστημα και αφού είχε προηγηθεί επίσημη ποιοτική βαθμολόγηση. Είχε καθιερωθεί ο καθορισμός τιμών ασφαλείας και υπήρχε μηχανισμός συγκέντρωσης των πλεονασμάτων και ακόμη υπήρχαν περιορισμοί στις ελληνικές βιομηχανίες τσιγάρων, οι οποίες ήταν υποχρεωμένες να χρησιμοποιούν ελληνικά καπνά. Μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, η Ελλάδα εφάρμοσε το κοινοτικό καθεστώς, το οποίο, αρχικά, δεν περιελάμβανε

---

⁵⁶ Εκτιμάται ότι οι έμμεσοι φόροι από τη φορολογία των τσιγάρων και των άλλων προϊόντων φτάνουν στο 10% του συνόλου των έμμεσων φόρων και το 6% περίπου των συνολικών εσόδων του ελληνικού κράτους (Δημαρά 1997: 18).

⁵⁷ Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις η καλλιέργεια του καπνού απασχολεί 71.000 γεωργικά νοικοκυριά (το 10% περίπου των ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών) των οποίων τα μέλη ανέρχονται σε 210.000 άτομα ενώ, παράλληλα, στους τομείς της μεταποίησης του καπνού απασχολούνται περίπου 13.000 άτομα (Δημαρά 1997: 107, 108, 18).

περιορισμούς ως προς την καλλιέργεια (για την Κοινή Οργάνωση της Αγοράς Καπνού, βλ. Παράρτημα, Πινακ. 2).

Στην Ελλάδα, οι επιπτώσεις από την εφαρμογή της ΚΟΑ καπνού ήταν σοβαρές, με κυριότερες τη σημαντική αύξηση των εισοδημάτων (επιδοτήσεις) και των παραγομένων ποσοτήτων (λιπάνσεις, αρδεύσεις). Σε ό,τι αφορά την αγορά σταδιακά έδειχνε ότι η ζήτηση ορισμένων ποικιλιών ήταν πολύ μικρή έως ανύπαρκτη. Τέτοιες ποικιλίες ήταν κυρίως τα Τσεμπέλια και τα Μαύρα, των οποίων προηγουμένως η απορρόφηση ήταν εξασφαλισμένη με τις δεσμεύσεις που είχαν επιβληθεί στις ελληνικές βιομηχανίες τσιγάρων. Από το 1984 εφαρμόστηκε ειδικό πρόγραμμα αναδιάρθρωσης και στροφής προς την καλλιέργεια της ποικιλίας Βιρτζίνια, για την οποία απαιτούνται και ειδικά ξηραντήρια, των οποίων η εγκατάσταση επιδοτήθηκε. Εκτιμάται ότι οι ρυθμίσεις για την περίοδο 1981-1988 είχαν αποτέλεσμα να μειωθούν οι εκτάσεις των καπνοκαλλιεργειών κατά 5% και ο αριθμός των καπνοκαλλιεργητών κατά 14%.

Το 1992 αναθεωρήθηκε ριζικά η ΚΟΑ καπνού. Τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου καθεστώτος (Παπαγεωργίου 2005: 203-210) είναι τα ακόλουθα:

- 1) κατάργηση της παρέμβασης και συνεπώς κατάργηση των τιμών στόχου και παρέμβασης
- 2) κατάργηση των εξαγωγικών επιδοτήσεων (επιστροφών κατά την εξαγωγή)
- 3) νέα ταξινόμηση των διαφορετικών ποικιλιών σε βασικές ομάδες στις οποίες εντάσσονται ποικιλίες καπνού με κοινά χαρακτηριστικά και καθορισμός ενιαίας πριμοδότησης για κάθε ομάδα ποικιλιών
- 4) καθορισμός μέγιστης εγγυημένης ποσότητας για κάθε καπνοπαραγωγική χώρα και κατώφλια εγγύησης κατά ποικιλία
- 5) καθιέρωση καθεστώτος ποσοστάσεων μεταποίησης που συνεπάγεται την κατανομή της συνολικής ποσότητας μεταξύ των επιχειρήσεων μεταποίησης και θέσπισης των συμβάσεων καλλιέργειας μεταξύ παραγωγών και επιχειρήσεων μεταποίησης
- 6) ενθάρρυνση της συλλογικής δράσης των παραγωγών για τη συγκέντρωση της παραγωγής και την προσαρμογή της προς τις απαιτήσεις της αγοράς. Όταν οι συμβάσεις καλλιέργειας συνάπτονται μεταξύ επιχειρήσεων πρώτης μεταποίησης και αναγνωρισμένων ομάδων παραγωγών, χορηγείται ειδική ενίσχυση ύψους 10% της πριμοδότησης
- 7) συγκρότηση φορέων ελέγχου της λειτουργίας της ΚΟΑ καπνού στις κύριες χώρες

παραγωγής·

8) ίδρυση του Κοινοτικού Ταμείου Έρευνας και Ενημέρωσης για τη χρηματοδότηση προγραμμάτων που θα καταστήσουν γνωστότερες τις βλαβερές συνέπειες του καπνού και τον προσανατολισμό της παραγωγής προς λιγότερο βλαβερές ποικιλίες και ποιότητες·

9) καθεστώς αναγνώρισης διεπαγγελματικών οργανώσεων στις οποίες μετέχουν φορείς παραγωγής, μεταποίησης και εμπορίας καπνού για τον συντονισμό της διάθεσης, την επεξεργασία προτύπων συμβάσεων και τη βελτίωση της ποιότητας του προϊόντος·

Το καθεστώς αυτό διήρκεσε έως και το 1997 και αναθεωρήθηκε ξανά το 1998 και το 2002⁵⁸. Σε συνέχεια της ενδιάμεσης αναθεώρησης του 2003 και στα πλαίσια της μεταρρύθμισης των Κοινών Οργανώσεων των Αγορών για τα Μεσογειακά προϊόντα, αποφασίστηκε να ισχύσει, από το έτος 2010, το μέτρο της πλήρους αποδέσμευσης των ενισχύσεων από το ύψος και το είδος της παραγωγής. Κατά τη μεταβατική περίοδο 2006-2009 τα παραγωγά κράτη-μέλη έχουν τη δυνατότητα να εφαρμόσουν το μέτρο της αποδέσμευσης σε βαθμό από 40% έως 100% και να διατηρήσουν το υπόλοιπο της ενίσχυσης ως συνδεδεμένη με την παραγωγή ενίσχυση. Το νέο αυτό καθεστώς εφαρμόζεται από την εσοδεία 2006. Το 2005 το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων αποφάσισε να εφαρμόσει και στον καπνό την πολιτική αποδέσμευσης σε ποσοστό 100%, τη λεγόμενη πλήρη αποδέσμευση.

Συνοψίζοντας

Στον αγροτικό χώρο της νεοελληνικής κοινωνίας τα στοιχεία της ακμής και της κρίσης του καπνού χαρακτηρίζουν αφενός τις πολιτικές που ανέδειξαν τον καπνό σε κατ' εξοχήν πολιτικό προϊόν (Βαλκανικοί πόλεμοι, πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, εξωτερικό εμπόριο στο μεσοπόλεμο, Κατοχή, Εμφύλιος Πόλεμος, μεταπολεμική μετανάστευση) και αφετέρου τις περιοχές και τα κοινωνικά στρώματα που συμμετείχαν πιο ενεργά στην παραγωγή, την μεταποίηση και το εμπόριο του καπνού (καπνοπαραγωγοί, καπνεργάτες, εργατικά κινήματα, Καβάλα, Βόλος, Αγρίνιο). Πρόκειται δηλαδή για κρίσεις που συνδέθηκαν με τις πολιτικές του εθνικού κράτους τόσο σε πολεμικές όσο και σε ειρηνικές περιόδους, και έγιναν αντικείμενο

---

⁵⁸ Ενδεικτικό των σημαντικών αλλαγών στην παραγωγή του καπνού είναι το γεγονός ότι την περίοδο (1988-1994) οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με καπνό στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά 22% και ο αριθμός των καλλιεργητών κατά 20% (Δημαρά 1997: 36).

διαχείρισης με βάση τον επιχώριο συσχετισμό των οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων (κυβερνήσεις, κόμματα, κινήματα, έμποροι, βιομηχανία). Η κοινωνική οδύνη που προκάλεσε το καπνικό ζήτημα ανιχνεύεται στις ποικίλες εκδηλώσεις εργασιακής αβεβαιότητας και κοινωνικής ανασφάλειας (κοινωνικές διαμαρτυρίες, φτώχεια, μετανάστευση, πελατειακή εξάρτηση).

Την περίοδο μετά την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η ακμή, η «κρίση» και το τέλος του καπνού προσδιορίζονται από πολιτικές και μέτρα στα οποία ενέχονται καπνοπαραγωγικές χώρες με άνιση διαπραγματευτική ισχύ (Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία), αγροτικοί τομείς με διαφορετικά δομικά χαρακτηριστικά (συστήματα ιδιοκτησίας, μέγεθος εκμεταλλεύσεων, γονιμότητα, αρδευσιμότητα), ποικιλίες καπνού και κουλτούρες διαφορετικές από αυτές των ανατολικών καπνών. Με άλλα λόγια για την Ευρωπαϊκή Ένωση ο καπνός είναι ένα προϊόν ανάμεσα στα άλλα ή λιγότερο σημαντικό από άλλα, το οποίο κάτω από το βάρος του διεθνούς εμπορίου και της αντικαπνιστικής εκστρατείας τείνει να περιοριστεί καθοριστικά. Στο πλαίσιο αυτό η σύγχρονη κρίση του καπνού μπορεί να κατηγοριοποιηθεί και να εξετασθεί ως ένα σύνολο περασμάτων:

- από την εποχή που ήταν ένα πολιτικό ή κύριο αγροτικό προϊόν στην εποχή που είναι ένα προϊόν ανάμεσα στα άλλα και τείνει διαρκώς να περιορίζεται
- από την κοινωνική οργάνωση που στηριζόταν στην παραγωγή και την κουλτούρα του καπνού στην κοινωνική οργάνωση με μειωμένη ή και ανύπαρκτη την οικονομική και κοινωνική βαρύτητα του καπνού
- από τα κοινωνικά στρώματα των καπνοπαραγωγών/καπνεργατών στα κοινωνικά στρώματα των μη βιώσιμων μικρών παραγωγών και των επιχειρηματιών αγροτών και στη συνέχεια στα κοινωνικά στρώματα των πρώην καπνοπαραγωγών ή των οιονεί επιδοτούμενων καπνοπαραγωγών
- από το habitus του καπνού (τεχνικές, δεξιότητες, συμβολικά συστήματα) στο habitus της ελεγχόμενης παραγωγής του καπνού (περιβαλλοντικά μέτρα, εμπορικά κριτήρια, επιλεγμένες ποικιλίες)
- από την ταυτότητα καπνοπαραγωγός στην επαγγελματική ιδιότητα παραγωγός καπνού.

Το ζήτημα των εικόνων και της θεσμοποίησης των νέων αγροτών.

Οι αγρότες νέοι ή γενικότερα τα «παιδιά των αγροτών», παρά την ελαστικότητα των

κριτηρίων προσδιορισμού τους⁵⁹στη νεοελληνική κοινωνία αποτέλεσαν σημαντική πηγή ενδιαφέροντος για την πολιτική εξουσία και την κοινωνική ή ακόμη και αισθητική κριτική. Ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα οι συχνά θανατηφόρες συνθήκες ζωής και εργασίας στον αγροτικό χώρο (Κουζής 1905-1906) αλλά και οι προσδοκίες των αγροτών νέων να φύγουν από την επαρχία και να εργαστούν στην πόλη, έγιναν αντικείμενο αμφίσημων αξιολογήσεων σχετικά με τα «κίνητρα» και τις «αξίες» τους. Για παράδειγμα, ο Δημήτριος Κορομηλάς στο έργο του *Η τύχη της Μαρούλας* (1889) θα παρουσιάσει τον Μπαρμπαλινάρδο, (αγρότης από την Άνδρο του οποίου η κόρη Μαρούλα δουλεύει πλύστρα σε ένα αστικό σπίτι) να μεταφέρει στην πόλη μαζί με τα λαϊκά ήθη και την κουτοπονηριά (θέλει να πουλήσει ένα αρχαίο δακτυλίδι που βρήκε). Ένα χρόνο μετά, το 1890, ο Δημήτριος Κόκκος, «ανοίγοντας διάλογο» με τον Δ. Κορομηλά, θα γράψει το έργο *Το τέλος της Μαρούλας*. Στο νέο έργο η Μαρούλα έχει αναρριχηθεί κοινωνικά με θεαματικό τρόπο, έχει πλήρως αστικοποιηθεί, με αποτέλεσμα να αλλάξει αντίστοιχα προς το χειρότερο και ο χαρακτήρας της. Τελικά από τον πλήρη ξεπεσμό θα τη σώσει αυτή τη φορά η επέμβαση του Μπαρμπαλινάρδου, που με νέα εξόρμηση στην Αθήνα, θα οδηγήσει την παραστρατημένη κόρη του πίσω στην Άνδρο, στην αγνή επαρχία που, κατά τη γνώμη του, τηρούνται ακόμη ανέπαφα τα πατροπαράδοτα ήθη του ελληνικού λαού (Χατζηπανταζής 2004: 148- 153). Στα ίδια ηθογραφικά πλαίσια και το έργο του Α. Αντωνιάδη *Ο Ψαράς υπάλληλος* (1885) όπου σατιρίζεται η manía εγκατάλειψης ενός χειρωνακτικού επαγγέλματος προς χάριν μιας θέσης στο δημόσιο (Δελβερούδη 2000: 664, 670).

Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα η μαζική στράτευση των αγροτών νέων και μέσω αυτής η επιδείνωση των συνθηκών ζωής και εργασίας στην επαρχία (Λιβαδάς 1937) συνετέλεσαν σημαντικά στην εμφάνιση των αγροτών νέων τόσο στην «αγροτική εκπαίδευση»⁶⁰ όσο και τις ιδεολογικοπολιτικές διαμάχες της εποχής.

Για παράδειγμα, το ΚΚΕ παράλληλα με τη διεκδίκηση για «ανάπτυξη της

---

⁵⁹ Σε όλες τις κοινωνίες ο προσδιορισμός, τα όρια και οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις των «νέων» είναι αντικείμενο της κοινωνικής διαπραγμάτευσης (Bourdieu 1984a: 143-144) σε συνάρτηση με τη «θέση» που αυτοί κατέχουν στην οικονομική και πολιτιστική δομή (Mannheim 1952: 288-292, 311).

⁶⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά το αίτημα των συνεταιρισμένων αγροτών για την αξιοποίηση του δημοδιδασκάλου τόσο για τη μείωση του αναλφαριθμητισμού όσο και τη διαφώτιση των νέων «περί της προσφοροτέρας καλλιεργείας της γης» (βλ. Τα ψηφίσματα του Α΄ Πανελληνίου Συνεταιριστικού Συνεδρίου, περιόδ. *Ο Συνεταιριστής*, τχ. 11, 1926, σ. 167.)

εκπαίδευσης στα χωριά με δωρεάν παραχώρηση βιβλίων, κατάργηση εγγραφών, ίδρυση σε κάθε χωριό δημοτικού εξατάξιου σχολείου, κ.λπ., αναγορεύει σε αγωνιστικά πρότυπα τα «παιδιά των αγροτών»: «...μπορεί ο γιος του χωρικού να είναι έξυπνος, ιδιοφυΐα. Αν είναι φτωχός η πολιτεία τον αναγκάζει να σκάβη σ' όλη του τη ζωή. Ενώ ο γιος του πλουσίου και κουτός αν είναι, έχει όλα τα μέσα να γίνει επιστήμων και να μας καθίση στο σβέγκο» (βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, τομ. Β', σ. 545 και τομ. Α', σ. 139). Πιό θεαματική είναι η εξύμνηση των αγροτών νέων από την πλευρά του Μεταξά προκειμένου να ενισχύσει άλλοτε τη συνοχή της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας, άλλοτε την αξία της εργασίας και άλλοτε τις ανάγκες στρατολογίας. Στο λόγο του στο Α' Συνέδριο της ΕΟΝ (5-1-1939), ο Μεταξάς μεταξύ των άλλων δηλώνει «...Τα παιδιά που κάμνομεν οι γονείς πρέπει να είμεθα έτοιμοι εις μία ωρισμένην στιγμή να τα προσφέρωμεν υπερήφανα στο σύνολο, δηλαδή στην Πατρίδα, στην Κοινωνία και γενικά σε ό,τι αποτελεί την ελληνικήν εθνότητα ... Το παιδί δεν είναι σκοπός του να χρησιμεύη ως ένα πολύτιμο έπιπλο σαλονιού του σπιτιού. Αυτή την ιδέα πρέπει να την κόψουμε στην Ελλάδα...». Σε κάθε περίπτωση το πρότυπο είναι οι αγρότες νέοι, τα παιδιά του γεωργού που «μένουν προσηλωμένα εις το τζάκι του σπιτιού...αγαπούν την γήν εκείνην, την οποίαν επότισεν ο ιδρώτας των πατέρων» (Μεταξάς τομ Β', σ. 14 και τομ. Α', σ. 305-306).

Στη διάρκεια της Κατοχής και του εμφύλιου τα «παιδιά των αγροτών» θα επανέλθουν στο πολιτικό προσκήνιο με την ένοπλη συμμετοχή τους στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο και τις συνακόλουθες διώξεις (Καμπέρης 2011). Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους το έτος 1952 με βάση το επάγγελμα το 33,8 % είναι αγρότες ενώ με αγροτική προέλευση (πατέρας αγρότης) το 58,7% (Βερναρδάκης 1987: 62, 66). Κυρίαρχες από την άλλη παραμένουν και οι αναπαραστάσεις των «παιδιών των αγροτών» στις αλληπάλληλες αντιθέσεις για την νομιμοποίηση του «παιδομαζώματος» και της «παιδοφύλαξης», των «στρατοπέδων για παιδιά» και των «σπιτιών για παιδιά» (Ζούβας 1956, Βερβενιώτη 2003, Brown 2004). Αναφέρουμε ενδεικτικά μια περιγραφή σχετική με τα «Σπίτια του Παιδιού». «...Το κάθε «Σπίτι» έχει και τον αγρό του, που καλλιεργείται από τα ίδια τα παιδιά, υπό την εποπτεία ενός γεωργοτεχνίτη. Ο αγρός χρησιμοποιείται ως σπορείο και φυτώριο μικρών δέντρων. Εκεί γίνονται πειράματα για νέες καλλιέργειες και φυτεύονται τα απαραίτητα για τη διατροφή μιας οικογένειας χορταρικά (που σε πολλά χωριά είναι άγνωστα!). Έτσι από τον αγρό των παιδιών διαφωτίζονται και οι μεγάλοι, και επωφελούνται από τις συμβουλές του γεωπόνου, ο οποίος παράλληλα

φροντίζει ν' αναπτυχθή στο χωριό και η κτηνοτροφία, κονικλοτροφία, πτηνοτροφία, μελισσοτροφία, σηροτροφία κ.λπ., ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες...» (Ζούβας 1956: 81, 83).

Στη δεκαετία του 1950 και 1960 η πολιτική της «αγροτικής ανάπτυξης» θα συμπεριλάβει και τους αγρότες νέους ως τους πιά ελπιδοφόρους φορείς της γεωργικής εκπαίδευσης⁶¹ και οι συλλογικές οργανώσεις των αγροτών δεν παραλείπουν κάθε Πρωτοχρονιά να τους απευθύνουν ξεχωριστά το λόγο. Στις πρωτοχρονιάτικες ευχές της Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών (Π.Σ.Ε.Γ.Σ) για αρκετά χρόνια επανέρχεται σχεδόν στερεότυπα η ίδια διατύπωση: «Η Πανελλήνιος Συνομοσπονδία, επί τη ευκαιρία του Νέου Έτους 1962 θεωρεί υποχρέωσίν της να συγχαρή τους αγρότας, τας αγρότιδας και τα αγροτόπαιδα, ως και τας Οργανώσεις αυτών, δια την τεράστιαν προσπάθειαν την οποίαν κατέβαλλον καθ' όλον το έτος 1961, νυχθημερόν εργαζόμενοι, εν μέσω μυρίων δυσχερειών και αντιξοοτήτων, δια να δημιουργηθή η παραγωγή και αξιοποιηθή αυτή, χάριν όλων των εργαζομένων, χάριν της οικονομίας της χώρας» (Μήνυμα της Π.Σ.Ε.Γ.Σ. για το Νέο Έτος 1962, βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 1, 1962, σ. 1.)

Οι ύμνοι και οι συμβουλές προς τους αγρότες νέους επανέρχονται στην περίοδο της επτάχρονης δικτατορίας: «Σε σας, νέοι και νέες, που ζήτε και μοχθήτε στην Ελληνική γη, προσβλέπομεν με ελπίδα και εμπιστοσύνην. Σεις θα αποτελέσετε τους πυρήνες της νέας μας κοινωνίας η οποία, απηλλαγμένη από τας ουτοπιστικάς ιδέας της ταξικής κοινωνίας, φιλοδοξούμε να καταστή παράδειγμα σε όλον τον πολιτισμένον κόσμον...»⁶².

Στη μεταπολίτευση οι λαϊκιστικές αναφορές στους αγρότες νέους, με αφορμή τις επετείους του Κιλελέρ, επανέρχονται. Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα από την ομιλία του Προέδρου της ΠΑΣΕΓΕΣ, Βασίλη Αργύρη στον εορτασμό του Κιλελέρ το 1991: «Η σημερινή μέρα είναι μέρα δικιά μας. Είναι μέρα της αγροτιάς. Είναι μέρα που αποτινουμε φόρο τιμής στην ηρωίδα γυναίκα της υπαίθρου, στις μανάδες και στις γυναίκες μας, στον νέο της υπαίθρου, στα παιδιά μας, στη μάνα γη που μας τρέφει, στη φύση που μας ζει...» (βλ. *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 3, 1991, σ. 10). Σε κάθε

---

⁶¹ Βλέπε ενδεικτικά τις αποφάσεις του Αγροτοσυνεταιριστικού Συνεδρίου για το εκπαιδευτικό πρόβλημα, 1956 (βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 7, 1960, σ. 273).

⁶² Χριστουγεννιάτικο μήνυμα του Υπουργού Γεωργίας, κ. Α. Ματθαίου προς τους Νέους της Υπαίθρου», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1968, σ. 419.

περίπτωση υπάρχει η αναφορά στους νέους/ες ως του «νέου αίματος σε μια γεωργία που φθίνει συνεχώς»: «Οι νέοι αγρότες, αποθαρρυνόμενοι από τις εξελίξεις και τις αρνητικές μελλοντικές προοπτικές του αγροτικού επαγγέλματος, αρνούνται ν' αναλάβουν επαγγελματικές δραστηριότητες και υποχρεώσεις στον αγροτικό τομέα και επιλέγουν τη φυγή προς τα αστικά κέντρα. Σαν αποτέλεσμα, η γεωργία μας αντιμετωπίζει μια ραγδαία γήρανση του εργατικού της δυναμικού, η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων παραμένουν χωρίς διαδόχους και η ελληνική ύπαιθρος ερημώνεται...χωρίς τους νέους αγρότες, χωρίς το νέο αίμα, η γεωργία μας φθίνει συνεχώς...»⁶³.

Το ενδιαφέρον της Ε.Ε. για τους «νέους αγρότες» διατρέχει περισσότερο ή λιγότερο ρητά πολλές προτάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι οποίες στη συνέχεια έγιναν αποδεκτές, τροποποιήθηκαν ή και απορρίφθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο⁶⁴.

Οι περιπέτειες στην έγκριση ή στην εφαρμογή μέτρων για τους νέους αγρότες φαίνεται ότι οφείλονται αφενός στην κυριαρχία του ενδιαφέροντος της ΚΑΠ για τη στήριξη των εισοδημάτων των αγροτών και όχι τόσο στη βελτίωση του ανθρώπινου δυναμικού και αφετέρου στο γεγονός ότι οι νέοι αγρότες εξετάστηκαν ως «λύσεις» για άλλα προβλήματα, λιγότερο ή περισσότερο σχετικά με την κοινωνική και οικονομική τους ιδιαιτερότητα.

Ανατρέχοντας με συντομία στο παρελθόν διαπιστώνουμε ότι το 1973, στο πλαίσιο των προτάσεων της Επιτροπής για χορήγηση ενίσχυσης σε ορεινές αλλά και σε ορισμένες άλλες φτωχές αγροτικές περιοχές, γίνεται αναφορά για μια εισοδηματική ενίσχυση στους νέους αγρότες κάτω των 38 ετών.

Το καλοκαίρι του 1974 στο πλαίσιο της ραγδαίας επιδείνωσης στη σχέση κόστους-τιμών του αγροτικού τομέα (ενεργειακή κρίση, άνοδος στις τιμές των εισροών, πληθωρισμός, άνοδος του κόστους του κεφαλαίου και της εργασίας) η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έστειλε ένα Μνημόνιο στο Συμβούλιο με τίτλο «Ειδικά μέτρα για την αντιμετώπιση της παρούσας οικονομικής κατάστασης στη γεωργία». Μεταξύ των υποδείξεων που έκανε για να βοηθήσει τους αγρότες να ξεπεράσουν αυτές τις απροσδόκητες δυσκολίες, ήταν και μία που αφορούσε σε ενίσχυση προς τους νέους αγρότες. Η πρόταση είχε ως βάση τη χορήγηση επιδότησης εισοδήματος σε αγρότες

---

⁶³ «Ψήφισμα των αντιπροσώπων των Ενώσεων Αγροτικών Συνεταιρισμών στην 43η Γενική Συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 11-12, 1994).

⁶⁴ Οι σύντομες αναφορές σε Οδηγίες και Κανονισμούς που συνδέονται με τους «νέους αγρότες» προέρχονται από το έργο Fennell 1999: 316-318, 329-335.

ηλικίας 40 ετών και κάτω, οι οποίοι προέβαιναν σε εκσυγχρονισμό της εκμετάλλευσής τους με βάση την Οδηγ. 72/159/ΕΟΚ, και διέθεταν αναπτυξιακά σχέδια εγκεκριμένα μετά τον Ιανουάριο του 1975. Η επιδότηση δε θα χορηγούνταν περισσότερο από πέντε χρόνια και θα μειωνόταν προοδευτικά. Παρά τον υποτιθέμενο επείγοντα χαρακτήρα του μέτρου κατά τη στιγμή της πρότασής του, τελικά ανακλήθηκε από το πακέτο τιμών τον Ιανουάριο του 1975.

Το 1980 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επέκρινε την Επιτροπή για την ελλιπή θεώρηση των προβλημάτων των νέων ανθρώπων στη γεωργία γεγονός που οδήγησε το 1981 το Συμβούλιο να αποδεχτεί την ιδέα της ειδικής ενίσχυσης προς τους νέους αγρότες (Οδηγ. 81/528/ΕΟΚ). Έτσι, δόθηκε στα κράτη-μέλη το δικαίωμα να χορηγήσουν ειδική επιδότηση σε αγρότες κάτω των 40 ετών, που αναλάμβαναν κάποιο αναπτυξιακό σχέδιο υπό την Οδηγ. 72/159/ΕΟΚ. Ο Καν. ΕΟΚ/797/85 σε ό,τι αφορά τους νέους αγρότες χαρακτηρίζεται από την εντελώς διαφορετική ανταπόκριση των κρατών-μελών και από τον περιορισμένο αριθμό των αναπτυξιακών σχεδίων.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 το ζήτημα των νέων αγροτών συνδέθηκε με τις πολιτικές για τη λεγόμενη «πρόωρη συνταξιοδότηση». Σε πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 1986, που υποβλήθηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο το 1986, το ενδιαφέρον για τους νέους αγρότες επιχειρήθηκε να συνδεθεί με το μέτρο της πρόωρης συνταξιοδότησης: εάν ένας αγρότης συμμετείχε στην πρόωρη συνταξιοδότηση, μεταξύ των άλλων (ετήσια αποζημίωση, εφάπαξ ποσό ανά εκτάριο, παύση της γεωργικής δραστηριότητας, κ.λπ.) θα μεταβίβαζε την εκμετάλλευσή του σε νεαρής ηλικίας αγρότη. Η πρόταση δεν έγινε δεκτή από το Συμβούλιο, κι έτσι η Επιτροπή υπέβαλλε νέα πρόταση το 1987, η οποία έγινε δεκτή και αποτέλεσε τον Καν. ΕΟΚ/1096/88 με τίτλο «Θέσμιση κοινοτικού συστήματος για την ενθάρρυνση παύσης της γεωργικής δραστηριότητας». Σ' αυτό τον Κανονισμό η σύνδεση με τους νέους αγρότες είχε εξαφανισθεί.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1991 η Επιτροπή εκτιμά ότι υπάρχει ανάγκη απομάκρυνσης των γηραιότερων αγροτών στο βαθμό που αυτοί είναι συγκεντρωμένοι στις μικρότερες εκμεταλλεύσεις και η πλειονότητά τους δεν έχει κάποιο άμεσο διάδοχο. Η σχετική νομοθεσία πέρασε το 1992 με τον Καν. ΕΟΚ/2079/92 για τη «θέσπιση συστήματος κοινοτικής ενίσχυσης με στόχο την πρόωρη συνταξιοδότηση από τη γεωργία». Παρά τις αρχικές προθέσεις το σύστημα πρόωρης συνταξιοδότησης χρηματοδοτήθηκε από τον Τομέα Εγγυήσεων του FEOGA

(Fonds Europeen d'Orientation et de Garantie Agricole) παρά από τον Τομέα Προσανατολισμού, δηλώνοντας έτσι την πρόθεση να συνεισφέρει καλύτερα στην ισορροπία της αγοράς.

Στη δεκαετία του 1990 οι νέοι αγρότες αναφέρονται στον Κανονισμό ΕΟΚ/2328/91 ο οποίος προβλέπει ενισχύσεις και κίνητρα σε νέα άτομα που δεν έχουν συμπληρώσει το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους και επιθυμούν να εγκατασταθούν ως αρχηγοί σε δική τους γεωργική εκμετάλλευση και να ασχοληθούν επαγγελματικά με τη γεωργία. Τα προβλεπόμενα κίνητρα και ενισχύσεις που χορηγούνται στους νέους αγρότες είναι το πρίμ πρώτης εγκατάστασης, χαμηλότοκο δάνειο για την κάλυψη των δαπανών πρώτης εγκατάστασης και αυξημένες ενισχύσεις για επενδύσεις.

Πιο κοντά στους στόχους για τη δημιουργία νέων αγροτών βρίσκεται ο Καν. ΕΚ/950/97 ο οποίος παρέχει συγκεκριμένα μέτρα για την «ενίσχυση της πρώτης εγκατάστασης» νέων στον αγροτικό τομέα⁶⁵. Ο Κανονισμός, μεταξύ των άλλων, προκαλεί ορισμένες «τομές» και δρομολογεί σύνθετα «περάσματα», σε σχέση με τις παραδοσιακές αναπαραστάσεις και πρακτικές του «αγρότη νέου», της «οικογενειακής εκμετάλλευσης», του «ελεύθερου γεωργού», του «αφεντικού», της «γεωγραφικής κινητικότητας», της «πολυπασχόλησης», της λογιστικής ακρίβειας και της οικονομικής αποτελεσματικότητας των εν γένει «λογαριασμών και κεφαλαίων».

Πιο συγκεκριμένα ο Κανονισμός υποχρεώνει τον «νέο αγρότη» να μείνει στην περιοχή του και να παράγει για 10 χρόνια, τον καθιστά οικονομικά και νομικά υπεύθυνο της «επιχείρησης», τον υποχρεώνει να εκπαιδευτεί/καταρτιστεί, να διατηρεί «λογιστικά βιβλία», να δέχεται «ελέγχους» σχετικούς με την αξιοποίηση των κεφαλαίων του και την «επιχειρηματικότητα», να περιορίσει σημαντικά τις εξω-γεωργικές δραστηριότητες και τα εισοδήματα, να πληρώνει «πρόστιμο» σε περιπτώσεις αθέτησης των τυπικών του υποχρεώσεων. Κατά κάποιο έμμεσο αλλά διακριτό τρόπο αυτός ο Κανονισμός, στο «νέο αγρότη» προκαλεί μια σειρά «περάσματα στο βαθμό που μεταβάλλει την οικονομική, κοινωνική και συμβολική θέση ή κατάσταση του «νέου αγρότη» σε σχέση με τους άλλους «αγρότες νέους», την οικογένεια, την κοινωνία, την παραγωγή, το πιστωτικό σύστημα, την αγροτική πολιτική.

Εμμέσως πλήν σαφώς ο «νέος αγρότης» μοιάζει να ανήκει, ως υπόσχεση ή ως

---

⁶⁵ [βλ.Παράρτημα αυτού του τόμου: Το Ενημερωτικό Φυλλάδιο].

βεβαιότητα, σε μια άλλη «εποχή», «κοινωνικό στρώμα», «habitus» και «κοινωνική ταυτότητα».

Σε ό, τι αφορά την εφαρμογή και την αποτελεσματικότητα του Κανονισμού, η εκ των υστέρων αξιολόγηση του «Προγράμματος των νέων αγροτών» από την Ε.Ε για την περίοδο 1997-1999, η οποία δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 2003⁶⁶, επισημαίνει ότι οι νέοι αγρότες στο σύνολό τους ενώ συνέβαλαν γενικά στο να μειωθεί η τάση εγκατάλειψης των νέων που ασχολούνται με τη γεωργία και βοήθησαν στον περιορισμό της μετανάστευσης και της γήρανσης του πληθυσμού, δεν συνέβαλαν σημαντικά στο να καταστούν βιώσιμες οι αγροτικές κοινότητες ούτε συνέβαλαν σημαντικά στο να προαχθεί η παραγωγικότητα και η αποτελεσματικότητα των γεωργικών δομών. Τα αποτελέσματα αυτά αποδίδονται τόσο στην επίδραση των επιμέρους αγροτικών παραγωγικών συστημάτων και των τοπικών αγορών εργασίας όσο και των νομικών, διοικητικών ρυθμίσεων και των πολιτισμικών συστημάτων.

Στην περίπτωση της Ελλάδας μια πρώτη αξιολόγηση των μέτρων για τους νέους αγρότες την περίοδο 1994-1999⁶⁷ συμπεραίνει ότι η εφαρμογή του Κανονισμού συνέβαλε σημαντικά στον περιορισμό της μείωσης του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές, στην ανανέωση του ανθρώπινου δυναμικού της ελληνικής γεωργίας και την ύπαρξη εκμεταλλεύσεων με αρχηγούς πλήρους απασχόλησης. Όμως, καταλήγει η αξιολόγηση, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο θα υπάρξει μακροχρόνια βιωσιμότητα στα αποτελέσματα από την εφαρμογή του συγκεκριμένου Κανονισμού. Κατά πόσον, δηλαδή, οι συγκεκριμένοι γεωργοί που εγκαθίστανται θα συνεχίσουν να παραμένουν στις περιοχές αυτές, πέραν των συμβατικών τους υποχρεώσεων που προκύπτουν από τον Κανονισμό;

Οι λιγότερες εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες που έγιναν στην Ελλάδα σχετικά με τους «νέους αγρότες» (Γιδαράκου 2002, Κουτσού 2003, Καζακόπουλος 2004) επισημαίνουν ότι η θετική ή αρνητική στάση των νέων αγροτών απέναντι στις οικονομικές δυνατότητες του Προγράμματος όσο και στις εν γένει πεποιθήσεις για

---

⁶⁶ Τα αναφερόμενα στοιχεία υπάρχουν στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://europa.eu.int.comm/agriculture/eval/index_en.htm.

⁶⁷ Τα στοιχεία που ακολουθούν παρέχονται στην εργασία Τσιμπούκας, Κ. (επιστημ. Υπευθ.), *Εκ των υστέρων αξιολόγηση του Προγράμματος 1 «Διαρθρωτικές προσαρμογές» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη του τομέα γεωργίας 1994-1999» που εκδόθηκε από το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης), τον Νοέμβριο του 2002.*

«παραμονή» ή «φυγή από τη γεωργία», εξαρτώνται από τη γεωγραφική διαφοροποίηση των περιοχών, τους επιμέρους παραγωγικούς προσανατολισμούς, την ύπαρξη διαθέσιμης γης προς αγορά ή ενοικίαση, την ύπαρξη δυνατοτήτων για εξωγεωργική απασχόληση, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, τις εν γένει εργασιακές ή γαμήλιες οικογενειακές στρατηγικές, τις «βιο-ιστορίες» των νέων, κ.λπ .

Συνοψίζοντας

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις σε σχέση αρχικά με τους αγρότες νέους (μέχρι τη δεκαετία του 1980) και στη συνέχεια περιπέτειες για τη θεσμοποίηση και αξιοποίηση των νέων αγροτών (δεκαετία του 1990) καταδειχνουν ότι οι ορισμοί, οι ιδιότητες και οι αρμοδιότητες που τους αποδίδονται, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα που τους αναγνωρίζονται, οι ανάγκες και οι προσδοκίες που τους αναλογούν, διαμορφώνονται με βάση τις κρίσεις και τα περάσματα της γενικότερης αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας. Πρόκειται δηλαδή για μορφές εργασιακής ανασφάλειας και κοινωνικής αβεβαιότητας που μπορούν να κατηγοριοποιηθούν και να εξετασθούν ως περάσματα:

- από την εποχή του αγρότη νέου ως μια γενική ηλικιακή κατηγορία και κοινωνική μορφολογία, στην εποχή νέου αγρότη με συγκεκριμένες παραγωγικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αρμοδιότητες
- από την κοινωνική οργάνωση με βάση την παρέα, τους χωριανούς και τους ομοήλικους, στην κοινωνικοοικονομική οργάνωση με βάση τα χαρτιά, τα δικαιολογητικά, τις οργανώσεις των νέων αγροτών, τα σεμινάρια, τις εξειδικεύσεις
- από το κοινωνικό στρώματα των απλών γεωργών στο κοινωνικό στρώμα των επαγγελματιών/επιχειρηματιών αγροτών
- από το αγροτικό habitus της οικογενειακής εκμετάλλευσης (βασισμένο κυρίως στις κοινωνικές δομές της οικιακής οικονομίας) στο habitus του εξορθολογισμού, της επιχειρηματικότητας (βασισμένο κυρίως στις λογιστικές δομές της οικονομίας)
- από την κοινωνική ταυτότητα του οικογενειακά επιλεγμένου αφεντικού (άνδρας, μοναχοπαιδί, πρωτότοκος, διάδοχος) στην κοινωνική ταυτότητα του θεσμικά αξιολογήσιμου επαγγελματία/επιχειρηματία (με εξω-οικογενειακές προϋποθέσεις, κριτήρια, όρια).

[Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. Εκπαιδευτικές ανισότητες και οικογενειακές στρατηγικές

Στη σύγχρονη εποχή, η αγροτική οικογένεια, λόγω της κεντρικής της θέσης στους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής, μετασχηματίζει τις κρίσεις διαδοχής σε οικογενειακές κρίσεις καθώς η μεταφορά γνώσεων και κριτηρίων εγκυρότητας μετασχηματίστηκαν σημαντικά ενώ παράλληλα τροποποιήθηκαν τόσο οι σχέσεις πειθούς και εξουσίας μεταξύ των γενεών όσο και οι αξίες που συνδέονταν με τις διαδικασίες αυτές.

Στην περιοχή της έρευνας εμφανίζεται σε ό, τι αφορά την κοινωνική αναπαραγωγή της οικογένειας απαξίωση του σχολείου που οφείλεται τόσο στις εκπαιδευτικές ανισότητες όσο και στις οικογενειακές στρατηγικές.

Οι σχέσεις των αγροτών της περιοχής μας με την εκπαίδευση συνήθως επικεντρώνονται στη επιθυμία φυγής από τη γεωργία (για παράδειγμα, λέγεται «όσοι έχουν μυαλό μαθαίνουν γράμματα και φεύγουν») και σε περίπτωση αποτυχίας («δεν έπαιρνε τα γράμματα», «είχε το μυαλό του αλλού») βρίσκουν δικαίωση στη διαδοχή για τους άνδρες («έπρεπε να καθίσει να φροντίσει την περιουσία του») και του γάμου για τις γυναίκες («καλά είναι τα γράμματα αλλά η γυναίκα πάνω απ' όλα είναι για το σπίτι και τα παιδιά»). Ωστόσο οι εμπειρίες και οι γνώσεις, οι ικανότητες και τα προσόντα, που το σχολείο και τα άλλα συμβολικά συστήματα υπόσχονται ή εγγυώνται αξιολογούνται από αγορές οικονομικών και συμβολικών αγαθών (πτυχία, εξειδικεύσεις, απασχόληση, θέση στην εργασία, κ.λπ) που διαρκώς μεταβάλλονται, ακολουθώντας τις κρίσεις και τα περάσματα της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας.

Μια σημαντική παράμετρος σε όλα αυτά αποτελεί η εγκατάλειψη του σχολείου. Η διακοπή του σχολείου μετά το Δημοτικό ή στη διάρκεια του Γυμνασίου καθώς και η απροθυμία για τη συνέχιση των σπουδών στο Λύκειο αφορούν την πλειονότητα των νέων του δείγματος. Από την άποψη αυτή οι ρητοί ή άρρητοι λόγοι για τη διακοπή ή συνέχιση του σχολείου θεωρούμε ότι αποτελούν σημαντικό πεδίο παρατηρήσεων για την κατανόηση και ερμηνεία των τρόπων με τους οποίους η εκπαίδευση συνδέεται με τις διαδικασίες της διαδοχής ή τις άλλες στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας (γάμος, εργασία, είσοδος στον Κανονισμό, κ.λπ.). Η δυναμική αυτή γίνεται πιο

εμφανής αν πάρουμε υπόψη τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των κοινοτήτων και αν παράλληλα εξετάσουμε χωριστά τους νέους που διέκοψαν μετά το Δημοτικό ή κατάφεραν να τελειώσουν το Γυμνάσιο από αυτούς που αποφοίτησαν από το Λύκειο.

α) Ορεινές κοινότητες

Οι ορεινές περιοχές του πεδίου έρευνας τη δεκαετία του 1980 (η χρυσή εποχή του καπνού) γνώρισαν σημαντική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη που, μεταξύ των άλλων, συνδέθηκε με την αγορά μηχανολογικού εξοπλισμού σε σχέση με την παραγωγή (τρακτέρ, αγροτικά αυτοκίνητα, φυτευτικές και αρμαθιαστικές μηχανές, κ.λπ.) αλλά και την ιδιωτική ζωή (επιβατικά ή ιδιόκτητα αυτοκίνητα, κ.λπ.). Η συνεπαγόμενη μείωση του μόχθου και του χρόνου εργασίας, μαζί με τη σχετική οικονομική άνοδο ανέδειξαν τα μηχανήματα όσο και τις πιο οικείες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, όπως π.χ. το κυνήγι, σε αγροτικά πράγματα πιο ελκυστικά από το σχολείο. Ειδικότερα για τα μηχανήματα, η επιτόπια παρατήρηση υποδεικνύει ως σημαντικές οικονομικές και συμβολικές ανταμοιβές το αίσθημα της τεχνικής επιδεξιότητας (επισκευές, πατέντες, κ.λπ.), την κοινωνική αναγνώριση (προκοπή, νοικοκυροσύνη, κ.λπ.), το πέρασμα στον κόσμο των ενηλίκων (μορφές επικινδυνότητας και ρίσκου), τη συμμετοχή στη γλώσσα των ειδικών (τεχνικές προδιαγραφές, επιδόσεις), τη δυνατότητα για περισσότερο ελεύθερο χρόνο (μείωση του μόχθου αλλά και των διαδρομών), την πρόωρη οικονομική ανεξαρτησία (ευκαιριακές εργολαβίες, εποχιακά ημερομίσθια) κ.λπ. Η αφήγηση του Π. είναι χαρακτηριστική: *«Έβγαλα μόνο την πρώτη γυμνασίου μετά πήγα και στη δεύτερα, μετά τα άφησα στη μέση, δε συνέχισα. Ο λόγος ήταν το τρακτέρ. Δηλαδή μ' άρεσε ρε παιδί μου το τρακτέρ οι δουλειές οι αγροτικές, το κυνήγι και τέτοια».*

Ωστόσο, ορισμένοι νέοι, όπως ο Χ., κατάφεραν να τελειώσουν το Γυμνάσιο και εκτιμώντας τις σχετικά περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής τους (μικρές εκμεταλλεύσεις, έλλειψη έργων υποδομής, κ.λπ.) προσπάθησαν να μάθουν μια τέχνη για να φύγουν από τη γεωργία ή να μουν σε κάποιο από τα δίκτυα της τοπικής πολυαπασχόλησης. Οι σχετικές σχολές μαθητείας (ηλεκτρολόγοι, μηχανικοί, υδραυλικοί, κ.λπ.) βρίσκονται στο Αγρίνιο και το Μεσολόγγι δηλαδή αρκετά μακριά από τις ορεινές κοινότητες αλλά και χωρίς επαρκή συγκοινωνία. Τα προβλήματα αυτά μαζί με τη γοητεία που ασκεί στους νέους η επαφή με την πόλη (γνωριμίες, έξοδοι, σχέσεις, αγορές, κ.λπ.) οδηγούν περισσότερο στην επιθυμία της βόλτας παρά της μάθησης: *«Έβγαλα το γυμνάσιο...δε διάβαζα. δε διάβαζα, δεν ήθελα να*

διαβάζω να προχωρήσω. Μ' άρεσε το κυνήγι, στο σχολείο πήγαινα με αγγαρεία. Με πίεζαν οι γονείς μου ξέρω εγώ να πας, να πας ξέρω εγώ και να πας να μάθεις μια τέχνη ε! Μετά πήγα στον Ο.Α.Ε.Δ και έδωσα και δεν πέρασα, δεν ήθελα να πάω».

Τέλος, το ορεινό περιβάλλον με τις περιορισμένες δυνατότητες και τις πιο έντονες οικογενειακές σχέσεις φαίνεται να διαμορφώνει τις δικές του αντιλήψεις όχι μόνο για τις σχέσεις της γυναίκας με τον άνδρα αλλά και των αδελφών μεταξύ τους. Οι αντιλήψεις αυτές ρητά ή άρρητα, μέσα από υπαρκτά προβλήματα ή προβλήματα που βαπτίζονται ηθικά ή γυναικεία, γίνονται συχνά σημαντικά εμπόδια για την εκπαίδευση των γυναικών. Η Κ. έχει δύο αδέρφια ανύπανδρα που ασχολούνται με την κτηνοτροφία και οι γονείς της είναι ηλικιωμένοι: *«Τελείωσα την τρίτη Γυμνασίω αλλά δεν συνέχισα για πολλούς λόγους. Άλλες εποχές σας λέω τότε, οι γονείς μας καταλαβαίνανε λίγα πράγματα. Με δικαιολογία το γεγονός ότι το σχολείο ήταν μακριά, ήταν έξοδα, ότι θα μπορούσα να βοηθήσω στις δουλειές του σπιτιού δεν με άφησαν να προχωρήσω»*

β) Πεδινές κοινότητες ⁶⁸

Το πέρασμα από την χρυσή εποχή του καπνού (δεκαετία 1980) στην κρίση του καπνού (1997-2004, χαμηλές τιμές, ποσοτώσεις, περιορισμός επιδοτήσεων, κ.λπ.) καθιστά τη διακοπή ή τη συνέχιση του σχολείου πεδίο περισσότερο σύνθετων σχέσεων σε αναφορά με τα συστήματα διαδοχής ή τις στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας. Θα παρουσιάσουμε αρχικά ορισμένα παραδείγματα που αναφέρονται στη σημαντική επίδραση που ασκεί η συμβολική θέση των παιδιών (μοναχοπαίδι, μοναχογιός, πρωτότοκος) στις ρητές ή άρρητες παροτρύνσεις της οικογένειας για την εγκατάλειψη του σχολείου και τη σταδιακή ανάληψη του ρόλου του διαδόχου.

Το μοναχοπαίδι για την αγροτική οικογένεια αποτελεί πρόσωπο σημαντικών επενδύσεων στο βαθμό που από την παραμονή ή τη φυγή του, το γάμο ή την αγαμία του εξαρτάται σημαντικά τόσο η τύχη της αγροτικής εκμετάλλευσης όσο και η αποτελεσματικότητα των εν γένει στρατηγικών της οικογένειας. Από την άποψη αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις η διακοπή του σχολείου και η παραμονή στη γεωργία

---

⁶⁸ Οι ημιορεινές και πεδινές κοινότητες στο εξής θα εξετάζονται μαζί, με τον γενικό τίτλο πεδινές, γιατί θεωρούμε ότι τα χαρακτηριστικά και οι διαφοροποιήσεις, που προέκυψαν από τη μέχρι τώρα μελέτη μας (δυναμική της φυτικής και ζωϊκής παραγωγής, επίπεδο εκπαίδευσης, οικογενειακή κατάσταση, κ.λπ.), αλλά και όσα στοιχεία καταγράφηκαν από την επιτόπια παρατήρηση καταδειχνουν τη δυσχερέστερη θέση των ορεινών κοινοτήτων και περιοχών σε σχέση με τις άλλες δύο περιοχές.

φαίνεται να προσλαμβάνεται ως λιγότερο σημαντικό πρόβλημα από τις σπουδές και τη φυγή. Ο Α. είναι μοναχοπαίδι μίας ευκατάστατης αγροτικής οικογένειας και διέκοψε το σχολείο στην Ά Γυμνασίου, αφού σημείωσε κακή επίδοση στα μαθήματά του: *«Όταν από τα δέκα μαθήματα», λέει, «στα εννιά είσαι κομμένος, που να πας την άλλη χρονιά; Μέχρι ένα σημείο ήμουν καλός μαθητής, το πρώτο τρίμηνο ο καλύτερος. Από εκεί και μετά που άλλαξα φιλόλογο και δεν την χώνευα».* Άλλες φορές η διακοπή του σχολείου από ένα μοναχογιό, όπως ο Α., έρχεται μέσα από την πρόωγη ένταξη στον ανδρικό κόσμο και τις ανταμοιβές του, γεγονός που η οικογένεια μοιάζει να ανέχεται ή να μην εμποδίζει ιδιαίτερα: *«Με το σχολείο ξεκίνησα καλά, αλλά μετά τα χάλασα. Μέχρι τη δευτέρα Γυμνασίου, μετά τα παράτησα. Δεν πρόσεξα, μπήκαν άλλοι μπελάδες μες στο μυαλό μου ...ε, άρχισα να καπνίζω σιγά σιγά, να ξενυχτάω, να τρέχω πίσω από τις γυναίκες...και τόνα και τάλλο».*

Η έγνοια για την τύχη της εκμετάλλευσης και της οικογένειας είναι εξίσου σημαντική και στις περιπτώσεις των μοναχογιών. Με βάση τα τοπικά έθιμα η ύπαρξη κοπέλας στην οικογένεια και οι στρατηγικές για την αποκατάστασή της (προίκα, εργασία, κ.λπ.) δεν βαρύνουν μόνο την οικογένεια (στέρηση σημαντικών κεφαλαίων υπό τη μορφή της προίκας, μείωση της εργατικής δύναμης, μεταγενέστερες βοήθειες, κ.λπ.) αλλά και το οδοιπορικό του αδελφού. Θα αναφέρουμε σαν παραδείγματα διακοπής του σχολείου, μέσα από άρρητη υπαγωγή στο ρόλο του μοναχογιού-διαδόχου, τον Κ. και τον Γ. Ο Κ. είναι μοναχογιός (έχει μια αδελφή που, όπως θα δούμε, προικίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τα χρήματα της εφάπαξ πριμοδότησης) και διακόπτει το σχολείο μετά το Δημοτικό. Στο λόγο του το δικαίωμα στην «ελευθερία», έστω κι αν απαιτεί σκληρή εργασία, την οποία είναι πρόθυμος να καταβάλει, αφορά κυρίως την προοπτική του αφεντικού: *«Έχω βγάλει το δημοτικό, πήγα λίγο μια χρονιά στην πρώτη Γυμνασίου. Την έβγαλ' κ' εκεί που πάω για δευτέρα δε μπόραγα. Κάθομαι μια χρονιά, δύο, ρεμάλι. Λέω μάνα μ' θα φύγω απ' το σχολείο δε μπορώ...ένοιθα κλεισμένος...θέλω να δουλεύω και να 'μαι μοναχός μου, ρε παιδί μου. Μ' άρεσε μένα λίγο καλύτερα πάνω στα πρόβατα, ήθελα να κάθομαι εκεί να τα βοσκάω ξέρω 'γω εκεί να πάω για καπνό, το ένα το άλλο. Να κάνω τη δουλειά μόνος μου, να ξεκνάω μόνος μου».* Στην περίπτωση του Γ. ο γάμος της αδελφής τον κατέστησε διάδοχο και εγκατέλειψε το σχολείο: *«Τέλειωσα το Δημοτικό και έκατσα εδώ μετά. Που να πας; Ε, βρέθηκα και με πέντε στρέμματα χωράφι από τον πατέρα μας και είπαμε να τα κρατήσουμε...Λέω τα χωράφια μου τα έχω, τις ελιές μου τις έχω, νομίζω ότι αν τα δουλέψω καλά θα βγάλω και θα 'κονομήσω».*

Η ανάγκη αναγόρευσης διαδόχου στις περιπτώσεις οικογενειών που δεν έχουν

κορίτσια αλλά πολλά αγόρια είναι πιο ρητή και εντοπίζεται στο ρόλο του πατέρα που άλλοτε επιβάλλει άμεσα το έθιμο του πρωτότοκου και άλλοτε έμμεσα αξιοποιεί διάφορες ευκαιρίες για να στέψει τον διάδοχο. Ο Ν. ανήκει στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή είναι ο πρωτότοκος ανάμεσα σε άλλα τρία αγόρια: *«Εγώ, λέει, έβγαλα μόνο το Δημοτικό γιατί μου λέει ο πατέρας μου, κάτσε να δουλέψουμε εσύ που είσαι μεγαλύτερος από τα αγόρια, ας πάνε τα άλλα. Κι έτσι που να πάω εγώ;»*. Στις ευκαιρίες, που αναζητά ο πατέρας, προκειμένου να ορίσει διάδοχο, ανήκουν τα παραδείγματα του άλλου Ν. και του Β.. Η αφήγηση του Ν. είναι από μόνη της διαφωτιστική όχι μόνο για τη διαδοχή αλλά και τις προσχηματικές αιτιολογίες που αυτή επιστρατεύει για να γίνει αποδεκτή ως φυσικά και λογικά αναγκαία: *«Ήταν η εποχή να πάω στο Γυμνάσιο, είχα πέσει, είχα σπάσει το πόδι μου. Αφορμή, να μην πάω. Λέει, ο πατέρας μου, Νίκο, αν δεν πας – ο πατέρας μου είναι αγράμματος άνθρωπος, αλλά είναι καλός και γνωρίζει τις καταστάσεις – λέει, αν δεν πας, θα μείνεις στο χωριό. Και στο χωριό έχει δουλειές πολλές, έχει 'κείνο, έχει 'κείνο. Λέω: πατέρα, όχι. Δεν θέλω να πάω. Μου λέει, μην το μετανιώσεις ποτέ. Όχι! Δε μετάνιωσα ούτε μια στιγμή. Γιατί θα πήγαινα μέχρι την τρίτη Λυκείου. Δεν ήμουνα για παραπάνω. Και τι θα 'βγαινε στο φινάλε; Τίποτα! Ο αδερφός μου είναι τελειόφοιτος Λυκείου. Και τι έγινε; Δεν άλλαξε τίποτα. Δεν έχει τον τρόπο, δεν έχει την αβάντα, να πάει πουθενά. Τουλάχιστον, αυτός μέχρι την τρίτη Λυκείου, έτρωγε τον πατέρα μου και δεν πρόσφερε»*. Στην περίπτωση του Β. η πρόφαση για τη διακοπή του σχολείου δίνεται από την ασθένεια του πατέρα του που θέτει ζητήματα εργατικής δύναμης αλλά και ηγεσίας στην οικογένεια: *«Σταμάτησα στην πρώτη Γυμνασίου. Είχε ο πατέρας μου πρόβλημα με τη μέση του και αναγκάστηκα τότε για δέκα μέρες να καθίσω πίσω. Αφού έκατσα πίσω, όσο νάναι σαν μικρός απομαλώνομαι, έτυχε να πάω στην καλλιέργεια και είπα τι όφελος έχω να γυρίσω. Και έτσι δεν γύρισα πίσω»*.

Στις πεδινές κοινότητες, περισσότερο από τις ορεινές, οι προσπάθειες για την εκμάθηση μιας τέχνης είναι πιο έντονες καθώς η εκμηχάνιση της γεωργίας, η επέκταση της αυτοκίνησης και η άνοδος του επιπέδου ζωής αυξάνει τη ζήτηση για κάποιου τύπου «συνεργείο». Η δυνατότητα αυτή πολλές φορές τροφοδοτεί τα όνειρα για τη θέση του μάστορα, εντείνει τις τάσεις πρόωρης διακοπής του σχολείου αλλά δεν οδηγεί πάντα στα ποθητά αποτελέσματα. *«Πήγα μέχρι το Δημοτικό», λέει ο Δ., «κι είπα στους δικούς μου: σταματάω το σχολείο! Θα πάω να δουλέψω σε συνεργείο! Πιτσιρικάς, δώδεκα χρονών και πήγα κανά εξάμηνο σ' ένα συνεργείο, σ' αυτόν που 'φτιαχνα το τρακτέρ, αλλά δε μ' άρεγιε και κει και του λέω: καλύτερα τρακτέρ κι εδώ τα χωράφια. Ήμανε γλυκαμένος, εδώ, μου άρεγιε, αγροτικά, θα κάτσω να δουλέψω»*. Το όνειρο του μάστορα γίνεται πιο έντονο στους νέους που αποφοιτούν από το Γυμνάσιο και από πρώτη άποψη έχουν περισσότερα τυπικά προσόντα να ακολουθήσουν σχετικές τεχνικές

σχολές. Ωστόσο οι σχολές μαθητείας του ΟΑΕΔ, πιο κοντινές τώρα και με τακτική ολόημερη αστική συγκοινωνία, καλλιεργούν περισσότερο την ανάγκη επαφής με την πόλη (διασκέδαση, γνωριμίες, αναζήτηση ευκαιριών, κ.λπ.) και λιγότερο την επιθυμία για την εκμάθηση μιας τέχνης. «Έβγαλα το Γυμνάσιο», λέει ο Κ., «και πήγα και μια χρονιά στον Ο.Α.Ε.Δ, για μηχανικός αυτοκινήτων, αλλά δεν τα πήγα καλά, έμεινα την πρώτη χρονιά. Δεν είναι ότι με δυσκόλευε, απλά δεν έστρωνα για να διαβάσω. Πιο πολύ πήγαινα στο Αγρίνιο και γύρναγα, γυρνούσα, έτσι, από δω κι από κει». Με την προοπτική να ανοίξει ένα ηλεκτρολογικό συνεργείο ξεκίνησε και ο άλλος Κ. αλλά τα αγροτικά πράγματα πάλι αποδείχτηκαν ισχυρότερα από τους καταναγκασμούς της τεχνικής σχολής: «Μετά το σχολείο πήγα σε μια σχολή στο Αγρίνιο, για ηλεκτρολόγος-ηλεκτρονικός, αλλά την παράτησα. Γιατί τότε μου άρεσε το ποδόσφαιρο, προτιμούσα να πάω για προπόνηση, μου άρεσε αυτό». Ανάλογη μοιάζει και η πορεία του Σπ. μετά το Γυμνάσιο σε σχέση με τα αγροτικά πράγματα: «Μετά το Γυμνάσιο πήγα σε μια τεχνική σχολή. Δε μ' άρεσε και τόσο. Είχα κλίση πιο πολύ με τα τρακτέρια, με τα χωράφια, με τα τέτοια. Ήθελα νάμαι στα χωράφια, στα μηχανήματα από μικρός». Στην ίδια τεχνική σχολή σχεδίαζε να πάει και ο Λ. μετά το Γυμνάσιο αλλά η ασθένεια του πατέρα του ενεργοποίησε τις διαδικασίες της διαδοχής και το όνειρο του μάστορα μαζί με το ενδεχόμενο φυγής από τη γεωργία δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ: «Αρρώστησε ο πατέρας μου από έμφραγμα, ήμασταν μικροί εγώ και ο αδερφός μου, αναγκαστικά, έπεσαν οι δουλειές επάνω μας, εγώ είχα πάρει την κτηνοτροφία, τα πρόβατα, ο αδερφός μου είχε ξεκινήσει με τα καπνά και τέτοια και μετά σταμάτησε. Βασικά εγώ σχεδίαζα να πάω σε μία σχολή να γίνω ηλεκτρολόγος-μηχανικός, αλλά δεν πήγα, έμεινα».

Κι ενώ οι σχολικές πορείες των αγοριών στις πεδινές κοινότητες μοιάζουν να γίνονται πιο σύνθετες, των γυναικών παραμένουν δέσμιες παραδοσιακών ρόλων. Αναφέρω σαν ενδεικτικό παράδειγμα την Κ. που έμμεσα αναγκάστηκε από τον πατέρα να διακόψει το σχολείο μετά το Δημοτικό για να φροντίσει τον αδελφό της ο οποίος έχει κάποιο σοβαρό πρόβλημα υγείας. Με πρόσχημα την τιμότητα, οι αποστάσεις από το Γυμνάσιο, που στην πραγματικότητα δεν είναι μεγάλες ή δύσκολες, συνδέονται με ενδεχόμενα ηθικών παρεκτροπών. «Έχω βγάλει το Δημοτικό», λέει, «γιατί ο πατέρας μου δεν ήθελε να προχωρήσω. Δε μ' άφηνε. Έλεγε ότι ήταν οι αποστάσεις με το Γυμνάσιο λίγο μακριά και έπρεπε να κατεβαίνω κάτω να πάρω το αστικό και να πάω... δε του άρεσε αυτό κάπως... Φοβόταν μη μπλέξω».

Συνοψίζοντας

Η διακοπή του σχολείου πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης για τους νέους αγρότες, καταδειχνει το σημαντικό βάρος του αγροτικού habitus (αφεντικό, μηχανήματα, κυνήγι, παρέες, κ.λπ.), των μηχανισμών διαδοχής (πρωτότοκος, μοναχογιός, κ.λπ.) και των διακρίσεων ανάμεσα στα δύο φύλα (ηθικές ενστάσεις, γάμος, κ.λπ.). Οι ανωτέρω λόγοι, μέσα στην κρίση του καπνού και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που αυτή προκαλεί, στην πραγματικότητα δεν ενισχύουν τις αναμενόμενες προϋποθέσεις παραμονής στη γεωργία (εκσυγχρονισμός, επιχειρηματικότητα, κ.λπ.) ούτε την επαγγελματική εξειδίκευση που απαιτούν οι ευρύτερες ανάγκες απασχόλησης στον αγροτικό χώρο.

2. Η διαλεκτική της εκπαιδευτικής υποβάθμισης και οι ματαιωμένες προσδοκίες

Η έξοδος από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση όλο και περισσότερων νέων ενώ φαίνεται να αφήνει πίσω το φάντασμα του αναλφαβητισμού, να ανεβάζει το λεγόμενο επίπεδο εκπαίδευσης και να αυξάνει τις προσδοκίες για «επαγγελματική αποκατάσταση» συχνά εξαντλείται στο χαρτί του Λυκείου ή σε μια δοκιμή ως προς τις εξετάσεις για τα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Προκειμένου να κατανοηθεί η διαδικασία αυτή της υποβάθμισης και της ματαιώσης των όσων το σχολείο υπόσχεται, θα διακρίνουμε στις επιμέρους περιοχές του πεδίου έρευνας, τις περιπτώσεις αυτών που μετά το τέλος του Λυκείου δεν έδωσαν εξετάσεις και αυτών που έδωσαν εξετάσεις και απέτυχαν ή πέτυχαν και συνέχισαν μια σύντομη εκπαιδευτική και εργασιακή πορεία.

α) Ορεινές κοινότητες

Στις ορεινές περιοχές οι νέοι αγρότες που αποφοίτησαν από το Λύκειο (4 από τους 17 νέους αγρότες και 2 από τις 6 νέες αγρότισσες) δεν θέλησαν να λάβουν μέρος στο τελικό ερευνητικό μας δείγμα γιατί, παρά τις σχετικές δεσμεύσεις του Κανονισμού, ζούσαν σε άλλη περιοχή ή είχαν άλλη δραστηριότητα εκτός γεωργίας⁶⁹.

β) Πεδινές κοινότητες.

---

⁶⁹ Το φαινόμενο του «αγρότη στα χαρτιά» θα μας απασχολήσει στο κεφάλαιο το σχετικό με τα προβλήματα της συμμετοχής στον Κανονισμό.

Η αποφοίτηση από το Λύκειο αποτελεί ένα σημαντικό κίνητρο σειράς προσδοκιών ανάμεσα στις οποίες είναι σχετικά ευδιάκριτες αυτές που αφορούν την εκμάθηση μιας τέχνης και τη συμμετοχή στις διαδικασίες πολυαπασχόλησης της τοπικής κοινωνίας, όπως και αυτές που συνδέονται με τις πανελλήνιες εξετάσεις και κατ' επέκταση τη φυγή από τη γεωργία. Θα αναφερθούμε αρχικά στα αγόρια και θα διακρίνω αυτούς που αποφοίτησαν από το Τεχνικό Λύκειο από αυτούς που αποφοίτησαν από το Γενικό Λύκειο και έδωσαν εξετάσεις.

Το Τεχνικό Λύκειο, σύμφωνα με την κοινή πεποίθηση της περιοχής, αποτελεί μία εύκολη λύση για τους αδύνατους μαθητές ή αυτούς που «δε ξέρουν τι άλλο να κάνουν»» δηλαδή όλους αυτούς που θέλουν να πάρουν «ένα χαρτί του Λυκείου» προκειμένου να το έχουν μήπως κάπου χρειαστεί. Από την άποψη αυτή μετά την αποφοίτηση δεν αξιοποιούν σχεδόν καθόλου τις ειδικότητες που διδάχτηκαν. Στην τάση αυτή ανήκει ο Ν., που ζει με έναν μεγαλύτερο αδελφό ανύπαντρο και τους γονείς. Οι τελευταίοι είναι δραστήριοι παραγωγικά και διαθέτουν αρκετά στρέμματα καπνό και ένα μεγάλο, για τα δεδομένα της περιοχής, κοπάδι πρόβατα. Λέει ο Ν.: *«Τελείωσα Τεχνικό Λύκειο, την ειδικότητα της Ανθοκομίας, μετά πήγα φαντάρος και μετά γύρισα εδώ στη δουλειά»*. Αναξιοποίητες φαίνεται να έμειναν και οι γνώσεις του μηχανικού που απέκτησε στο Τεχνικό Λύκειο και ο Π.: *« Έβγαλα το Τεχνικό Λύκειο», λέει, «αυτό μπορούσα, δεν πήγα πουθενά, δεν ήθελα να πάω πουθενά μ' άρεσε του χωριού»*. Σε άλλες περιπτώσεις ορισμένες ειδικότητες του Τεχνικού Λυκείου αποτελούν ένα είδος δωρεάν μαθημάτων συνεργείου δηλαδή μαθαίνουν στους νέους σημαντικά πράγματα σχετικά με την επισκευή και τη συντήρηση των γεωργικών τους μηχανημάτων. Η περίπτωση του Π., που σήμερα είναι καλλιεργητής μιας σημαντικής, όπως θα δούμε σε άλλες αναφορές του, έκτασης της ποικιλίας καπνού Βιρτζίνια, είναι αντιπροσωπευτική μιας ορισμένης σχέσης της τεχνικής εκπαίδευσης με τις ανάγκες της ντόπιας κοινωνίας: *«Τελείωσα μηχανολόγων στο τεχνικό λύκειο, με ένα 14,5 - 15. Δεν προχώρησα γιατί δεν ήμουν καλός στα Μαθηματικά. Αλλά ήμουν στα μαθήματα ειδικότητας πολύ καλός. Δηλαδή, μπορώ να σου πω, ότι, οτιδήποτε ζημιά παθαίνω στα μηχανήματα μου, τα επισκευάζω μόνος μου... δηλαδή για να πάω σε συνεργείο πρέπει να είναι πολύ σοβαρή η ζημιά και να θέλει κάποιο ρεκτιφιέ ας πούμε. Οτιδήποτε μικροζημιές και μικροεπισκευές τις κάνω μόνος μου. Δηλαδή πιάνει το χέρι μου σε όλα αυτά»*.

Το Γενικό Λύκειο και ειδικότερα το σύστημα των Δεσμών, που ίσχυε την εποχή που οι νέοι του δείγματος φοιτούσαν στο Λύκειο, αποτέλεσαν σημαντικό μοχλό για την αύξηση των προσδοκιών φυγής από τη γεωργία όχι μόνο επειδή, σε

σχέση με το Γυμνάσιο, παρείχε περισσότερα προσόντα αλλά κυρίως γιατί το σύστημα αυτό θεωρείται ότι επέτρεψε, σε σχέση με το παρελθόν, την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο περισσότερων και λιγότερο καλών μαθητών⁷⁰. Ωστόσο πολλοί νέοι απέτυχαν στις πανελλήνιες εξετάσεις ίσως γιατί λόγοι ισχυρότεροι από τις υποχρεώσεις των εξετάσεων κατέστησαν ανεπαρκείς τις προσπάθειες τους. Ο Α. είναι μοναχογιός (έχει μια αδελφή αγρότισσα παντρεμένη στο ίδιο χωριό και μια άλλη υπάλληλο στην Αθήνα) και η οικογένειά του έχει μια μεγάλη παράδοση στην κτηνοτροφία. Από τη μακρόχρονη εργασία η οικογένειά του απέκτησε μιά αξιόλογη περιουσία και αρκετά κτήματα για καπνό και ελιές: *«Τελείωσα το Λύκειο, Δέσμη πρώτη. Μ' άρεσαν τα μαθήματα τα φιλολογικά. Είχα δώσει εξετάσεις, δεν είχα περάσει, δεν τα κατάφερα συγκεκριμένα στ' Αρχαία, στ' άγνωστο κείμενο. Μετά είχα δώσει σε μια σχολή αεροπορίας, είχα δώσει και στο στρατό. Τα ίδια, δεν πέρασα»*. Η αποτυχία στις εξετάσεις και κατ' επέκταση η φυγή από τη γεωργία, κάτω από την πίεση μιας εκπαιδευτικής συγκυρίας όπου «όλοι σχεδόν εισάγονται», τροφοδοτεί, συχνά, ένα αίσθημα αποτυχίας. *«Έχω τελειώσει το Λύκειο»*, λέει ο Ν., *«κι έχω μετανιώσει που δε ξανάδωσα δεύτερη χρονιά στις πανελλήνιες για να φύγω από 'δω. Η ζεροκεφαλιά μου, είχα φοβηθεί πάρα πολύ, ψυχολογικά. Πάρα πολύ»*.

Σε ό, τι αφορά τα κορίτσια, η αποφοίτηση από το Γενικό και Τεχνικό Λύκειο, ενώ αποτελεί βασικό στόχο δεν οδηγεί πάντα στην εργασία ή τις σπουδές γιατί έχει, από την αρχή, αντιμέτωπο τον εξίσου κοινωνικά αποδεκτό θεσμό του γάμου και της αποκατάστασης. Έτσι σημαντικό μέρος της αποτυχίας στις εξετάσεις μπορεί να ερμηνευτεί από την άρρητη σχεδόν δράση των μηχανισμών της γαμήλιας αγοράς. Το Τεχνικό Λύκειο φαίνεται να αποτελεί επίσης συχνά την επιλογή μαθητριών που θέλουν μόνο το χαρτί ή μια γυναικεία εξειδίκευση για κάθε πιθανή χρήση. Άλλωστε, οι εξετάσεις αποτελούν ένα εμπόδιο για τη συνέχεια των σπουδών. Όπως λέει η Μ.: *«Τελείωσα το Τεχνικό Λύκειο, υπαλλήλων διοίκησης, βαριόμουνα να δώσω εξετάσεις. Μόλις*

---

⁷⁰ Ο μαθητής στην αρχή της Γ Λυκείου είχε τη δυνατότητα να δηλώσει σε μία από τις 4 Δέσμες μαθημάτων που θα ακολουθήσει. Η πρώτη Δέσμη (Εκθεση, Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία) αφορούσε το Πολυτεχνείο, τις Φυσικομαθηματικές και Γεωπονοδασολογικές σχολές (μαζί με τα αντίστοιχα τμήματα των ΤΕΙ), η δεύτερη Δέσμη (Εκθεση, Φυσική, Χημεία, Βιολογία) αφορούσε τις Ιατρικές και Βιολογικές σχολές (μαζί με τα αντίστοιχα τμήματα των ΤΕΙ), η Τρίτη Δέσμη (Εκθεση, Αρχαία, Ιστορία, Λατινικά) αφορούσε τις σχολές της Νομικής, της Θεολογίας, της Φιλολογίας και τις Ξένες Γλώσσες και η τέταρτη Δέσμη (Εκθεση, Μαθηματικά, Ιστορία, Κοινωνιολογία, Πολιτική Οικονομία) τις Πολιτικές Επιστήμες, την Κοινωνιολογία, τα Οικονομικά και τη Δημόσια Διοίκηση (μαζί με τα αντίστοιχα τμήματα των ΤΕΙ).

τελείωσα το Λύκειο, μετά από ένα χρόνο, παντρευτήκαμε. Μετά την παντρεία ήλθαν τα παιδιά». Η προοπτική του γάμου και η αποφυγή της δοκιμασίας των εξετάσεων υπάρχει και στη σκέψη των κοριτσιών που παρακολουθούν τις Δέσμες. Δηλαδή που εγγράφονται σαφώς σε μαθήματα που οδηγούν στις εξετάσεις και σε συγκεκριμένες Σχολές. Οι υποσχέσεις των Δεσμών για σύγχρονα και αναγνωρισμένα επαγγέλματα δεν μπορούν να προσεγγιστούν από τις κοπέλες με χαμηλή βαθμολογία και έτσι η προαναγγελλόμενη αποτυχία στις εξετάσεις ισοφαρίζεται από την κοινωνική αποδοχή που συχνά φέρνει ένας, επίσης, αναμενόμενος γάμος. Η περίπτωση της Γ. είναι χαρακτηριστική: *«Τελείωσα το Γενικό Λύκειο, πήγαινα τέταρτη δέσμη. Εγώ ενδιαφερόμουν περισσότερο για Πάντειο, για Ψυχολογία αλλά με συγκινούσε και η Δημοσιογραφία. Όμως δεν προσπάθησα πάρα πολύ, ο βαθμός ήταν πολύ μικρός. Δεν τα μέτρησα καλά τα πράγματα, δεν έκατσα να διαβάσω όπως έπρεπε. Μετά παντρεύτηκα».* Οι προσπάθειες των κοριτσιών που δίνουν εξετάσεις μοιάζουν λιγότερο έντονες αφού η προοπτική του γάμου, συνήθως μέσα από πρόωρες σχέσεις, στέκει ως ένα ελαφρυντικό ή μια άλλου τύπου επιτυχία. Η Π. αρραβωνιάστηκε μετά τις εξετάσεις: *«Τελείωσα το λύκειο, Τρίτη δέσμη, έδωσα εξετάσεις για φιλολογία και αρχαιολογία. Πέρασα δύο μαθήματα. Την άλλη χρονιά δεν έδωσα εξετάσεις να περάσω τα άλλα τα δύο γιατί βαριόμουν να διαβάσω για δεύτερη χρονιά πάλι».*

Σε άλλες περιπτώσεις η αποτυχία των κοριτσιών στις εξετάσεις είναι πιο σίγουρη διότι παρά τις σχολικές επιδόσεις έχει δρομολογηθεί πιο γρήγορα ο γάμος και μάλιστα η εγκυμοσύνη. *«Πήγαινα»,* λέει η Α., *«τρίτη δέσμη και ήμουν με απολυτήριο λυκείου 19. Έδωσα Πανελλήνιες για Φιλολογία, για Γυμναστική Ακαδημία και κόπηκα Ιστορία. Είχα δεσμό με τον άντρα μου απ' το Γυμνάσιο αλλά έμεινα έγκυος και σταμάτησα εκεί. Δεν ξανάδωσα μετά».*

Κάποιες φορές το φράγμα της αποτυχίας, που συχνά στήνουν οι στρατηγικές της διαδοχής και του γάμου, μπορεί να ξεπεραστεί και οι νέοι, ειδικότερα οι κοπέλες, να κάνουν σπουδές. Λίγα όμως χρόνια αργότερα επανεμφανίζεται η αποτυχία με τη μορφή της εγκατάλειψης των αναζητήσεων για εργασία και την επιστροφή στο γάμο. Η πορεία της αποτυχίας για τη Δ. μπορούμε να πούμε ότι χαρακτηρίζεται από την αντίφαση ανάμεσα στις αντικειμενικές απαιτήσεις της αγοράς εργασίας και τις συμβολικές ικανοποιήσεις της γαμήλιας αγοράς: *«Τελείωσα το Γενικό Λύκειο, μετά πήγα σε μια σχολή και τελείωσα βρεφοκόμος. Τελείωσα στην Πάτρα μετά ανέβηκα Αθήνα, δούλεψα λίγο, γύρω στις δεκαπέντε μέρες, σε έναν παιδικό σταθμό για αρχή. Δεν μου άρεσε το περιβάλλον, έφυγα. Εγώ πριν ακόμα και από το Λύκειο ακόμα ήθελα να περάσω αστυνομία. Δεν τα κατάφερα. Εκεί μου είχαν υποσχεθεί πολύ. Το μέσον, το μέσον...ψάχνανε για δικαιολογίες, μία για το ύψος, μία για το όριο ηλικίας. Μετά παντρεύτηκα».* Για την Α. η

πορεία της αποτυχίας περιστρέφεται γύρω από την έντονη επιθυμία της να βρει μια δουλειά στο δημόσιο: «Έβγαλα το Τ.Ε.Ι Φυτικής Παραγωγής. Στην συνέχεια είχα ψάξει τρία χρόνια για δουλειά αλλά δεν μπόρεσα πουθενά να βρω. Μετά τα παράτησα. Δεν ξανά 'ψαξα. Τίποτα κανένα. Υποσχέσεις και τίποτε άλλο...μετά γνώρισα το σημερινό μου σύζυγο».

Συνοψίζοντας

Η αποφοίτηση από το Λύκειο ενώ μοιάζει να πολλαπλασιάζει τις ευκαιρίες για φυγή από τη γεωργία και να εξειδικεύει τις προσδοκίες για σπουδές, στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ανίκανη να στηρίξει τους νέους σε πορείες πιο σταθερές και αποτελεσματικές σε σχέση με τις εξετάσεις ή τις άλλες επαγγελματικές τους αναζητήσεις. Το Λύκειο και οι εξετάσεις εμφανίζουν τον χαρακτήρα της εμπειρίας ή της δοκιμής που τελικά αδρανοποιούνται κάτω από το βάρος των συστημάτων της διαδοχής και του γάμου και οδηγούν στο λιγότερο ή περισσότερο ρητό αίσθημα της προσωπικής ανικανότητας. Παρά τη σχετική αξιοποίηση του Τεχνικού Λυκείου, η αποφοίτηση από το Λύκειο μπορεί να περιγραφεί σαν μια γενικευμένη αποειδίκευση σε σχέση με τις πραγματικές εκπαιδευτικές και παραγωγικές ανάγκες της σύγχρονης αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας. Η δυναμική των ούτως ή άλλως υπαρκτών ανισοτήτων και ορίων είναι πιο εμφανής στην περίπτωση των γυναικών, οι οποίες ενώ διαθέτουν μεγαλύτερο εκπαιδευτικό επίπεδο, πιο μοντέρνες επαγγελματικές προσδοκίες και δοκιμάζουν πιο συχνά να δώσουν εξετάσεις, καταλήγουν στο γάμο.

3. Οι προσδοκίες των γονιών και τα κοινωνικά όρια

Οι προσδοκίες των αγροτών γονιών για το μέλλον των παιδιών τους δεν αποτελούν μόνο το ρητό μέρος από τις στρατηγικές της διαδοχής και του γάμου αλλά εγγράφονται ασυνείδητα σε μια σειρά πρακτικές συμβουλές ή ηθικά πρότυπα, που από την παιδική ηλικία, λιγότερο ή περισσότερο αντιφατικά, προσδιορίζουν τις συμπεριφορές τους απέναντι στο σχολείο, την οικογένεια και την κοινωνία. Θα αναφερθούν ενδεικτικά παραδείγματα και στη συνέχεια θα επισημανθούν κάποιες διαφοροποιήσεις με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης και το φύλο.

A) Ορεινές κοινότητες

Οι δύσκολες συνθήκες της ζωής και της εργασίας στις ορεινές περιοχές, παρά τις προφανείς τεχνολογικές αλλαγές, σε σημαντικό μέρος διατηρούν τον μόχθο και κυρίως τον ενδόμυχο φόβο της έκπτωσης (ατύχημα, ασθένεια, οικονομικές

δυσκολίες, κ.λπ.) Από την άποψη αυτή οι γονείς έχουν κάθε λόγο να επιθυμούν τα παιδιά τους να μάθουν γράμματα και να φύγουν από τη γεωργία. Ωστόσο, η πορεία αυτή της αλλαγής και της εξόδου συχνά χρειάζεται πολύ περισσότερες προϋποθέσεις από αυτές που οι γονείς διαθέτουν (οικονομικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό κεφάλαιο), κυρίως μεγαλύτερη σταθερότητα στα μέσα και τους τρόπους πράγματός της. Οι συμβουλές των γονιών του Π., ενώ είναι χαρακτηριστικές της επιθυμίας της πλειονότητας των αγροτών, δεν μπόρεσαν να τον πείσουν και διέκοψε μετά το Δημοτικό: *«Φύγε παιδί μου, μου λέγανε, φύγε απ' τα καπνά ξέρω' γω βλέπεις τι τραβάμε και μεις. Όχι εγώ το δικό μου»*. Άλλες φορές οι συμβουλές και οι πιέσεις των γονιών γίνονται πιο παραστατικές αλλά και πιο ενοχοποιητικές καθώς η ίδια τους η εργασία και η ζωή ενέχουν τον ηρωισμό ή τη θυσία. *«Δεν ρίχνω ευθύνες σε κανέναν»* μας λέει ο Στ. που διέκοψε μετά το Δημοτικό, *«γιατί ο πατέρας μου δούλευε από νύχτα σε νύχτα, γυρνούσε ξεπατωμένος. Τώρα η μάνα μου δεν είχε γραμματικές γνώσεις, δεν μπορούσε να με βοηθήσει κιόλας. Με λίγα λόγια δεν με ζορίσανε, με ρώταγαν «διάβασες;» και τους έλεγα «διάβασα». Τι μπορούσανε να πουν, αυτοί νόμιζαν ότι διάβασα»*.

Στις περιπτώσεις που οι νέοι καταφέρνουν να αποφοιτήσουν από το Γυμνάσιο δεν σημαίνει ότι οι γονείς ήταν πιο ενισχυτικοί. Αναφέρουμε το παράδειγμα του Χ., για τον οποίο οι γονείς δε φαίνεται να είχαν ιδιαίτερα υψηλές προσδοκίες και πιο ενισχυτική στάση: *«Δεν ονειρεύονταν και τίποτα ξέρω εγώ μεγάλο, να πάω να σπουδάσω και τέτοια. Αφού βλέπανε ότι, ξέρω εγώ, δεν είχα όρεξη να πάω να μάθω γράμματα. Ε! Εντάξει και αφού τις ήξερα εδώ πέρα τις δουλειές, ήμουν εδώ πέρα τριγύρω, έμεινα»*.

β) Πεδινές κοινότητες

Στις πεδινές περιοχές, παρά τη μεγαλύτερη βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας οι συμβουλές των γονιών παραμένουν χαρακτηριστικές της βαθύτερης επιθυμίας της πλειονότητας των αγροτών. Ωστόσο η ανάπτυξη, μέσα και έξω από τη γεωργία, δημιούργησε αρκετές δυνατότητες πολυαπασχόλησης και έτσι η δυνατότητα για ένα «μεροκάματο» αφυπνίζει πολύ νωρίς τα όνειρα της ανεξαρτησίας, της «ξεχωριστής τσέπης» και όσα αυτά συνεπάγονται για τον ανδρικό κόσμο. Αναφέρουμε το παράδειγμα του Π. που διέκοψε μετά το Δημοτικό: *«Οι γονείς μου ήθελαν να μάθω γράμματα, να προχωρήσω παραπέρα, αφού εγώ δεν ήθελα; Αυτοί περίμεναν να τελειώσω το σχολείο, ήθελαν κι αυτοί να φύγω πέρα απ'την αγροτιά. Αφού εγώ δε ήθελα, σταμάτησα το σχολείο και πήγα να μεροκάματο, από δω, από κει, είχα λεφτά δικά μου, ήταν αλλιώς»*. Η ανάπτυξη της περιοχής, που αφορούσε περισσότερο τον καπνό και

λιγότερο τη σταθερή βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου ή της πίστης στο ρόλο της εκπαίδευσης, δεν επέτρεψε σε πολλούς γονείς να παρακολουθήσουν με ενδιαφέρον ή να ενθαρρύνουν τις πορείες των παιδιών. *«Οι δικοί μου», λέει ο Ν., «έζησαν πολλές δύσκολες στιγμές αλλά δεν τόχαν πολύ με τα γράμματα για να προχωρήσω. Μούλεγαν να πάω σχολείο, εντάξει, μούλεγαν να πάω σχολείο απλώς δεν με πίεζαν. Μου λέγανε «πήγαινε σχολείο, πήγαινε σχολείο» αλλά...εγώ δεν πήγαινα».*

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονιών και οι στρατηγικές της οικογένειας, που μετασηματίζονται, παρακολουθώντας άλλοτε τις αλλαγές της αγοράς εργασίας, άλλοτε τους μετασηματισμούς της γαμήλιας αγοράς άλλοτε τα συμβολικά συστήματα κοινωνικής ανόδου, κάνουν τα γονεϊκά σχέδια πιο ασταθή. Έτσι, όπως στην περίπτωση του Δ., ενώ το ζητούμενο είναι το σχολείο προτάσσονται ηθικές αρχές και συμπεριφορές (καλός άνθρωπος, τίμιος, κ.λπ.), που δεν προϋποθέτουν πάντα το σχολείο ούτε και ευνοούν τις επιδόσεις: *«Οι γονείς μου ήθελαν να γίνω ένας αξιοπρεπής άνθρωπος. Να'μαι καλός στην κοινωνία, πάνω απ' όλα, και μετά, αφού δεν ήθελα να μάθω γράμματα, δε θα με σκοτώνανε κιόλας».* Άλλες φορές οι αντιφάσεις των γονεϊκών σχεδίων αυξάνουν μαζί με απρόσμενη ή και, βαθύτερα, ανεπιθύμητη άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των παιδιών. Η παρουσία στο Γυμνάσιο για τον Χρ., που λίγο αργότερα το διέκοψε, μοιάζει να αναπτέρωσε τις προσδοκίες των γονιών του για μια από τις θέσεις που παραδοσιακά μπορούσαν να πετύχουν αρκετές αγροτικές οικογένειες: *«Οι γονείς μου ονειρεύονταν όπως κάθε γονιός να κάνω πιο πέρα. Να πας πιο πέρα αστυνομικός, υπάρχουν κάποια επαγγέλματα με λίγο μέσον σήμερα κάτι γίνεται. Εγώ όμως σταμάτησα».* Τα γονεϊκά σχέδια, ως συνολικά σχέδια, εκτός από το σχολείο παίρνουν υπόψη τους και την επαγγελματική πορεία των άλλων αδελφών. Η επιτυχία τους και η φυγή, η παραμονή και η διεκδίκηση της πατρικής περιουσίας ή η ανασφάλεια των εκάστοτε επιλογών καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τα γονεϊκά σχέδια. Ο Γ., που διέκοψε στη Β' Γυμνασίου, έχει έναν αδελφό τεχνίτη στην Αθήνα του οποίου η εργασιακή πορεία αλλά και η τωρινή ανασφάλεια μοιάζουν να καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις προσδοκίες των γονιών του: *«Με παρακαλούσαν τουλάχιστο να βγάλω το Λύκειο, μήπως και μπορέσω και φύγω από δω, απ' αυτή τη ζωή, να μη ζήσω αυτά που ζήσαν αυτοί και να μη περνάω αυτά που περνά'ν αυτοί εδώ πέρα. Με παρακαλάγαν τουλάχιστο να βγάλω το λύκειο να πάω έστω εργάτης σ' ένα σουπερμάρκετ στην Αθήνα παρά να μείνω στο χωριό. Δεν ήξεραν όμως αν θέλανε να μείνουμε δω πέρα και τα δύο τ' αδέρφια. Για μένα τελικά να μείνω εν μέρει, να φύγω εν μέρει, θέλανε».*

Μια άλλη σημαντική αντίφαση των γονεϊκών σχεδίων με εμφανείς συνέπειες

για τη σχολική πορεία αλλά και την κοινωνική ταυτότητα του νέου, είναι οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις προσδοκίες του πατέρα και της μητέρας. Στο πρόσωπο του γιου που «προχωράει», ο κάθε γονέας, με βάση την ξεχωριστή του κοινωνική πορεία και τις επιμέρους ανάγκες, προβάλλει τις δικές του προσδοκίες. Η περίπτωση των γονιών του Α. είναι αρκετά αντιπροσωπευτική: *«Η μητέρα μου είχε όνειρα για μένα να φύγω ξέρω γω να πάω κάπου αλλού να κάνω κάτι άλλο. Γενικά δηλαδή από πιτσιρικά με κυνηγούσε κατά κάποιο τρόπο για τα γράμματα. Ο πατέρας μου δεν ήθελε να φύγω από δω, δεν τον ενδιέφερε δηλαδή αν θα βγάλω το γυμνάσιο ή όχι. Αυτός ήθελε απλά και μόνο να κάτσω εδώ για τη περιουσία και τέτοια»*. Την ίδια ισχυρή προσδοκία για το μέλλον φαίνεται να είχε και ο πατέρας του Απ., που κάλυψε τις όποιες πιθανές αντιρρήσεις της μητέρας και οδήγησε στη διακοπή του σχολείου μετά το Δημοτικό. Ο Απ., μας έχει ήδη πει ότι διέκοψε το σχολείο για τους κακούς βαθμούς και τη «στριμμένη» φιλόλογο: *«Δεν ξέρω, λόγω ότι επειδή ήμουν και μοναχοπαιδί ίσως να μην ήθελαν να μάθω γράμματα και να φύγω από δω γιατί θα έμειναν μόνοι τους μετά. Ηθελαν να γίνω υδραυλικός, ήθελαν να γίνω μαραγκός, και μένα μου αρέσανε πιο πολύ αυτά. Έτσι μετά το σχολείο πήγα σε ένα γείτονά μου εδώ ο οποίος έβαζε πλακάκια»*.

Σε ό, τι αφορά τις κοπέλες οι προσδοκίες των γονιών ρητά ή άρρητα στρέφονται γύρω από το γάμο, που όπως έχει ήδη αναφερθεί, προηγείται ή έπεται της αναμενόμενης αποτυχίας στις εξετάσεις. Η αφήγηση της Κ., που διέκοψε μετά το Δημοτικό, είναι χαρακτηριστική: *«Νομίζω ότι οι γονείς μου δε θέλανε να προχωρήσω. Θέλανε να μείνω για να τους βοηθάω, εκεί, και ίσως αργότερα, δε ξέρω, ίσως να με παντρέψουνε πιο μικρή; Δε ξέρω τι θέλανε, ακριβώς»*. Οι χαμηλές προσδοκίες, οι αντιφάσεις και οι διαρκείς μετασχηματισμοί των γονεϊκών σχεδίων μοιάζουν να βαρύνουν και τις κοπέλες που τελειώνουν το Λύκειο. Παραθέτουμε τον λόγο της Γ., σαν χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι γυναικείες προσδοκίες θεμελιώνονται πάνω στα γονεϊκά σχέδια. Η Γ., όπως ήδη έχουμε αναφέρει, παντρεύτηκε αμέσως μετά τη διαπίστωση ότι οι σπουδές στην Ψυχολογία ή τη Δημοσιογραφία ήταν ανέφικτες με βάση τους χαμηλούς βαθμούς που είχε στο Λύκειο. *«Οι γονείς μου»*, μας λέει *«δεν μπορώ να πω ότι είχαν μεγάλες απαιτήσεις από μένα, απλώς ότι ήθελαν να ζήσω πιο ξεκούραστα από αυτούς, γιατί αυτοί έκαναν κάποιες αγροτικές δουλειές και ήθελαν εγώ να ζήσω κάπως πιο καλύτερα»*. Ανάλογες είναι και οι απόψεις της Π., η οποία ενώ δεν εμποδίστηκε από την οικογένεια να τελειώσει το Λύκειο, στη συνέχεια, πιθανόν λόγω κάποιας γαμήλιας στρατηγικής, δεν της επιτρέπει να πάει στο εξωτερικό και να σπουδάσει αυτό που ήθελε. Πίσω από τις σπουδές στην Ελλάδα υπάρχουν περισσότερο οι προσδοκίες της καλής κοπέλας και λιγότερο της

εργαζόμενη: «Εγώ πιστεύω ότι δεν τους απογοήτευσα τους γονείς μου. Δεν σπούδασα αλλά έμεινα μαζί τους».

Συνοψίζοντας

Οι προσδοκίες των αγροτών γονιών για το μέλλον των παιδιών, ενώ από πρώτη άποψη φαίνεται να ευθυγραμμίζονται με τα ρητά ή άρρητα περιεχόμενα της διαδοχής και του γάμου, στην πραγματικότητα δεν είναι σταθερές, ομοιογενείς και δεν επιδιώκονται πάντα με τους ίδιους τρόπους. Με άλλα λόγια οι προσδοκίες των γονιών μοιάζουν να έχουν διαμορφωθεί σε ένα προηγούμενο στάδιο του κοινωνικού κόσμου (εποχή της ακμής του καπνού), να ενέχουν διαφορές ανάμεσα σε πατρικές και μητρικές προσδοκίες (καθώς αυξάνονται και διαφοροποιούνται οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων) και επιπλέον να καταδείχνουν αντιφάσεις μέσα στο ίδιο το «πατρικό σχέδιο», καθώς η θέση του πατέρα, για παράδειγμα, φαίνεται να επηρεάζεται από τα νέα συστήματα της κρατικής παρέμβασης (πρόωρη συνταξιοδότηση, παραχώρηση γης στους «νέους αγρότες», δημιουργία «οικογενειακών επιχειρήσεων», κ.λπ.)

4. Η δυναμική και τα όρια των αγορών εργασίας και των κοινωνικών δικτύων

Η αναζήτηση κάποιας εξω-γεωργικής απασχόλησης ή κάποιας εργασίας που να μπορεί σχετικά σύντομα, να αποδεσμεύσει τους νέους από τη γεωργία, αποτελεί μία από τις βασικές στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας, μετά τη διακοπή του σχολείου ή την αποτυχία στις εξετάσεις. Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις δυνατότητες και τα όρια που ενέχονται σε κάθε σχετική οικογενειακή στρατηγική ή αγορά εργασίας, πριν από την είσοδο στον Κανονισμό, θα διακρίνουμε τις περιπτώσεις των νέων που μετά το σχολείο δηλώνουν ότι δεν αναζήτησαν εργασία πέρα από την οικογενειακή εκμετάλλευση, αυτών που απευθύνθηκαν στις τοπικές αγορές εργασίας και αυτών που δοκίμασαν την τύχη τους στις αστικές αγορές εργασίας.

- Αυτοί που δεν έφυγαν από τη γεωργία

Εξετάζοντας την περίπτωση αυτών που δεν έφυγαν από τη γεωργία, παρατηρούμε ότι παρά τη γενική τάση που δείχνει τους νέους αγρότες να φεύγουν από τη γεωργία ορισμένοι φαίνεται να παραμένουν (ή να αναβάλλουν προσωρινά την έξοδό τους) για λόγους που δεν είναι πάντα γνωστοί. Αντί άλλης εξήγησης θα αναφέρουμε ορισμένα

παραδείγματα, που θεωρούμε ότι αντανακλούν και όψεις της επιθυμίας παραμονής στην κοινωνία της υπαίθρου.

Το πρώτο παράδειγμα θα λέγαμε ότι σκιαγραφεί τον πεπεισμένο διάδοχο. Ο Στ. ζει σε μία ορεινή κοινότητα και χωρίς ιδιαίτερες αντιρρήσεις, μετά τη διακοπή του σχολείου, διαδέχτηκε τον πρόωρα συνταξιοδοτημένο πατέρα του και παρέμεινε στη γεωργία: *«μου είπε η αδελφή μου για κάτι φαρμακοβιομηχανίες και ιστορίες τέτοιες, στην Αθήνα, αλλά δεν πήγα. Δεν έψαξα καθόλου για δουλειά, έμεινα εδώ»*. Το δεύτερο παράδειγμα στρέφεται γύρω από τις διαδικασίες ανάδυσης του επιχειρηματία αγρότη. Ο Π. παρέμεινε στη γεωργία χωρίς να διαδεχτεί τον πατέρα του, γιατί θεώρησε ότι *«αυτή είναι η δουλειά του»* κι ότι μ' αυτή αισθάνεται αφεντικό: *«Ήξερα ρε παιδί μου ότι έχω δικιά μου δουλειά δηλαδή την αισθάνομαι δικιά μου δουλειά εντάξει γιατί βγάζω κάποια χρήματα αρκετά από αυτή την δουλειά. Έχω κάποια μεγάλη ποσόστωση, ξέρω εγώ βγάζω κάποια χρήματα, βάζω εργάτες και αυτά αισθάνομαι αφεντικό. Εντάξει γιατί όταν βάζεις εργάτες αισθάνεσαι και αφεντικό»*. Το τρίτο παράδειγμα, που εντοπίζεται περισσότερο στις πεδινές περιοχές, καταδεικνύει τη δυναμική της πολυπασχόλησης και σκιαγραφεί τον πολυπασχολούμενο αγρότη. Πρόκειται για τον Απ. που συνδυάζει τη διαδοχή στη γεωργία με τη θέση του μάστορα στην οικοδομή: *«...δεν ήθελα να πως το λένε να φύγω, ήθελα να μείνω, το σπίτι μου, τη γεωργία, την οικοδομή, καλά είναι...»*.

- Όψεις των εργασιών στις τοπικές αγορές

Τοπικές αγορές εννοούμε κυρίως τις μισθωτές εξωγεωργικές εργασίες τόσο στο πλαίσιο της κοινότητας ή των κοντινών κοινοτήτων όσο και στις πόλεις του Αγρινίου, του Μεσολογγίου και της Ναυπάκτου. Παρά τη στατιστική τους διάκριση, ως αγροτικές και αστικές περιοχές, οι αγορές αυτές έχουν σημαντικές ομοιότητες τόσο σε σχέση με τους τομείς δραστηριότητας (εμπόριο, συνεργεία αυτοκινήτων, τεχνικά συνεργεία, μικρές βιοτεχνίες, κ.λπ.) όσο και σε σχέση με το είδος των εργασιών (εποχιακές ή περιοδικές) ή το είδος των σχέσεων που συνήθως μεσολαβούν για την αναζήτηση εργασίας (συγγενείς, φίλοι, πολιτικοί παράγοντες, κ.λπ.).

Οι εξωγεωργικές εργασίες στην τοπική αγορά είναι η πιο άμεση και συμφέρουσα αναζήτηση των νέων μετά το σχολείο, αφενός γιατί τους επιτρέπουν να εργάζονται παράλληλα στην οικογενειακή εκμετάλλευση και αφετέρου γιατί εξασφαλίζουν μικρότερο κόστος διαβίωσης (συνύπαρξη με τους γονείς, χρήση μεταφορικών μέσων, οικονομική στήριξη, κ.λπ.).

α) Ορεινές κοινότητες

Η ανυπαρξία στο δείγμα νέων αγροτών από ορεινές κοινότητες, ατόμων που να αναζήτησαν μετά το σχολείο εργασία στην τοπική αγορά μπορεί να εξηγηθεί τόσο από την έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης όσο και από τις σχετικά μεγάλες αποστάσεις από τις πόλεις. Το κόστος μετακίνησης καθώς και η περιορισμένη, γεωγραφικά και χρονικά, συγκοινωνία μειώνει όλο και πίο πολύ τα πιθανά κέρδη ενώ παράλληλα μπορεί να επιβαρύνει τη γεωργική παραγωγή, ειδικότερα σε περιόδους αιχμής.

β) Πεδινές κοινότητες

Η αποτυχία επαγγελματικής εξειδίκευσης ορισμένων νέων μετά τη διακοπή του σχολείου, στους επίσημους θεσμούς (ΟΑΕΔ, ιδιωτικές σχολές, κ.λπ.), δεν εξαντλεί τη γενικότερη τάση των αγροτών για την εκμάθηση μιας τέχνης, έστω και με τη μορφή της εμπειρικής μαθητείας, μέσα από το ρόλο του μαθητευόμενου, σε κάποιο γνωστό ή συγγενικό πρόσωπο. Μη διαθέτοντας στοιχεία σχετικά με το εύρος, την αποτελεσματικότητα ή τα όρια αυτών των προσπαθειών, θα περιοριστούμε στην υπόθεση ότι πρόκειται για πορείες κάτω από την επίδραση της προσδοκίας του αφεντικού, και θα παραθέσω ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Ο Γ. πριν διαδεχτεί τον πατέρα του και μείνει στη γεωργία θέλησε να μάθει μηχανικός στο συνεργείο του θείου του: *«Είχα πάει για δουλειά σ' ένα συνεργείο κάπου σ' ένα θείο μου και δεν τα κατάφερα εκεί μου άρεσε καλύτερα εδώ στο χωριό εμένα»*. Ανάλογη πορεία μαθητείας σε κάποιο υδραυλικό της περιοχής έκανε και ο Π., που επίσης διαδέχτηκε τον πατέρα του: *«Είχα ξεκινήσει να μάθω υδραυλικός αλλά το σταμάτησα, δεν μου άρεσε. Μετά πήγαινα για μεροκάματα σε οικοδομές και σε τέτοια, μετά έμεινα εδώ»*. Η πορεία του Δ. είχε περισσότερα διλήμματα καθώς έπρεπε να διαλέξει ανάμεσα στα αμφίβολα αποτελέσματα της μαθητείας σε συνεργείο και τα άμεσα οφέλη από τη μαθητεία στον πατέρα του που ήταν και οικοδόμος: *«Το καλοκαίρι ασχολούμουνα εδώ στα αγροτικά ή πήγαινα με τον πατέρα μου στην οικοδομή. Το χειμώνα πήγαινα κι δούλευα στο Αγρίνιο σε ένα φανοποιείο. Δεν μου άρεσε αυτή η δουλειά και γύρισα πίσω, εδώ στα αγροτικά. Ο πατέρας μου ήτανε στην οικοδομή, ήταν μάστορας, και μ' έπαιρνε κι εμένα από κοντά μαζί με τον αδερφό μου»*.

Στην τοπική αγορά μαζί με τις εργασίες που έχουν το νόημα της τέχνης και γίνονται αντικείμενο μαθητείας (υδραυλικός, ηλεκτρολόγος, συνεργείο, κ.λπ.), υπάρχουν και αυτές που ανήκουν στις μισθωτές σχέσεις αμοιβής. Στις εργασίες αυτές

φαίνεται να προσέρχονται κυρίως απόφοιτοι του Δημοτικού «...πήγα σε μια κάβα για δουλειά», λέει ο Χρ., «αλλά εντάξει, δεν ήταν πολλά τα λεφτά. Κούραση πολλή και δεν σύμφερνε, δεν έλεγε τίποτα. Ήταν να πάω και σε κάποιες άλλες δουλειές, δηλαδή σαν οδηγός, αλλά κι εκεί δεν πληρώνανε. Σου έδιναν κάτι λίγα, δηλαδή, τα μισά τα χάλαγες». Η εμπειρία του Ν. είναι πιο σκληρή γιατί μετά το Δημοτικό, και πριν διαδεχτεί τον πατέρα του, δούλεψε σε μια μικρή τοπική επιχείρηση με μάρμαρα: «Έχω δουλέψει σε μαρμαράδικο. Εκεί είχα ένα πρόβλημα μεγάλο με τη μέση μου και σταμάτησα...δεν είχα ένσημα, δεν ήμουν τίποτα ήμουν, είχα ένα μεροκάματο. Ε, έπαιρνα έξι χιλιάδικα και αυτό ήτανε. Μετά δούλεψα σε χτίστης, ελαιοχρωματιστής, σοβατζής, στις ελιές και σ' ότι να 'ναι».

Όταν το επίπεδο εκπαίδευσης των νέων ανέρχεται, η τοπική αγορά φαίνεται να προσφέρει καλύτερες εργασίες, που ωστόσο διαθέτουν τα δικά τους προβλήματα και όρια. Πρόκειται για τις περιπτώσεις πολιτικών συμφερόντων και συγκρούσεων που βαρύνουν πάνω σε νέους, συνήθως απόφοιτους του Γυμνασίου, που προσλαμβάνονται σαν «συμβασιούχοι» ή «εποχικοί» σε εργασίες που κάνουν στην περιοχή υπηρεσίες όπως η ΔΕΗ, ο ΟΤΕ, κ.λπ. Η περίπτωση του Κ. είναι αντιπροσωπευτική: «Μετά τον στρατό δούλεψα εξήμισι χρόνια στον ΟΤΕ της περιοχής, στο τεχνικό, ως συμβασιούχος. Μετά όμως αλλάζανε τα πράγματα, τα καθεστάτα. Μου έλεγαν πήγαινε εδώ πήγαινε εκεί και τα παράτησα. Τα πολιτικά καθεστάτα βλέπεις...».

Συνοψίζοντας.

Οι τοπικές αγορές στις οποίες απευθύνονται οι νέοι χαρακτηρίζονται από μορφές εργασίας και μαθητείας που είναι εποχικές ή περιοδικές και προσφέρονται από συγγενείς ή εν γένει γνωστούς. Στις εργασίες αυτές προσέρχονται κυρίως νέοι από τις πεδινές περιοχές με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Πρόκειται για εργασίες με βάση την τοπική κουλτούρα και αγορά, που δεν προϋποθέτουν το σχολείο ούτε και οδηγούν σε μορφές κατάρτισης, ανάλογες με τη σύγχρονη δυναμική του αγροτικού τομέα ή της πολυαπασχόλησης. Εξίσου αμφίσημες είναι και οι προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες που παρέχουν αυτές οι «νέες εργασίες», απειλώντας τους άνδρες με την υποτιμητική εικόνα του «εργάτη» και τις γυναίκες με την αρνητική εικόνα της «φτωχιάς» ή της εξαναγκασμένης να εργαστεί. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι από τις εργασίες στην τοπική αγορά απουσιάζουν οι γυναίκες, κατάσταση που μπορεί να ερμηνευτεί τόσο από τη στενότητα των ευκαιριών απασχόλησης όσο και από την άνοδο των προσδοκιών που τις οδηγεί στις πόλεις ή τον «καλό γάμο». Ο φόβος να χαρακτηριστούν, όπως θα δούμε σε επόμενο σημείο της μελέτης μας,

εργάτριες ή φτωχές αποτελεί σημαντική μέριμνα των εξευφημισμών της γαμήλιας αγοράς.

- Όψεις των εργασιών στις αστικές αγορές⁷¹.

Σε αντίθεση με τις τοπικές αγορές, που δεν εμφανίζονται σχεδόν καθόλου οι γυναίκες και δεν αναφέρεται ιδιαίτερα ο ρόλος των οικογενειακών και συγγενικών σχέσεων, στις αστικές αγορές δοκιμάζουν την τύχη τους τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες και κρίνονται για την αντοχή και την αποτελεσματικότητά τους οι οικογενειακές σχέσεις.

α) Ορεινές κοινότητες.

Η αποφοίτηση από το Γυμνάσιο για τους νέους από τις ορεινές κοινότητες φαίνεται να αποτελεί ένα από τα βασικά «χαρτιά» για την πορεία εξόδου από τη γεωργία προς τις μεγάλες πόλεις. Ωστόσο οι πορείες είναι διαφορετικές και άνισες τόσο μεταξύ των ανδρών όσο και μεταξύ των δύο φύλων. Η πορεία του Η., πριν επιστρέψει στη γεωργία, θα λέγαμε ότι φέρνει τα σημάδια της «προλεταριοποίησης»: *«Πήγα στην Αθήνα σε μαγαζί με οικοδομικά μηχανήματα αλλά ήταν κουραστική δουλειά, ωράρια, πολλές ώρες. Μετά πήγα και δούλεψα στην Κω σε αλουμίνια. Έκλεισε το μαγαζί κει που δούλευα. Έτσι γύρισα πίσω γιατί νόμιζα ότι θα είναι καλύτερα τα πράματα»*. Ο Χ. απέφυγε γρήγορα τις δυσάρεστες εκπλήξεις της μισθωτής εργασίας στην πόλη γιατί αξιοποίησε τις θείες του και μετέτρεψε την αναζήτηση εργασίας σε ένα είδος φιλοξενίας: *«Είχα πάει γύρω στις 15 μέρες πήγα και έψαξα. Πήγα σε δύο – τρεις δουλειές, όχι ότι πήγα να δουλέψω, να δω έτσι. Εντάξει ήμουν μέσα στους δικούς μου ανθρώπους εκεί στις θείες μου»*. Μεταξύ φιλοξενίας, δοκιμής και με βασική έγνοια την αποφυγή των δεσμεύσεων κινούνται και ορισμένες κοπέλες, όπως η Κ.: *«Είχα πάει να δουλέψω στην Αθήνα κάποια εποχή, ένα καλοκαίρι, σε μια λέσχη που είχε ο ζάδελφός μου»*.

β) Πεδινές κοινότητες

Στις πεδινές κοινότητες, η πορεία προς την πόλη για τους άνδρες ενώ μπορεί να γίνει ακόμα και με το απολυτήριο του Δημοτικού, επιμένει να διατηρεί τα χαρακτηριστικά

---

⁷¹ Ως αστικές αγορές εννοούμε κυρίως τις μισθωτές εξωγεωργικές εργασίες που οι νέοι αναζητούν ή για ένα διάστημα ασκούν κυρίως στην Αθήνα ή σε άλλες κοντινές πόλεις όπως το Αγρίνιο, το Μεσολόγγι και η Ναύπακτος.

της επίσκεψης και της δοκιμής. Η εργασιακή εμπειρία του Ν. στην πόλη θα λέγαμε ότι έχει τον χαρακτήρα της βόλτας: *«Πήγα κι εγώ, έτσι, ‘κανα μισό χρόνο στην Αθήνα. Γιατί; Όχι, για να δουλέψω, να βγάλω χρήματα. Για να φέρω τη γύρα μου, λίγο σα παιδί, έτσι; Να σεργιανίσω, να βγάλω χρήμα και να σεργιανίσω και να ‘ρθω μετά, ν’ αράξω εδώ στο χωριό. Δεν ήταν κάτι μόνιμο, να πα να βρω μια δουλειά. Δούλενα σ’ ένα θείο μου. Είχε ένα μαγαζί...Ε, καλά πέρασα, αλλά, δεν ήταν για μένα το μαγαζί».*

Άλλες φορές οι συγγενείς και οι φίλοι στην πόλη φαίνεται να μην έχουν την εργασία ή τα εισοδήματα που οι νέοι αναζητούν και έτσι αρχίζει ο κύκλος της αναζήτησης, της απώλειας ή της αλλαγής μισθωτών εργασιών σε επιχειρήσεις τρίτων. Ο Α., που διέκοψε στην Α Γυμνασίου, άλλαξε δύο δουλειές και δύο πόλεις πριν επιστρέψει στο χωριό για να διαδεχτεί τον πατέρα του: *«Δούλενα Αθήνα σε κατεψυγμένα προϊόντα, καναδυό χρόνια ... Ξεφόρτωνα σε ψυγείο, σε κατεψυγμένα, ψάρια και γαλέο και τέτοια.... μετά πήγα αλλού σε κάτι οικοδομές, μετά σε κάτι έργα στο Καρπενήσι, κάτι τειχία και τέτοια πράγματα. Μετά γύρισα πίσω».* Από το εργοτάξιο στο Καρπενήσι πέρασε για ένα διάστημα και ο Π., που τελείωσε το Τεχνικό Λύκειο, αλλά ήρθαν έτσι τα πράγματα στην οικογένεια που τελικά έγινε αγρότης: *«Πήγα στο Καρπενήσι και δούλεψα σαν εργάτης σ’ έναν εργολάβο, για 4 - 5 μήνες. Μετά έβγαλα το δίπλωμα, ανέβηκα στο φορτηγό. Δούλεψα για δυο τρία χρόνια το φορτηγό εκεί πέρα. Μετά εφόσον παντρεύτηκε η αδερφή μου, αναγκάστηκα να έρθω στο χωριό με τη μητέρα μου κι έτσι ασχολήθηκα με τη γεωργία».*

Για τα κορίτσια η επαφή με την πόλη ενώ φαίνεται πιο σύντομη στην πραγματικότητα είναι πιο επώδυνη καθώς οι παραδοσιακοί ρόλοι της μέλλουσας συζύγου και μητέρας, κοινωνικά, και συχνά υπαρξιακά, δε συμβιβάζονται με τις εργασίες, τους ρυθμούς και τις ειδικότερες ανάγκες της πόλης. Παρακολουθούμε το οδοιπορικό της Κ. που κλείνει με το γάμο, την επιστροφή στη γεωργία και τη διαδοχή του πεθερού: *«Είχε πεθάνει ο γαμπρός μου, ο άντρας της αδερφής μου, που είχε καφενείο και είχα πάει Αθήνα και κράταγα τα μικρά της αδερφής μου. Και, έτσι παρέμεινα εκεί μέχρι που παντρεύτηκα. Πήγαινα σε μία Πρόνοια και μάθαινα για Κοπτική – Ραπτική. Αλλά δε συνέχισα, όμως, μετά τα άφησα στη μέση, για το λόγο, για τον άντρα μου, που παντρεύτηκα».*

Συνοψίζοντας

Οι νέοι που αναζητούν ή ευκαιριακά κάνουν εργασίες στις αστικές αγορές μας φαίνεται να προέρχονται κυρίως από τις ορεινές και ημιορεινές περιοχές και έχουν επίπεδο εκπαίδευσης μεγαλύτερο του Δημοτικού δηλαδή σχετικά ανώτερο εκείνων που απευθύνονται στις τοπικές αγορές. Οι εργασίες στην πόλη, που παραδοσιακά

συχνά αναζητούσε ή υποστήριζε το συγγενικό δίκτυο, στη σύγχρονη περίοδο χαρακτηρίζονται από τις διαδικασίες της «προλεταριοποίησης» ή της «ελαστικότητας της απασχόλησης». Από την άποψη αυτή οι εργασίες που οι νέοι κάνουν πριν επιστρέψουν στη γεωργία, δεν αποτελούν τις βάσεις για αλλαγές ή καινοτομίες στη γεωργική εκμετάλλευση, που διαδέχονται ή δημιουργούν. Από την άλλη, ως περιστασιακές, εναλλασσόμενες και επισφαλείς δεν μπορούν εύκολα να αποτελέσουν την απαρχή νέων μορφών εξω-γεωργικής απασχόλησης⁷². Είναι ενδεικτικό ότι οι γυναικείες εργασίες στην πόλη, παρά τη μυθολογία της «πολυαπασχόλησης» και των «νέων επαγγελμάτων», παραμένουν «βοηθητικές» και «γυναικείες» και εγκαταλείπονται μετά τον γάμο.

- Η δυναμική και τα όρια των «γνωριμιών»

Αδιαχώριστα από τις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις, το «μέσον» (γνωστοί, φίλοι, συμπατριώτες, πολιτικοί, κ.λπ.) φαίνεται να αποτελεί έναν από τους σχεδόν αυτονόητους τρόπους των νέων αγροτών για την αναζήτηση ή τη διατήρηση της εργασίας στις τοπικές και αστικές αγορές. Ωστόσο το «μέσον» δεν είναι εφικτό σε όλους και κυρίως δεν είναι αποτελεσματικό σε κάθε περίπτωση.

α) Ορεινές κοινότητες

Το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο καθώς και ο περιορισμός των αναζητήσεων για εργασία κυρίως στις τοπικές αγορές, αποτελεί, ίσως μόνον, τις βασικές αιτίες για τις οποίες οι νέοι αγρότες από τις ορεινές κοινότητες δεν ανέφεραν περιπτώσεις ύπαρξης ή αξιοποίησης «μέσου».

β) Πεδινές κοινότητες

Το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αποτελεί σημαντικό πρόβλημα και στους νέους από τις πεδινές κοινότητες καθώς κάνει το «μέσον» δύσκολο ή αναποτελεσματικό. «Ναι, ενδιαφέρθηκα», λέει ο Χρ. που έχει τελειώσει το Δημοτικό, «αλλά ζητάνε απολυτήρια και

---

⁷² Για παράδειγμα, ο περιορισμός των κατασκευαστικών και οικοδομικών εργασιών στην επαρχία (οικονομική κρίση, αλλαγή πολιτιστικού μοντέλου διακοπών, διαφοροποίηση συνταξιοδοτικών στρατηγικών, έτοιμες κατασκευές, εργολαβική οργάνωση της εργασίας, αλλοδαποί εργάτες, κ.λπ.) οδηγεί στην υποαπασχόληση τους νέους που έχουν μάθει στην πόλη κάποια σχετική τέχνη και ευελπιστούν να γίνουν «αφεντικά» (αλουμίνια, ελαιοχρωματισμοί, κ.λπ.).

το ένα και τ' άλλο. Δεν είχα και απολυτήριο. Κοίταζε να δεις όταν πας να χτυπήσεις κάποια πόρτα να σε βοηθήσουν πρέπει να έχεις και κάτι δικό σου. Εγώ δεν είχα κανένα δικό μου». Σε άλλες όμως περιπτώσεις, όπως του Σ., για το «μέσον» δε φτάνει ούτε το απολυτήριο του Γυμνασίου: «Έβαλα κάποιο μέσο αλλά πώς να με βάλει; Και με ποια προοπτική να πα να του ζητήσω εγώ, αφού από τη στιγμή που δεν έχω βγάλει, ας πούμε Λύκειο; Το Γυμνάσιο δεν φτάνει πια». Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και όσοι, όπως ο Ν., που έχουν τελειώσει το Λύκειο και διαπιστώνουν την προοδευτική εξάπλωση των πτυχιούχων σε θέσεις που μέχρι τότε ήταν ανοιχτές και σε μη πτυχιούχους: «Έψαχνα συνήθως σε μαγαζιά, σαν γκαρσόνι να δουλέψω. Απλές δουλειές. Όχι, μάγειρας και τέτοια. Κι εκεί πτυχιούχους ζητούσαν...».

Στην περίπτωση των γυναικών το «μέσον» φαίνεται να γίνεται πιο απαραίτητο αλλά και μαζί πιο σύνθετο. Στη Μ., που έχει τελειώσει το Λύκειο, μοιάζει ακατανόητο το να χρειάζεται μέσο για να ανοίξει ένα κομμωτήριο: «Ρώταγα κομμωτρίες και αυτά και μου έλεγαν, ότι πρέπει να πάω να ....και ότι δε μπορείς, λέει, ν' ανοίξεις κομμωτήριο και τίποτα αν δεν έχεις μέσον». Με απορία στέκεται και η Α. όταν διαπιστώνει ότι το μέσον χάνει σιγά-σιγά και την παλιά του εύνοια προς τις ειδικές κατηγορίες αγροτών νέων, όπως τα ορφανά, τα παιδιά πολύτεκνων οικογενειών ή τα μοναχοπαίδια: «Είχε ο μπαμπάς μου κάποιον. Ρε! Μοναχοπαίδι, είναι του λέει, κάπου να το βάλουμε και τέτοια. Και είχαμε κάποιο κίνημα, για να μπω στη Νομαρχία, ως γραμματέας. Μείναμε στις υποσχέσεις!... τελείωσε εκεί!». Ωστόσο παρά τη μείωση της αποτελεσματικότητας ή της εύνοιας, το «μέσον» συνεχίζει να θυμίζει ότι οι εργασίες δεν είναι όλες ίδιες ή δεν συνδέονται όλες με τις προσδοκίες των ατόμων. Η Γ. με βάση το Λύκειο και τις γνωριμίες της βρήκε κάποιες δουλειές, αλλά ήταν κατώτερες από τις προσδοκίες της: «Ε, έβαλα κάποιους γνωστούς, για κάποιες δουλειές γραφείου, ή κάτι τέτοιο αλλά τίποτα. Όλες ήταν που λένε «δουλειές του ποδαριού», δεν ήταν για μένα να δουλέψω σε κάτι τέτοιες δουλειές».

Συνοψίζοντας

Αρκετοί νέοι αγρότες δηλώνουν ρητά ότι «έβαλαν μέσον» αλλά ότι για διαφορετικούς λόγους δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Πρόκειται για την παραδοσιακή μεσολάβηση των κοινωνικά γνωστών (φίλοι, συγγενείς, άτομα με ομόλογη κοινωνική προέλευση, κ.λπ.) των οποίων η αναποτελεσματικότητα συνήθως κρίνεται με βάση τα αισθήματα ή τις προθέσεις τους (δεν ήθελαν, δεν ενδιαφέρθηκαν, δεν μπόρεσαν, κ.λπ.). Στην πραγματικότητα το «μέσον» αποτελεί μια οικονομική,

κοινωνική και συμβολική διαπραγμάτευση μεταξύ άνισων, αγροτικών ή εξω-αγροτικών στρωμάτων.

-Οι πολλαπλές όψεις του «αφεντικού»

Η επιστροφή στο χωριό και τη γεωργία, ενώ συνδέεται με τα εμπόδια που θέτουν, σε σχέση με την τοπική ή την αστική μισθωτή εργασία, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, η σχετική αναποτελεσματικότητα των γνωριμιών, η αποδυνάμωση των κοινωνικών δικτύων, κ.λπ. σε ένα ουσιαστικό βαθμό ενισχύεται από τις νοοτροπίες του «αφεντικού» ή του «ελεύθερου αγρότη».

α) Ορεινές κοινότητες

Οι άμεσες ή έμμεσες εμπειρίες των νέων αγροτών από τον τρόπο ζωής και εργασίας των συγγενών τους στα αστικά κέντρα στοιχειοθετούν βασικές αποδείξεις για την άρνηση της μισθωτής εργασίας και τη θετική πρόσληψη του αγρότη-αφεντικού. Εικόνες πίεσης και άγχους, χωρίς ιδιαίτερα οικονομικά αποτελέσματα, αποτελούν τη βάση των απόψεων του Χ.: *«...δούλενε ο ξαδερφός μ', η ξαδερφή μ' κι ο μπάρμπαρ μ' σαν ηλεκτρολόγος και πάλι τάφερναν δύσκολα πέρα»*. Το αίσθημα του αφεντικού γίνεται πιο έντονο κατά την εκμάθηση μιας τέχνης και ειδικότερα όταν καθυστερεί η θέση του αφεντικού. *«Είχα πιάσει μια δουλειά», λέει ο Κ., «σε ένα συνεργείο αυτοκινήτων στη Ναύπακτο και έκατσα λίγο καιρό εκεί πέρα. Μετά, κάπου δε τα βρήκαμε, εκεί με το μάστορα και έφυγα. Να, κι από τότε, δεν ξαναπήγα πουθενά αλλού»*.

Σε ένα βαθύτερο επίπεδο κατανόησης των κυρίαρχων νοοτροπιών η «ελευθερία του αφεντικού» μπορεί να είναι μια βιωματική σχέση με το τοπίο και τους ανοιχτούς χώρους, γεγονός που κάνει αντιστοίχως τους χώρους της μισθωτής εργασίας να μοιάζουν στενοί, χώροι περιορισμού ή εγκλεισμού. Ο Χ. μιλάει για μια ολιγοήμερη εμπειρία του: *«Ήταν μια δουλειά σε φάστ-φούντ, σε μεγάλο φάστ-φούντ στα γουέντις ξέρω εγώ πως τα λένε και τ' άλλο ήταν πωλητής. Δεν ήθελα, δε μ' άρεσαν νάμαι σ' ένα μέρος συνέχεια κλεισμένος. Αυτό, αυτό δε μ' άρεσε ήμουνα συνηθισμένος να είμαι ελεύθερος, να κάνω ότι θέλω...»*.

β) Πεδινές κοινότητες

Ένα μέρος της μυθολογίας του αφεντικού προέρχεται από τη σύγκριση του «χρόνου του αγρότη» με αυτόν του μεροκάματου. Τα ωράρια και το τρέξιμο μοιάζουν να μην έχουν σχέση με τους ρυθμούς και την ποιότητα ζωής στη γεωργία. *«Εγώ», λέει ο Ν., «*

θέλω ησυχία. Θέλω, δηλαδή, να βγω το απόγευμα να βγω με τους φίλους μου, να πούμε δυο κουβέντες, να πιούμε τα ποτά μας και ν' αράξω στο σπίτι μου πάλι. Στην πόλη είχε φασαρία μεγάλη. Είχε τρεχάματα για το σπίτι, τρεχάματα για το φαγητό σου, τρεχάματα για τα έξοδά σου και στο φινάλε, τίποτα. Ήσουνά όλη την ώρα στη τσίτα». Εξίσου σημαντικό στοιχείο στη μυθολογία του αφεντικού είναι και οι απαντήσεις στο ερώτημα «ποιον έχεις πάνω από το κεφάλι σου;». Ο αγρότης συνήθως θεωρεί ότι είναι «ελεύθερος», δεν έχει «κανένα πάνω απ' το κεφάλι του» ή «κάνει ό,τι θέλει». «Δε μου άρεγιε», λέει ο Δ., «να μ' έχει ο άλλος: σήκω πάνω! Κάτσε κάτω! Ήθελα αυτή τη δουλειά που θα κάνω, κουράζομαι – ξεκουράζομαι, να την κάνω μόνος μου. Να μην έχω άλλον στο κεφάλι μου». Από τη σύγκριση με τον «ανεξάρτητο αγρότη» δε γλιτώνουν ούτε οι στρατιωτικές υπηρεσίες. «Ξεκίνησα», λέει ο Λ., «να πάω για πενταετούς θητείας στον στρατό, ούτε και πήγα ...είδα ας πούμε σαν φαντάρος ότι τι ζόρια τραβάνε οι φαντάροι όταν πηγαίνουν και λέω δεν πάω. Και μετά αποφάσισα να γυρίσω εδώ στο χωριό».

Η έννοια του αφεντικού στις αγροτικές οικογένειες αποτελεί την ουσία του «νοικοκυριού» (κατοχή των μέσων παραγωγής, σχετική αυτάρκεια των όρων διαβίωσης, πατριαρχική δομή της οικογένειας, κ.λπ.) και μαζί την κυρίαρχη διάσταση της διαδοχής. Η διαδικασία αυτή μέσα από την πολύχρονη σταθερότητα και ισχύ της κατορθώνει να γίνεται έθος, δηλαδή να εγγράφεται στις βασικές αντιληπτικές κατηγορίες και στις ψυχοδιανοητικές καταστάσεις των νέων αγροτών. Σύμφωνα με τον Χρ. η σχέση με το μεροκάματο είναι ζήτημα πολύ προσωπικό: «Ε, δεν μου ταίριαζε. Δεν μου ταίριαζε, δεν μου άρεσε, πώς το λένε; ντάξει. Σαν δουλειά, σαν δουλειά δε μου τύπωσε στο, ντάξει, δούλεψα κοντά στα τρία χρόνια, χειμώνες, όχι ολόκληρα, από τρεις μήνες περίπου τη χρονιά, μετά σταμάτησα». Ο Γ., σύμφωνα με το αγροτικό έθος, που θεωρεί ότι η θέση του εργάτη αποτελεί κοινωνική υποβάθμιση, επιμένει ότι «για εργάτης πρέπει να είσαι γεννημένος». Λέει χαρακτηριστικά: «...Γιατί να πάω μεροκάματο; Δεν μπορώ. Οι υπόλοιποι ας πηγαίνουν. Δεν μπορώ να πάω δηλαδή μεροκάματο, γιατί να πάω».

Οι νέες αγρότισσες ενώ από πρώτη άποψη διαμορφώνουν τις δικές τους παραστάσεις του αφεντικού και της ελευθερίας στην πραγματικότητα οι παραστάσεις αυτές αναφέρονται στην ανωτερότητα της θέσης του συζύγου ή του πατέρα. Μιλάει η Μ. που είναι παντρεμένη: «Θα ραντίσω όποια μέρα θέλω εγώ, θα σκαλίσω όποια μέρα θέλω εγώ...είμαι αφεντικό.(ΕΡ: Είσαι σαν αφεντικό;) Ε, βέβαια, μικρό. Γιατί και η πείρα μου, βέβαια, είναι μικρή σε σχέση με τα καπνά που έχουμε εδώ πέρα στα χωριά. (ΕΡ: Και ποιο είναι το μεγάλο αφεντικό;) Ο σύζυγος είναι το μεγάλο αφεντικό κι εγώ είμαι το μικρούλ». Την ίδια άποψη έχει για τη θέση του άνδρα της και η Δ.: «(ΕΡ:Πιστεύεις ότι στη δουλειά που κάνεις είσαι ένα

αφεντικό;) *Ναι, ένα μικρό αφεντικό;*(EP: *Και το μεγάλο ποιος είναι;*) *Το μεγάλο, ξέρω 'γω ο άντρας μου πιστεύω».* Η Π. δεν έχει παντρευτεί ακόμα, είναι αρραβωνιασμένη: *«Εγώ δεν θα μπορούσα ποτέ να δουλέψω και να' χω αφεντικό πάνω απ' το κεφάλι μου. Να μου λέει κάνα εκείνο, κάνα τ' άλλο, γιατί άργησες; Εγώ θέλω να' μαι αφεντικό του εαυτού μου. Ότι κάνω ότι θέλω εγώ, δεν μου λέει κανένας γιατί άργησες να ξυπνήσεις, γιατί άργησες να πας στην δουλειά σου, ή γιατί αυτό.*(EP: *Τώρα τι αφεντικό είσαι;*) *Ένα μικρό αφεντικό είμαι. (EP: Και το μεγάλο αφεντικό ποιός είναι;)* *Ο μπαμπάς».*

Συνοψίζοντας

Οι παραστάσεις και οι σημασίες του αφεντικού, με βάση τις αναφορές των νέων αγροτών, χαρακτηρίζονται από πολλαπλότητα και ετερογένεια καθώς ανήκουν όχι μόνο σε διαφορετικά κοινωνικά πεδία (οικογένεια, αγροτική παραγωγή, γάμος, διαδοχή, κ.λπ.) αλλά και διαμορφώνονται στη βάση διαφορετικών συγκρούσεων. Από την άποψη αυτή δεν αποτελούν διακριτούς και διακεκριμένους ρόλους αλλά κοινωνικές σημασίες που μετασχηματίζονται, αλληλοενδυναμώνονται, συνθέτοντας τις βεβαιότητες του «παραδοσιακού αφεντικού» (εποχή ακμής του καπνού) με τα διακυβεύματα και την αβεβαιότητα του «σύγχρονου αφεντικού» (εποχή της κρίσης και των «περασμάτων»). Έτσι, άλλοτε το αφεντικό έχει το νόημα του οικογενειάρχη, δηλαδή αυτού που ρυθμίζει, διευθύνει, παίρνει αποφάσεις και πρωτοβουλίες σε σχέση με τη ζωή και την εργασία της οικογένειας. Άλλοτε το αφεντικό έχει το νόημα της συμβολικής κορυφής μιας πατριαρχικής οικογενειακής δομής που διαχειρίζεται την οικογένεια από μια θέση εξωτερική και κυριαρχική. Άλλοτε το αφεντικό έχει το νόημα του αρχηγού της αγροτικής εκμετάλλευσης δηλαδή του δυνητικά ικανού και νομικά υπεύθυνου για την αγροτική παραγωγή και τις θεσμικές της σχέσεις (αλλαγή καλλιεργειών, σύναψη δανείων, συμμετοχή στα συλλογικά όργανα, διαπραγμάτευση της τιμής πώλησης, κ.λπ.). Άλλοτε το αφεντικό έχει το νόημα του εργοδότη που διαθέτει τα μέσα αναπαραγωγής (κτήματα, φυτά, ζώα, εργαλεία, μηχανήματα, σπόρους, κ.λπ.) για να δουλέψουν άλλοι, οικείοι ή εργάτες, γι αυτόν. Άλλοτε το αφεντικό έχει το νόημα του μάστορα ή του τεχνίτη που αποφασίζει μόνος του τι, πως και πότε θα εργαστεί. Σε κάθε περίπτωση και παρά την κρίση και τα επάλληλα περάσματα παραμένει βαθιά ριζωμένη η άρνηση του μεροκάματου, δηλαδή της μισθωτής εργασίας. Η συνειδητά ή ασυνειδήτα σθεναρή υπεράσπιση του «αφεντικού είναι τόσο βαθιά εγγεγραμμένη στις αντιληπτικές και νοηματικές κατηγορίες των αγροτικών στρωμάτων και τις στρατηγικές της οικογένειας, που οι νέοι δηλώνουν

αδυναμία όχι μόνο να αποδεχτούν τη θέση του εργάτη αλλά και να μάθουν εργασίες που προϋποθέτουν, περιέχουν ή καταλήγουν στη θέση του εργάτη.

5. Η συνύπαρξη με τους γονείς

Η παραμονή στην οικογένεια και την οικογενειακή εκμετάλλευση, μετά το τέλος του σχολείου ή των προσπαθειών για εργασίες εκτός γεωργίας, από πρώτη άποψη αποτελεί τον πλέον οικονομικά ασφαλή και κοινωνικά αποδεκτό τρόπο για τις εν γένει στρατηγικές της οικογένειας και του νέου (διαδοχή της εκμετάλλευσης, γάμος, παιδιά, φροντίδα γονιών, κ.λπ.). Στην ίδια εσωτερική δυναμική, τόσο από τυπική άποψη (μεταβίβαση περιουσίας, κ.λπ.) όσο και από ουσιαστική (βοήθειες, ανταλλαγές, κ.λπ.), εγγράφεται και η συμμετοχή στον Κανονισμό των Νέων Αγροτών. Με άλλα λόγια η συνύπαρξη με τους γονείς αποκτά πολλαπλές σημασίες, διαφοροποιείται και μετασχηματίζεται μαζί με τα στοιχεία που την προσδιορίζουν όπως η ορεινότητα, τα χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης, η παραγωγική ικανότητα των γονιών, η γαμήλια αγορά, κ.λπ.

Με σκοπό να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις δυνατότητες, τα εμπόδια και τα όρια που προκύπτουν από τη συνύπαρξη των νέων αγροτών με την οικογένεια, θεωρούμε απαραίτητο να διακρίνουμε, παράλληλα με τη γεωγραφική διάσταση, τις περιπτώσεις όπου, σύμφωνα με τον λόγο των νέων, οι γονείς είναι ενεργεία αγρότες και βοηθούν αποτελεσματικά στις εργασίες από τις περιπτώσεις όπου οι γονείς έχουν προβλήματα και η βοήθειά τους είναι μικρή ή και ανύπαρκτη.

- Οι γονείς/πεθερικά είναι παραγωγικοί.

α) Ορεινές κοινότητες

Οι ορεινές κοινότητες, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μεταξύ των άλλων χαρακτηρίζονται από το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (στην πλειονότητα απόφοιτοι του Δημοτικού) και την αγαμία των νέων αγροτών. Τα προβλήματα αυτά δίνουν τις δικές τους διαστάσεις τόσο στην ανάγκη συνύπαρξης με τους γονείς όσο και στις σχέσεις με τον κάθε γονέα. Πριν το γάμο του νέου ο βασικός άξονας κατανομής των εργασιών στηρίζεται στις σχέσεις του πατέρα με το αγόρι, διατηρώντας τη γυναίκα-μητέρα σε ένα είδος βοηθητικής δύναμης. «Στις δουλειές», λέει ο Π. που είναι άγαμος, «πάω εγώ με τον πατέρα μου. Η μητέρα συμμετέχει π.χ στο μάζεμα του καπνού ή όταν κόβουμε τις κατσούλες που λέμε. Το λουλούδι. Μόνο εκεί δηλαδή την χρειάζομαι ή αν είναι κάποιο

πότισμα». Η αξία της μητέρας αναγνωρίζεται κυρίως μετά τον γάμο του νέου όχι μόνο γιατί αναλαμβάνει να προσφέρει περισσότερα αλλά γιατί τα προσφερόμενα αποκτούν μια ειδική σημασία, εγγράφονται σε νέα οικονομικά και συμβολικά πλαίσια (ρόλος της πεθεράς, φροντίδα παιδιών, συμβολική στήριξη της οικογένειας, κ.λπ.). «Όταν παντρευτώ», λέει ο Στ., «μπορεί να μου κρατήσει τα παιδιά η μάνα μου να πάω εγώ κάπου. Ο πατέρας μου μπορεί να βοηθήσει εμένα και να καθίσει πίσω η γυναίκα μου». Ο ρόλος της μητέρας γίνεται πιο σημαντικός όταν έχει πεθάνει ο πατέρας και η οικογένεια, όπως του Κ., διαθέτει ζώα. Πέρα από τις άλλες εργασίες η μητέρα είναι αυτή που πηγαίνει φαγητό στον νέο, που συνήθως βρίσκεται σε κάποιο μακρινό λιβάδι: «...υπάρχουν περιπτώσεις εδώ στο χωριό που ένας άνθρωπος ξεκινάει το πρωί και γυρνάει το βράδυ. Του πηγαίνουν φαγητό, εκεί που είναι. Αυτό είναι, δηλαδή, η μάνα κάνει κι αυτή τη δουλειά».

β) Πεδινές κοινότητες

Στις πεδινές κοινότητες καθώς αυξάνουν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις (αρδευτικό σύστημα, οδικό δίκτυο, κ.λπ.), η οικονομική σημασία της καπνοκαλλιέργειας, η ύπαρξη παράλληλων καλλιεργειών (ελιές, τριφύλλι, καλαμπόκι, λαχανικά, κ.λπ.) αλλά και η αξία της γεωργικής γης, οι λόγοι της συνύπαρξης των νέων με τους γονείς, πριν και μετά το γάμο, αποκτούν πιο σύνθετο χαρακτήρα. Οι άγαμοι νέοι εκφράζουν την προσδοκία της συνύπαρξης με τους γονείς μέσα από το σχήμα της «βοήθειας στο παρόν» (οικονομική στήριξη, εργασίες, φύλαγμα παιδιών, κ.λπ.) και της «ανταπόδοσης» του χρέους στο μέλλον (μη εγκατάλειψη των γονιών, φροντίδα στα γηρατειά, κ.λπ.). «Άμα ξεκινήσεις οικογένεια και έχεις και τα καπνά», λέει ο Π., «δεν γίνεται, αν δεν υπάρχουν οι γονείς να φυλάξουν τα μικρά να πας και για τον καπνό, δε γίνεται, πώς θα πας; Κι αυτοί θέλουν νάχουν κάποια παρέα αν χρειαστούν κάτι λόγω μεγάλης ηλικίας, θα μένουν με τα παιδιά τους. Δε μπορείς να τους αφήσεις μόνους τους γονείς». Η παραγωγική σημασία των γονιών και μαζί η ένταση του «χρέους» γίνονται πιο εμφανείς όταν ο άγαμος νέος θέλει να χτίσει ένα δικό του σπίτι και μετά να παντρευτεί: «Χωρίς αυτούς δεν μπορώ να κάνω ένα άλμα τώρα για να φτιάξω εγώ ένα σπίτι. Καλύτερα με τους δικούς μου, εκεί, όλοι μαζί, αγωνιζόμαστε, δουλεύουμε. Για μένα ό,τι καλύτερο υπάρχει, είναι η οικογένεια. Μάνα, πατέρας». Ακόμα πιο σημαντική κρίνεται η βοήθεια των γονιών όταν η οικογένεια, μαζί με τον καπνό, διαθέτει και άλλες καλλιέργειες και κυρίως ζώα. Όμως μαζί με τη βοήθεια συχνά αυξάνουν και οι ενστάσεις, καθώς μια τέτοια στενή σχέση περιορίζει την αναμενόμενη οικονομική ανεξαρτησία του νέου μετά τον γάμο και παράλληλα την επιφορτίζει με την ηθική του «χρέους». «Και στα πρόβατα βοηθάνε»,

λέει ο Γ., «και στα καπνά, σε όλα, ότι μπορούν προσφέρουν, και με το παραπάνω. Δηλαδή αν δεν είχα εγώ τώρα, παράδειγμα, τους γονείς μου και έπρεπε να πληρώνω μεροκάματα, δεν έβγαινα με τίποτα...Ομως για να προχωρήσεις σαν άνθρωπος δεν μπορείς να έχεις ένα πορτοφόλι με άλλον. Αλλά όπως είν' εδώ στα χωριά, πρέπει να παραμένω με τους γονείς μου. Έτσι τόχουμε, πώς να σου πω τώρα. Τόχουμε βρει από παλιά. Πρέπει να μένεις μαζί με τους γονείς. Δε θα μπορεί, για παράδειγμα όταν γεράσει ο άνθρωπος πρέπει να τον συντηρείς».

Οι ενστάσεις, για τον αναγκαίο αλλά και δεσμευτικό χαρακτήρα της βοήθειας και του χρέους, γίνονται πίο εμφανείς όταν οι νέοι έχουν επίπεδο εκπαίδευσης ανώτερο του δημοτικού, και, κατά κάποιο τρόπο νιώθουν πίο ανεξάρτητοι. Ο Λ. είναι απόφοιτος του Γυμνασίου: «Η λογική λέει ότι εφόσον θα παντρευτείς θα πρέπει να ξεκινήσεις ένα δικό σου σπίτι. Ε, να έχεις μία δικιά σου οικονομική άνεση, να είσαι το αφεντικό ας πούμε σε εισαγωγικά αυτό, να είσαι ο αρχηγός να κάνεις τα οικονομικά στο σπίτι, μετά συζύγου με παιδιά και τέτοια...οι γονείς δεν το θέλουν. Βέβαια δεν θα τους αποξένωνα, δεν θα αποτραβιόμουνα επειδή παντρεύτηκα, αλλά υπάρχουν τέτοια προβλήματα». Ανάλογες είναι και οι ενστάσεις του Ν. που τελείωσε το Λύκειο: «Θέλω νάχω το δικό μου σπίτι, πως το λέν, να κάνω αυτά που είναι δικά μου, αυτά που μου ανήκουν. Να μην τα μοιραζόμαστε όλοι. Θάναι καλά για όλους».

Οι προσδοκίες για ανεξαρτησία των άγαμων αγροτών σε άλλες περιπτώσεις ανακόπτονται από πίο σοβαρές δεσμεύσεις, όπως αυτές που αφορούν τη νομιμότητα ή την εγκυρότητα των διαφορών «χαρτιών», που πρέπει να υποβάλλουν στις γεωργικές υπηρεσίες. Η οικογένεια εξασφαλίζει την απαραίτητη νομική επιφάνεια για μια σειρά λιγότερο ή περισσότερο νόμιμες ή θεμιτές ενέργειες. «Με βάση το πρόγραμμα των νέων αγροτών», λέει ο Σ., «φαίνομαι να έχω τη δικιά μου δήλωση καπνού, δικές μου ελιές, κατά κάποιο τρόπο όλα φαίνονται δικά μου. Ομως δεν έχω τίποτα, δηλαδή, όλα ένα κοινό ταμείο είναι, απλά στα χαρτιά είναι χωριστά». Ανάλογη είναι και η κάλυψη που παρέχει στον Π.: «Εγώ και ο πατέρας μου φαίνεται να έχουμε διαφορετικές δουλειές...Ομως σχεδόν μαζί δουλεύουμε δηλαδή. Στην τράπεζα ας πούμε φαίνονται διαφορετικά, στον καθένα δηλαδή φαίνονται διαφορετικά».

Όταν οι νέοι αγρότες είναι έγγαμοι η συνύπαρξη με τους γονείς ή τα πεθερικά αποκτά τις δικές της σημασιοδοτήσεις οι οποίες εξαρτώνται από τη συνθετότητα των νέων αναγκών (σπίτι, κτήματα, μηχανήματα, κ.λπ.) αλλά και των εν γένει υποχρεώσεων (φροντίδα παιδιών, πολυαπασχόληση, κ.λπ). Παράλληλα ο γάμος μετασχηματίζοντας τις στρατηγικές της οικογένειας τόσο εσωτερικά (συστήματα διαδοχής) όσο και εξωτερικά (σχέσεις με την οικογένεια του γαμπρού ή της νύφης) δίνει τη δυνατότητα για τη δημιουργία ορισμένων νέων μορφών συνεργασίας ή

οικογενειακών επιχειρήσεων. Η περίπτωση του Ν. ανήκει στις διαδικασίες της οιονει οικογενειακής επιχείρησης, αφού ο γάμος ενός αδελφού γίνεται η αφορμή για τον πατέρα να οργανώσει ξανά την κατανομή των εργασιών και μαζί τον έλεγχο των ενδεχόμενων συγκρούσεων μεταξύ των αδελφών για μοιρασιά: *«Εγώ δε ζω με τους γονείς μου από τότε που παντρεύτηκα χώρισα από τους δικούς μου. Ξεχωριστό σπίτι δηλαδή τίποτε άλλο. Στις δουλειές όμως όλα μαζί, όλα μαζί. Γιατί δεν μπορώ μόνος μου. Δεν καταφέρνω τίποτα μόνος μου και αν δεν είμαστε όλοι μαζί να δουλέψουμε όπως δουλεύουμε δεν μπορώ να κάνω τίποτα μόνος μου».*

Μια άλλη μορφή οικογενειακής επιχείρησης είναι αυτή που διαμορφώνεται όταν ο πατέρας, παράλληλα με τον έγγαμο γιο, έχει τη δική του βιώσιμη γεωργική εκμετάλλευση. Στις περιπτώσεις αυτές η συνύπαρξη έχει το νόημα δύο επιχειρήσεων που λειτουργούν μαζί ή μιας οικογένειας με δύο «επιχειρηματικές μονάδες». *«Αυτή τη στιγμή», λέει ο Ν., «με τον πατέρα μου έχουμε κοινά τα μηχανήματα. Εγώ, ας πούμε, έχω το τρακτέρ του πατέρα μου. Ούτε αυτόν μπορώ ν' αφήσω αλλά ούτε τα χωράφια είναι τα ίδια. Σήμερα, μαζεύουμε καπνό σε μένα, αύριο μαζεύουμε στο πατέρα μου. Απλά, βοηθιόμαστε μόνο στα καπνά. Τίποτα άλλο. Δηλαδή, εγώ έχω τη σακούλα τη δικιά μου. Βγάζουν παραπάνω απ' ό, τι πρέπει να βγάλουν, κι εγώ παραπάνω, επειδή με βοηθάνε αυτοί».*

Ωστόσο στις πεδινές περιοχές και ανάμεσα στους έγγαμους νέους αγρότες δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις που οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις είναι προβληματικές και οι οικογένειες σχετικά φτωχές. Οι νέοι αγρότες και μάλιστα αυτοί που είναι πρόσφατα παντρεμένοι, έχουν ένα μικρό παιδί και δεν έχουν σημαντική στήριξη από τα πεθερικά τους, στηρίζουν στη βοήθεια της οικογένειας όλες τους σχεδόν τις ελπίδες. *«Δεν έχω τη δυνατότητα», λέει ο άλλος Ν., «να φτιάξω κάποιο άλλο σπίτι και μένω εδώ. Ευτυχώς που βρήκα και αυτό και μένω μέσα. Ευτυχώς γιατί αν δεν υπήρχε αυτό τώρα βλέπω να μείναμε σε παράγκα... Χωρίς τη βοήθεια της οικογένειας κατ' αρχήν δε θα μπορούσα να βγάλω τον καπνό δεν θα υπήρχε κανείς να φυλάξει και το παιδί... Και στη δουλειά θα έπεφτα σε ακόμα χειρότερη κατάσταση. Δε βγαίνω να βάλω μεροκάματα. Εάν βάλω τα μεροκάματα βάλω και τα έξοδα δε βγάζω τίποτα. Δε μου μένει εμένα τίποτα, κατεστραμμένος».*

Στις νέες αγρότισσες τα περιεχόμενα της συνύπαρξης και του «χρέους» διαμορφώνονται με βάση τον γάμο και την οικογένεια του συζύγου (πεθερικά). Για λόγους που αφορούν το ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο, την αλλαγή των κοινωνικών ρόλων, την αύξηση των πιθανοτήτων για σπουδές ή απασχόληση, κ.λπ. οι γυναίκες εμφανίζονται εξ αρχής πιο επιφυλακτικές από τους άνδρες, σε σχέση με τα λογικά ή τα ηθικά περιεχόμενα της «βοήθειας και του «χρέους». Η ανάγκη για δύο ξεχωριστά σπίτια και «καλές από μακριά σχέσεις» φαίνεται να αποτελεί τη ρητή ή άρρητη

διεκδίκησή τους. *«Μετά το γάμο μου», λέει η Π. που είναι άγαμη, «θέλω να ζούμε χωριστά, ο καθένας στην οικογένειά του. Τα πεθερικά είναι καλά γιατί κάποια στιγμή που εγώ θα' χω κάποια δουλειά αργότερα θα με βοηθάνε να κρατάνε τα παιδιά. Μπορεί και να με βοηθάνε σε δουλειές στο σπίτι αν εγώ είμαι κάπου. Όμως θα είναι καλύτερα οι δυο μας, εγώ με τον άντρα μου».*

Οι έγγαμες νέες αγρότισσες έχοντας γνωρίσει την πραγματικότητα του γάμου συχνά αναφέρουν σαν σημαντική την παρουσία των πεθερικών. *«Η βοήθεια των πεθερικών μου», λέει η Μ. που έχει δύο παιδιά, «είναι σημαντική. Μόνο και μόνο τα παιδιά που μας κρατάνε, είναι πολύ μεγάλη βοήθεια. Μας βοηθάνε μετά και στα καπνά. Σ' όλα μας βοηθάνε και δεν παίρνουνε τίποτα αυτοί».* Ωστόσο αρκετές φορές οι έγγαμες αγρότισσες γίνονται μάρτυρες σημαντικών ενδοοικογενειακών εντάσεων και συγκρούσεων που έχουν άλλοτε τα χαρακτηριστικά της ανδρικής κυριαρχίας (η σύγκρουση πατέρα /γιού με τελικούς παραλήπτες την πεθερά και μετά τη νύφη) και άλλοτε της γυναικείας κυριαρχίας (η σύγκρουση της πεθεράς με τη νύφη). *«Μένουμε ξεχωριστά», λέει η Δ., «εμείς πάνω αυτοί από κάτω στο σπίτι. Βοηθάνε, αλλά καλά είναι να είσαι μακριά. Καλύτερα μακριά είσαι πιο αγαπημένος πιστεύω. Εντάξει δεν έχω κάποιο πρόβλημα αλλά είναι καλύτερα, το διαπιστώνω δηλαδή όχι μόνο σε μένα αλλά γενικώς και στις άλλες γυναίκες, είναι καλύτερα».* Την ίδια άποψη έχει και η Γ., η οποία ενώ αναγνωρίζει ότι η βοήθεια των πεθερικών είναι σημαντική, παράλληλα δέχεται ότι δεν είναι και αναντικατάστατη: *«Ο καθένας από τη στιγμή που είναι μόνος του κανονίζει και τις δουλειές του. Αν δεν υπήρχαν θα είχα κάποια δυσκολία με τα παιδιά, αλλά όμως δε νομίζω ότι θα πηγαίναμε χαμένοι, θα τα καταφέρναμε γιατί θα προγραμματίζαμε διαφορετικά τις δουλειές μας».* Άλλες φορές οι γυναικείες ενστάσεις και διεκδικήσεις επισκιάζονται από τη δημιουργία ορισμένων «συμπεθερικών επιχειρήσεων». Το φαινόμενο εντοπίζεται κυρίως στις κοπέλες που προέρχονται από σχετικά εύπορες οικογένειες ή έχουν γονείς σχετικά νέους και παραγωγικούς. Το παράδειγμα της Α. είναι χαρακτηριστικό: *«Η πεθερά μου κρατάει το παιδί αλλά και στα άλλα βοηθάνε. Το καλοκαίρι για παράδειγμα με τα καπνά την αφήνω εδώ το παιδί και πάω και μαζεύω χωρίς νάχω την έννοια να γυρίσω. Όμως βασικά στον καπνό με βοηθάει και ο πατέρας μου πάρα πολύ. Γι' αυτό δε βάζουμε μεροκάματα».*

Συνοψίζοντας

Η συνύπαρξη των νέων αγροτών με την οικογένεια, ενώ έχει σαν βασικό άξονα τις παραδοσιακές σχέσεις του «χρέους» (φύλαγμα παιδιών, μαγείρεμα, βοήθειες, κ.λπ.), με την εξόφληση του «χρέους» (φροντίδα στα γηρατειά, κ.λπ.), στη σύγχρονη περίοδο, κάτω από το βάρος της κρίσης και των περασμάτων, η συγκατάθεση αυτή

γίνεται πιο αναγκαστική, κυρίως στις περιπτώσεις των νέων αγροτών που έχουν χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, είναι άγαμοι και διαθέτουν προβληματικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Ακόμα και στις περιπτώσεις που «χρέος» όσο και η συνύπαρξη με τους γονείς έχουν πιο έλλογο ή επιχειρηματικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι αποτελούν τη βάση για εν γένει οικογενειακές επιχειρήσεις, δεν παύουν οι διακρίσεις, οι ανισότητες και οι συγκρούσεις. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των γυναικών που επιφορτίζονται με μια σειρά νέων υποχρεώσεων, εντάσεων και ανισοτήτων.

- Οι γονείς/πεθερικά έχουν προβλήματα.

Στην περιοχή έρευνας για λόγους εργασίας, συνθηκών υγιεινής, συστημάτων υγείας, κ.λπ. πολλοί γονείς, λιγότερο ή περισσότερο ηλικιωμένοι, εμφανίζουν σημαντικά προβλήματα υγείας ή πεθαίνουν. Σε κάθε περίπτωση αντί της αναμενόμενης βοήθειας και στήριξης προς τα έγγαμα ή άγαμα παιδιά, μετατρέπονται σε βάρος οικονομικό (έξοδα, χρονοτριβές, φροντίδες, κ.λπ.) και συμβολικό (ανακόπτουν την πορεία της συμβολικής ανόδου εμφανιζόμενοι ως αρνητικά σύμβολα, δυσκολεύουν τις συμβολικές αλλαγές, επιμένουν στην παρακράτηση για δικιά τους χρήση ορισμένων κεφαλαίων που θα μπορούσαν να διατεθούν πιο αποτελεσματικά, κ.λπ.). Η δυναμική αυτή συχνά γίνεται βάση για ρητές ή άρρητες συγκρούσεις.

α) Ορεινές κοινότητες

Στις περιπτώσεις που ο πατέρας έχει κάποιο σημαντικό πρόβλημα η μητέρα παίρνει τη θέση του στις εργασίες χωρίς όμως, ουσιαστικά, να ξεπερνάει το όριο ανάμεσα στις ανδρικές και τις γυναικείες. Αναφέρουμε ως παράδειγμα την περίπτωση του Χ. του οποίου ο πατέρας έχει μεγάλο βαθμό αναπηρίας: *«Τώρα η μητέρα μου βοηθάει κανονικά σε όλες τις δουλιές, στον καπνό αλλά και στα πρόβατα. Αν κάνω και παιδιά φαντάζομαι ότι μπορώ να πάω με τη γυναίκα μου ξέρω εγώ στο χωράφι και να μείνει η μάνα μου εδώ πέρα. Μπορεί άλλη φορά να μείνει η γυναίκα μου για να πάω με τη μάνα μου ξέρω εγώ ή να μείνουν και οι δύο με τον πατέρα μου»*. Στις περιπτώσεις που ο πατέρας έχει πεθάνει, όλα τα βάρη φαίνεται να πέφτουν πάνω στη μάνα, που με τον καιρό, όπως στην περίπτωση του Δ. γίνεται ανίκανη να βοηθήσει αποτελεσματικά: *«Δε μπορεί να βοηθήσει τώρα, δεν είναι μεγάλη από ηλικία, είναι μόνο εξήντα χρονών αλλά είναι κουρασμένη, γερασμένη. Να, κρατάει τα παιδιά, και πηγαίνουμε στις αγροτικές δουλιές εμείς»*.

β) Πεδινές κοινότητες

Στις πεδινές κοινότητες, όπως έχει αναφερθεί, η πολλαπλότητα των γεωργικών απασχολήσεων και των συμφερόντων των μελών της οικογένειας, συχνά μετατρέπει τη μη παραγωγική ικανότητα των γονιών σε πηγή απαιτήσεων και εντάσεων, με αποτέλεσμα η συνύπαρξη εκτός από αναγκαστική να γίνεται ψυχικά επώδυνη. «Ο πατέρας μου», λέει ο Χρ., «έχει κάνει εγχείρηση καρδιά και δεν μπορεί να δουλέψει πλέον. Η μητέρα μου κρατάει τα παιδιά, η μητέρα μου με βοηθάει. Στα δύσκολα πηγαίνω εγώ κι η γυναίκα μου. Κοίταζε, να σου πω κάτι, εγώ αν παντρευόμουνα πάλι, θα ήθελα να ζούσα μόνος μου, ξεκάθαρες κουβέντες. Γιατί είναι άλλα τα μυαλά των γερόντων, άλλα τα μυαλά τα δικά μου».

Προβλήματα και συγκρούσεις μπορεί να υπάρξουν και με επίκεντρο τη μάνα ή πεθερά, καθώς η ασθένεια ή ο θάνατος του πατέρα την αναγορεύουν σε κύριο ρυθμιστή ορισμένων οικονομικών ή συμβολικών ενεργειών. Είναι φορές που η μητέρα ασχολείται αποκλειστικά με τη φροντίδα του ανήμπορου πατέρα δίνοντας έτσι στο παιδί τον χρόνο να ασχοληθεί πιο αποτελεσματικά με την παραγωγή. «Ο πατέρας μου», λέει ο Γ., «έχει βγει σε πρόωρη αλλά δε μπορεί, δεν πηγαίνει πουθενά, κάθεται εδώ στο σπίτι με τη μάνα μου. Εγώ δουλεύω και κανονίζω και τα μεροκάματα». Άλλες φορές παραλήπτως των ενδοοικογενειακών στρατηγικών είναι η νύφη δηλαδή η ενίσχυση του αξονα μητέρας- γιου έχει σαν αποτέλεσμα την ασυνείδητη, ίσως, υποβάθμιση της νύφης σε βοηθητικούς ρόλους. «Ο πατέρας μου», λέει ο Β., «έχει πρόβλημα με το πόδι του, στην καλλιέργεια τώρα πάω με τη μάνα μου. Μπαίνει μπροστά σε όλα. Η γυναίκα μου τώρα τι είναι; Είκοσι δύο χρονών είναι που να πάει, να πάει μπροστά η γυναίκα μου; Είναι περισσότερο για τα παιδιά. Αλλιώς τα ξέρει η μάνα μου αλλιώς η γυναίκα μου, έτσι; Βοηθάει κι αυτή μεν, βλέπει κι αυτή τι γίνεται αλλά όχι όπως η μάνα μου».

Σε άλλες περιπτώσεις η πεθερά γίνεται «βάρος» στη νύφη, καθώς η ασθένεια δεν της επιτρέπει να προσφέρει ούτε αυτή τη στοιχειώδη βοήθεια που είναι η φύλαξη των παιδιών. «Εκτός από το πεθερό μου», λέει η Κ., «και η πεθερά μου έχει πρόβλημα με την υγεία της και είναι δύσκολο, να μας βοηθήσει. Ακόμη και στα παιδιά δε μπορεί». Αντίθετα η μητέρα του Π., σύμφωνα με τον ίδιο και όχι τη γυναίκα του, παρά τα προβλήματα υγείας που έχει, κάνει ό,τι μπορεί για να βοηθήσει την οικογένεια του γιού της. «...Η μητέρα μου είναι περασμένης ηλικίας, είναι 60 χρονών 63. Δε μπορεί να εργαστεί, ας πούμε. και πολύ. Στην παραγωγή δεν βοηθάει, απλά, φυλάει το παιδί ας πούμε βοηθάει τη γυναίκα μου και φαγητά τέτοια πράγματα».

Συνοψίζοντας

Η παραγωγικότητα των γονιών (κατάσταση υγείας, οικονομικές δυνατότητες, μορφές

ιδιοκτησίας, συντάξεις, κ.λπ.) επηρεάζει σημαντικά την παρούσα και τη μέλλουσα οργάνωση του εργατικού δυναμικού, των οικονομικών πόρων και των στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής. Σε ό, τι αφορά τη θέση των νέων αγροτών στη γαμήλια αγορά, τα «προβλήματα των γονιών» επιδεινώνουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη, μειώνουν δηλαδή τις αντικειμενικές πιθανότητες ενός καλού γάμου και αυξάνουν την αγαμία. Με άλλα λόγια στις περιπτώσεις που οι γονείς δεν είναι παραγωγικοί, επιτείνουν τα προβλήματα επιβίωσης και διαδοχής, κυρίως των προβληματικών εκμεταλλεύσεων, αυξάνοντας παράλληλα τον αναγκαστικό και συγκρουσιακό χαρακτήρα της συνύπαρξης και του «χρέους». Από την άποψη αυτή η συνύπαρξη με τους γονείς, των άγαμων ή των έγγαμων νέων αγροτών, αυτών που «δεν έφυγαν ποτέ» ή αυτών που «γύρισαν», έχει κυρίως υποχρεωτικό χαρακτήρα ο οποίος εντοπίζεται άλλοτε στην επιτακτική ανάγκη στήριξης της οικογένειας και της εκμετάλλευσης (οικονομική βοήθεια, εξυπηρητήσεις, υπερεργασία, κ.λπ.) και άλλοτε στη δημιουργία κάποιων οικογενειακών επιχειρήσεων, με έντονα πλέγματα αλληλεξαρτήσεων και εμποδίων σε ό,τι αφορά την απαιτούμενη ορθολογικοποίηση ή επιχειρηματικότητα, στην οποία στοχεύει το Πρόγραμμα των νέων αγροτών. Έτσι συχνά η συνύπαρξη με την οικογένεια γίνεται πεδίο νέων οικογενειακών στρατηγικών, ευρύτερων της γεωργίας, που όμως δεν αποφεύγουν τις ενδοοικογενειακές εντάσεις, τα ρητά ή άρητα «δράματα» και τις ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα. Η συνύπαρξη ενώ σώζει προσωρινά τις προβληματικές οικογένειες και εκμεταλλεύσεις, δεν δημιουργεί τις μακροπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για τις αλλαγές, που απαιτούν τόσο η κρίση του καπνού όσο και οι γενικότεροι μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας. Από την άλλη θεσμοποίηση από την πλευρά του Κράτους της «πρόωρης σύνταξης», των νέων αγροτών και των «νέων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων», μεταμορφώνει καθοριστικά τόσο τις σημασιοδοτήσεις της υγείας και της ασθένειας, της ικανότητας και της αδυναμίας όσο και τη λογική του «χρέους» και της «ανταπόδοσης». Το Κράτος δηλαδή σταδιακά γίνεται ρυθμιστής και εγγυητής των οικονομικών και κοινωνικών ανταλλαγών μεταξύ των γενεών επιβάλλοντας θα λέγαμε το πέρασμα από την «ηθική του χρέους απέναντι στην οικογένεια» στην «λογιστική των συμβολικών αγαθών και κερδών» μιας οικογένειας στα χαρτιά.

[Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

ΟΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Το λεγόμενο Πρόγραμμα των Νέων Αγροτών (Καν. ΕΚ/950/97) θα αναγορεύσει τους νέους αγρότες μια ομάδα-κλειδί για τις αναμενόμενες αλλαγές του αγροτικού χώρου καθώς με τη σχετική ενημέρωση, κατάρτιση, οικονομική ενίσχυση, κ.λπ. θα μπορούσαν όχι μόνο να μείνουν ή να επιστρέψουν στη γεωργία αλλά και να αναλάβουν μια σειρά παραγωγικές πρωτοβουλίες που να ανταποκρίνονται τόσο στο πνεύμα της επιχειρηματικότητας (ορθολογική οργάνωση, λογιστική καταγραφή, κ.λπ.) όσο και στους βασικούς περιορισμούς της αναθεωρημένης ΚΑΠ (κριτήρια ποιότητας και ασφάλειας προϊόντων, ελεγχόμενες και συμβατές με το περιβάλλον παραγωγικές πρακτικές, κ.λπ.). Πόσο όμως και πώς οι νέοι αγρότες της περιοχής έρευνας ενημερώθηκαν και εκπαιδεύτηκαν, πως αντιλαμβάνονται το Κράτος και την Ε.Ε, που στέκουν πίσω από τα μέτρα και τα χρήματα, και ποιες, τελικά, προσδοκίες ή προβλέψεις διαθέτουν διαθέτουν για τον αγροτικό εαυτό και τα παιδιά τους στο μέλλον;

1. Ενημέρωση και Εκπαίδευση.

Σύμφωνα με τους υπεύθυνους της Διεύθυνσης Γεωργίας Μεσολογγίου⁷³ η πληροφόρηση για τον Κανονισμό, οι δυνατότητες και οι υποχρεώσεις που περιείχε, έγιναν αντικείμενο ποικίλων μορφών ενημέρωσης (εφημερίδες, τηλεόραση, έντυπα στους Δήμους, κ.λπ.). Ωστόσο, στην πραγματικότητα η ενημέρωση των νέων ακολούθησε άλλα «κανάλια», πιο οικεία ή ασφαλή, που φωτίζουν ακόμα περισσότερο τις λειτουργίες και τις σημασίες της τοπικής κοινωνικής επικοινωνίας, όπως αυτές του καφενείου και της γειτονιάς, των συγγενών και των γνώσεων, των στρατηγικών της οικογένειας, των γεωργικών υπηρεσιών, κ.λπ.

Σε ό, τι αφορά την ενημέρωση σχετικά με τα ζητήματα του περιβάλλοντος (Κώδικες Ορθής Γεωργικής Πρακτικής) οι υπεύθυνοι της Διεύθυνσης Γεωργίας μας

---

⁷³ Οι σχετικές συνεντεύξεις με τους γεωπόνους της Διεύθυνσης Γεωργίας, μαζί με αυτές των νέων αγροτών, έγιναν την περίοδο 2001-2002.

επεσήμαναν ότι ενώ δεν έγιναν συγκεκριμένα σεμινάρια ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις ενημέρωσαν τους νέους αγρότες για τα «μέτρα που έπρεπε να τηρούν»⁷⁴.

α) Ορεινές κοινότητες

Το καφενείο του χωριού στις ορεινές κοινότητες, πέρα από χώρο συνάντησης είναι και χώρος ενημέρωσης, πάντα βέβαια με τις σχετικές αποκρύψεις ή τις παραποιήσεις, ανάλογα με το θέμα, τα συμφέροντα ή τα πρόσωπα. Έτσι, συχνά μετά από κάθε «νέο» πρέπει να βρεθεί κάποιος άλλος, πιο έγκυρος τρόπος, να βεβαιώσει ή να απορρίψει τις φήμες που φτάνουν στο καφενείο.

Η δυναμική αυτή δυσκόλεψε τον πατέρα του Στ. να καταλάβει τι ακριβώς είναι τα μέτρα για τους νέους αγρότες. *«Τώρα δεν θυμάμαι πως έγινε αλλά πάντως με πολλή δυσκολία το 'χαμε μάθει τότε, με τόση δυσκολία»*. Από την άλλη, όπως λέει, η σχέση του με τις γεωργικές υπηρεσίες δεν ήταν κάτι απλό: *«...τι ήξεραμε εμείς τότε για Γενική Διευθύνση Γεωργίας και τέτοιες ιστορίες, τίποτα»*. Όμως, μια μέρα ξεκίνησε, μαζί με το πατέρα του, να πάνε στο Μεσολόγγι να ενημερωθούν. Η σύγχυση και οι φήμες σχετικά με τα μέτρα στο καφενείο του χωριού του Π. ήταν πιο μεγάλες, με κύρια επικέντρωση στα «χαρτιά» και τα «γλεφτά»: *«Για τον κανονισμό έμαθα από κουβέντες στο καφενείο. (Ερ: Τι έλεγαν στο καφενείο θυμάσαι;) Περισσότερο ακούγαμε, εντάξει από στόμα σε στόμα, ξέρεις πως ακούγονται αυτά δεν τα πιστεύαμε, δεν τα πολυπιστεύαμε. Δηλαδή ότι θα είναι ξέρεις φήμες. Λέγαμε ότι εντάξει και χαρτιά να κάνεις δηλαδή και τέτοια δεν πιστεύω να γίνει κάτι ξέρω γω να πάρεις κάποια χρήματα και βοήθημα. Δεν πίστευε ο κόσμος από ό, τι είχα ακούσει εγώ»*.

Άλλες φορές οι φήμες του καφενείου «τσεκάρονται» από κάποιο πρόσωπο πιο σχετικό με τον αγροτικό χώρο. *«Το έμαθα στο καφενείο»*, λέει ο Κ., *«από άλλα παιδιά, δηλαδή, που γίναν πιο πριν από μένα. Μούλεγαν έτσι είναι, είναι ωραία, είναι ωραία, δηλαδή έχει πολλά πλεονεκτήματα ναι, κι έχει πλεονεκτήματα, δε λέω. (Ερ: Εσύ τους πίστευες;). Όχι,*

---

⁷⁴ Το 1994 το Υπουργείο Γεωργίας εξέδωσε ένα φυλλάδιο 30 περίπου σελίδων με τον τίτλο «Κώδικας Ορθής Γεωργικής Πρακτικής για την Προστασία των νερών από τη νιτρορρύπανση γεωργικής προέλευσης» στο οποίο αναφέρονται επιμέρους χειρισμοί σε σχέση με τα λιπάσματα, τα κτηνοτροφικά απόβλητα, τις αρδεύσεις και τα γεωργικά φάρμακα. Με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας (Αθήνα 9/10/2000) οι Κώδικες Ορθής Γεωργικής Πρακτικής θεωρείται ότι αποτελούν «τις ελάχιστες περιβαλλοντικές δεσμεύσεις που πρέπει να τηρούν οι παραγωγοί για την ένταξη στα αγροπεριβαλλοντικά προγράμματα του Κανονισμού 1257/92 καθώς επίσης αποτελούν τις ελάχιστες δεσμεύσεις του άρθρου 3 του κανονισμού 1259/99...»

αλλά υπήρξε, ναι τώρα θυμάμαι, ο πρόεδρος του συνεταιρισμού εδώ πέρα και μου είχε πει ο άνθρωπος, ότι έτσι γίνεται, αυτό κι αυτό, τις λεπτομέρειες γενικώς».

Αν τύχει, δίπλα στο καφενείο του χωριού, να υπάρχει και το Κοινοτικό Γραφείο, στις όποιες φήμες προστίθεται και κάποια λιγότερο ή περισσότερο επίσημη ανακοίνωση. Αυτή είναι η περίπτωση του χωριού του Χ.: *«Ενώ τα λέγαμε στο καφενείο, λέει κάποιος, είδε ένα χαρτί, ήρθε μια εγκύκλιος εδώ πέρα στα κοινοτικά γραφεία. Κατάλαβα ότι μπορούσα να γίνω νέος αγρότης, με τα μόρια αυτά που βάζανε σαν βάση». Οι φήμες για τον Κανονισμό κυκλοφορούν και στις γειτονικές πόλεις. Η Κ. άκουσε κάτι σχετικό με τον Κανονισμό μια ημέρα που βρέθηκε στο Μεσολόγγι και θεώρησε καλό να επισκεφτεί κάποιο γνωστό της υπάλληλο να το επιβεβαιώσει: «Είχα κάποιο γνωστό στη Νομαρχία, λέει, δεν θυμάμαι ακριβώς τι είναι...πήγα τον ρώτησα κι άρχισε να μου λέει για τα πακέτα της ΕΟΚ και κάτι τέτοια. Επάνω σ' αυτό συζητώντας, μου λέει, ότι υπάρχει κάτω στα χωριά κι ένα πρόγραμμα για κάτι νέους αγρότες...».*

Σε ό, τι αφορά την ερώτηση αν έλαβε την απαραίτητη από τον Κανονισμό εκπαίδευση (περίπου 120 ώρες) ο Στ. απαντάει: *«Όχι, όχι, τίποτα. Δεν έγιναν καθόλου σεμινάρια, ένα παιδί μας είπε ότι έγινε..., κάτι, κάπου έγινε, δεν ήταν ούτε αυτός σίγουρος». (Ερ: Μήπως έγιναν, καλέστηκες και δεν είχες το χρόνο;) Όχι αποκλείεται. Δεν έγιναν, και δεν καλέστηκα σίγουρα. Άμα ήταν θα πήγαινα εγώ». Άλλες φορές, όπως στην περίπτωση του Χ., η απουσία εκπαίδευσης δημιουργεί το αίσθημα του «κοροΐδου»: (Ερ: Εκπαιδευτήκες καθόλου, σε καλέσανε σε κάποια σεμινάρια;) Είχανε πει για κάποιο σεμινάριο εδώ στο Αγρίνιο. Θα μαζεύονταν είπαν οι νέοι αγρότες, ότι θάναι υποχρεωτικά κάποια στιγμή είπαν. Μετά από εκεί τίποτα ούτε μας ενημέρωσε κανένας, ούτε τίποτα, όπως λέμε μας πιάσανε κοροΐδα»).*

β) Πεδινές κοινότητες

Οι φήμες και οι ανακοινώσεις στις πεδινές κοινότητες συνδέονται, όπως είναι φυσικό, με περισσότερα καφενεία ή καφετέριες, αλλά και με διαφορετικά πρόσωπα, καθώς όλο και πιο διαφορετικών επαγγελματιών άτομα συναντιούνται για να μιλήσουν ή να διεκδικήσουν τα συμφέροντά τους. Η δυναμική αυτή κάνει τις πληροφορίες άλλοτε πιο άμεσες και άλλοτε πιο ύποπτες. *«Εκεί στο καφενείο που καθόμασταν», λέει ο Χρ., «άκουσα ότι λέει ξέρω 'γω δίνουν τέσσερα εκατομμύρια...έτσι, τώρα, για πλάκα λέγανε θα μοιράσουνε λεφτά, λοιπόν από εκεί και πέρα τίποτα, δεν ήξερε κανένας τίποτα». Άλλοι νέοι διαπίστωσαν ότι πολλά από αυτά που λεγόταν ήταν παραποιημένα με βάση τα ορισμένα συμφέροντα: «Άκουγα ...ρωτάω πως; Τι είναι αυτό, ρε παιδί; Πού το 'μαθες; Μου το 'πε ο τάδε. Δηλαδή, στόμα με στόμα και πονηράδα. Δηλαδή, να μην πάρω εγώ τα λεφτά και*

να τα πάρει αυτός».

Συχνά οι ανακρίβειες και τα μεγάλα λόγια του καφενείου προερχόντουσαν από υπαλλήλους του δημόσιου ή μελετητές του ιδιωτικού τομέα οι οποίοι είχαν εμπλακεί στην υπόθεση του Κανονισμού (σχέδια, μελέτες, τεχνική στήριξη, κ.λπ.). «Εγώ», λέει ο Π., «το έμαθα μέσα από συζητήσεις που γινότανε μέσα σε καφενεία και τέτοια. (EP: Στο καφενείο τι λεγόταν;) Κοίταζε να δεις τα παρουσιάζανε εδώ ως τέλεια. Οι γεωπόνοι, αυτοί που κάνανε τις μελέτες, κατάλαβες; Γιατί αυτοί απ' τα προγράμματα βγάζανε, κατάλαβες; (EP: Τι λέγαν λοιπόν αυτοί;) Λέγανε ότι ο αγρότης θ' αλλάξει, δε θα' ναι έτσι όπως είναι τώρα, ξέρω γω, ο πατέρας που κουράζεται, και οι δουλειές θα είναι πιο καθαρές και τέτοια».

Παράλληλα με το καφενείο, στα πεδινά χωριά υπάρχουν και οι καφετέριες, στις οποίες συχνάζουν νέοι με περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά ως προς την ηλικία, τις εργασίες, τις ποδοσφαιρικές ομάδες, το κυνήγι, κ.α. Ωστόσο και στις καφετέριες οι διακρίσεις και οι ανισότητες ως προς τις πληροφορίες και τα συμφέροντα συνεχίζουν να διχάζουν τους νέους. Η αφήγηση του Λ. είναι χαρακτηριστική: «Ε, από τον έναν στον άλλον ξέρω 'γω. Εγώ βγήκα νέος αγρότης πήρα ξέρω 'γω τέσσερα εκατομμύρια και τράβα και 'σύ να γίνεις. (EP: Τι έλεγαν αυτοί που μπήκαν) Δεν πολύ-λεγότανε, αυτά ήτανε όσο νάναι, προσπαθούσαν να γίνουν σε κλειστό κύκλο. (EP: Για ποιο λόγο;) Για να μην γίνει και ο άλλος νέος αγρότης. Γιατί κοίταζε ο άλλος τώρα να πει, «γιατί να γίνει ο τάδε νέος αγρότης ξέρω 'γω και να μην είμαι εγώ μόνος».

Η γειτονιά, κάποιοι γνωστοί, οι περαστικοί ή κάποιες συναντήσεις στον κάμπο ή το βουνό, ήταν πάντα στο χωριό μια σημαντική πηγή πληροφόρησης. Ο Ν. για τον Κανονισμό έμαθε πηγαίνοντας για κυνήγι στο βουνό: «Εκεί έτυχε να βρώ κάποιον που κυνηγάγαμε μαζί και μου λέει υπάρχει ένας τρόπος να κάνεις τα χαρτιά σου. Υπάρχει ένα βοήθημα. Πήγαινε, ψάξτο». Ο Α. έτυχε να έχει γείτονα στο χωράφι του έναν γεωπόνο των γεωργικών υπηρεσιών της περιοχής: «Ένας γεωπόνος που δουλεύει στη Διεύθυνση Γεωργίας, είμαστε γείτονες στο χωράφι. Έχ' ελιές και 'μεις ελιές εκεί, και ο ένας και ο άλλος. Εκεί που μαζεύαμε ελιές υπάρχει κάποιο πρόγραμμα μου λέει εσύ εδώ είσαι γεωργός, έλα στο Μεσολόγγι να ενημερωθείς, να σου δώσω χαρτιά και τα λοιπά».

Πριν ή μετά τους υπαλλήλους των υπηρεσιών, οι λογιστές θεωρούνται απαραίτητοι πλέον «σύμβουλοι» αρκετών από τους αγρότες, καθώς συντάσσουν διάφορες αιτήσεις, συμπληρώνουν τις φορολογικές τους δηλώσεις, κ.λπ. «Είχα πάει», λέει ο Δ., «στο λογιστή μου, να κάνω φορολογική δήλωση, εδώ της οικογένειας που' χα πάει, κι ήτανε γνωστός, κι από κει μου το είπε, έτσι κι έτσι μου λέει». Άλλες φορές ο λογιστής πέρα από την ενημέρωση υπόσχεται και μιιά εν γένει στήριξη στην έγκριση της υποψηφιότητας. «Ηξέρα», λέει ο Απ., «μιά κυρία, ήταν μέσα σε όλα. Έκανε τη λογίστρια, ο

άντρας της ήταν στην εφορία ήταν μέσα σε πολλά πράγματα, εντάξει λέω, καλά είναι».

Κάποιοι άλλοι νέοι αγρότες άκουσαν σχετικά με τον Κανονισμό στην τηλεόραση. Με βάση τις μνήμες του Γ. από την εποχή εκείνη, επρόκειτο κυρίως για κάποιες διαφημίσεις: *«Άρχισε απ' την τηλεόραση, με διαφήμιση και ξανά διαφήμιση και έτσι... γίνε νέος αγρότης, θα πριμοδοτηθείς, κι αυτά».* Οι μνήμες του Ν. για όσα διαφήμιζε η τηλεόραση είναι πιο έντονες: *«Εκείνο που θυμάμαι, που μου έμεινε, γενικά μια εικόνα., ήτανε, ότι, θα υπάρχουν στην Ελλάδα, επαγγελματίες αγρότες. Και μου 'μεινε η εικόνα, ότι, σιγά – σιγά, θα είναι οι κανονικοί αγρότες, οι επαγγελματίες, αυτοί οι λίγοι. Κι οι άλλοι, εννοείται, ότι θα είναι κάτι σαν παράνομοι. Αυτό μ' έσπρωξε πιο πολύ, λέω: Εντάξει, λέω αν είναι έτσι αγρότης δεν είναι άσχημη δουλειά».*

Σε αντίθεση με την ευφορία των διαφημίσεων, οι υπάλληλοι των γεωργικών υπηρεσιών, αποδείχτηκαν αδιάφοροι ή ανενημέρωτοι. Ορισμένοι νέοι, μετά ή ανεξάρτητα από τις ανωτέρω πηγές πληροφόρησης, απευθύνθηκαν στη Διεύθυνση Γεωργίας, χωρίς βέβαια να καταφέρουν να μειώσουν την άγνοια ή τη σύγχυση. Στην περίπτωση του Κ. οι υπάλληλοι της Διεύθυνσης Γεωργίας αρκέστηκαν στο να του δώσουν ένα ενημερωτικό φυλλάδιο: *«Μου έδωσαν ένα φυλλάδιο, τι πρέπει να κάνω. Γιατί ήξερε κανένας από αυτούς; Και τώρα άμα τους ρωτήσεις δεν ξέρουνε. Μόνο σου δίνανε κάνε αυτό, σου δίνανε ένα φυλλάδιο, διάβασε. Για να σε ενημερώσει κάποιος για περαιτέρω πληροφορίες ήτανε άσχετοι και είναι».*

Άλλες φορές η ενημέρωση από τις υπηρεσίες ήταν τόσο περιορισμένη ή ασήμαντη που άφηνε μόνο την εικόνα μιας αίτησης: *«Τίποτα δεν μου είπανε. Πλήρης άγνοια. Το μόνο που έκανα, έκανα την αίτηση, ήρθαν τα λεφτά στη τράπεζα, πήγα τα πήρα».* Ο Σ. περισσότερο προνοητικός ήθελε να ελέγξει αυτά που λέγονται και ρώτησε καταρχήν ένα γνωστό του έμπορο γεωργικών μηχανημάτων: *«Ήταν ένας πωλητής, δηλαδή, με τρακτέρ, με φρέζες, με διάφορα και είχε ξανακάνει από άλλους...».*

Σε ό, τι αφορά την ενημέρωση των νέων αγροτισσών σχετικά με τις προϋποθέσεις, τις δυνατότητες και τα προβλήματα του Κανονισμού, μεσολάβησαν μια σειρά οικεία πρόσωπα, που στη βάση των δικών τους ουσιαστικά συμφερόντων, έπαιξαν τον ρόλο του αντιπροσώπου, του μεσολαβητή ή του ερμηνευτή. Στην περίπτωση της Κ. μεσολάβησε ο πεθερός: *«Εγώ, όχι, δεν είχα πάει πουθενά αλλά πήγε ο πεθερός μου, που έφτιαχνε τα χαρτιά, που ξεκίνησε, να φτιάξει τα χαρτιά, είχε ρωτήσει αυτός, αυτός μου είπε».*

Άλλες φορές οι μεσολαβητές και οι πληροφοριοδότες διαδέχονται ο ένας τον άλλον, για διαφορετικούς ο καθένας λόγους. *«Δεν θυμάμαι»,* λέει η Γ., *«νομίζω το έμαθα από τον πεθερό μου, τον πατέρα μου, όχι ...όχι είχε γίνει «νέος αγρότης» μερικά χρόνια πριν ο*

σύζυγός μου και με παρότρυνε, οπότε από κει ενημερώθηκα για κάποια πράγματα». Η Α., που δεν έχει πατέρα, αρκέστηκε σε ό, τι της είπε η μητέρα της: «Πήγε η μαμά μου, ρώτησε. Τι ρώτησε, δε ξέρω περαιτέρω. Μου τα 'πε, εκ των υστέρων, μετά. Ότι ξέρεις, έτσι κι έτσι. Να! Μου είπε, ότι είναι κάποιο βοήθημα, το οποίο μπορεί ένας νέος αγρότης να κάτσει εδώ». Ο πατέρας της Π. αφού πήγε και ρώτησε για λογαριασμό της κόρης του και τα κανόνισε όλα την πήρε μαζί του μόνο την ημέρα των τελικών υπογραφών: «Πάνε και πέντε χρόνια, που να θυμάμαι; Νομίζω ότι μαζί με τον μπαμπά πήγα. Ναι, γιατί χρειαζόταν κάπου και η δικιά μου υπογραφή».

Σε ό, τι αφορά την υποχρεωτική σε σχέση με τον Κανονισμό εκπαίδευση οι απόψεις του Κ. είναι χαρακτηριστικές. «(Ερ: Έχεις εκπαιδευτεί καθόλου σε σχέση με τον Κανονισμό;). Όχι όχι κανένας, ποτέ, τίποτα. (Ερ: Εσύ ενδιαφέρθηκες;). Όχι όχι δεν απευθύνθηκα, γιατί ντάξει, τι να απευθυνθώ να κάνω τι; Να ρωτήσω δηλαδή να μάθω περισσότερα πράγματα; Όχι εντάξει. Πιστεύω ότι τα ξέρω όλα, μου αρκούν αυτά που ξέρω». Από τις ίδιες απόψεις, και με έντονη την επίδραση των επιλεκτικών σεμιναρίων, κινείται και ο Η.: «(Ερ: Σε καλέσανε σε κάποια σεμινάρια;). Όχι. Είχε νομίζω γίνει κάτι στη Ματαράγκα, μας ειδοποίησαν τελευταία στιγμή και δεν πήγα, γιατί είχα κανονίσει δουλειά, τι να πάω είπα μετά. (Ερ: Κάτι άλλο, πριν ή μετά;). Πριν δεν ξανά 'χα ακούσει. Ούτε πριν, ούτε μετά, δεν ξανάκουσα άλλο εδώ στη περιοχή μας».

Η διαρκής υποψία ότι οι γεωργικές υπηρεσίες καλούν τους «δικούς τους», παράλληλα με την έλλειψη κινήτρων για εξειδικευμένη γνώση και το αγροτικό habitus της εμπειρίας, αποτελούν τις κύριες όψεις της συνθετότητας του προβλήματος που οδηγεί στην απαξίωση ή την εγκατάλειψη της όποιας γεωργικής εκπαίδευσης. Ο Δ. κάτι άκουσε για εκπαίδευση αλλά δεν έδωσε σημασία: «Είχα μάθει ότι καλούν κάτι παιδιά για σεμινάρια, δεν έδωσα βάση, ντάξει... δεν μου στείλανε και κάποιο χαρτί έγκαιρο, να μου πουν, ένα χαρτί από τη Διεύθυνση Γεωργίας, να μου πουν ότι καλείσαι για ένα σεμινάριο, κάτι». Ανάλογη στάση αναμονής κράτησε και ο Σπ.: «Είχανε πει για κάτι σεμινάρια και τέτοια, αλλά δε μας έχει έρθει τίποτα χαρτί, να πάμε. Πήγανε κάποιοι, καλέσαν κάποια ορισμένα άτομα και είπαν: αυτοί θα πάνε το πρώτο σεμινάριο, οι άλλοι θα σας καλέσουμε το δεύτερο σεμινάριο, αλλά εμάς δε μας είχαν καλέσει πάλι». Υποψίες όχι μόνο για προτιμήσεις αλλά και για σπατάλη σχετικών κονδυλίων έχει και ο Χρ.: «Δεν καλούσαν τους νέους αγρότες και καλούσαν κάποιους τρίτους... όπως κάποιους που ήταν άτεχνους, άνεργους και ίσως δεν τους ενδιέφερε και το είδος, απλά πηγαίνανε για να πούνε ότι παίρνουνε ξέρω 'γω δυο τρία πέντε χιλιάδικα την ημέρα που δίνανε».

Ορισμένοι νέοι αγρότες ειδοποιήθηκαν να εκπαιδευτούν αλλά δεν ανταποκρίθηκαν γιατί δεν είχαν χρόνο. Ο Γ. ασχολείται περισσότερο με την

κτηνοτροφία: «Μου είχαν πει αλλά δεν πήγα γιατί είμαι τσοπάνης κάθε μέρα πήγαινα στα πράματα να πούμε, που να πάω; Απάνω στα πρόβατα πηγαίνω κάθε μέρα». Ανάλογη είναι και η απάντηση του Ν.: «Δεν μπορούσα να πάω. Με καλέσανε, με καλέσανε δεν μπορούσα να πάω δεν είχα τι να κάνω τα ζώα; Για να πάω έπρεπε να τα κλείσω μέσα...δεν μπορούσα να πάω τι να τα 'κανα τα ζώα; Να τα 'κλεινα μέσα; Δεν μπορείς να τα κλείσεις μέσα είναι ζωντανά. Δεν είναι καπνός να πεις δεν τον ποτίζω σήμερα θα τον ποτίσω αύριο γιατί πρέπει να πάω σεμινάριο. Τα ζώα είναι ζώα. Είναι ζωή». Δουλειές ή και άλλες πιο ευχάριστες απασχολήσεις φαίνεται να είχε και ο Α: «Απ' ότι έχω μάθει γίναν δύο, στα πέντε χρόνια τώρα ας πούμε δύο σεμινάρια που έχω πάρει χαμπάρι εγώ και σ' αυτά δε μπορούσα να πάω. Ένα ήταν Αγρίνιο νομίζω κυρίως όσον αφορά την καλλιέργεια, μηχανήματα και τέτοια. Όλα μαζί αυτά δεν ήταν κάτι συγκεκριμένο...».

Πολλά από τα πραγματικά προβλήματα γίνονται πιο σύνθετα αν λάβουμε υπόψη και την έλλειψη ενδιαφέροντος για εκπαίδευση. Η τοπική γνώση και εμπειρία φαίνεται να καλύπτουν τις καθημερινές ανάγκες και οι επιπλέον γνώσεις αξιολογούνται ως ανώφελες ή και βαρετές. «Τι να εκπαιδευτώ», λέει γελώντας ο Δ., «αφού, τα ξέρουμε. Εκπαίδευση, σε τι; Πώς θ' αρμέξουμε τα πρόβατα; Πώς θα τα ταίσομε, ή, πώς θα σπείρομε τα τριφύλλια; Αυτά τα ξέρουμε από δέκα χρονών.(ΕΡ:Δε χρειάζεσαι άλλες γνώσεις;) Όχι, απάνω στη δουλειά μου, δε νομίζω ότι χρειάζεται να μάθω κάτι άλλο». Την ίδια άποψη έχει και ο Β.: «Δε τα χρειάζομαι εγώ, μπορώ να εκπαιδεύσω όποιον θέλει. Μπορώ, σε τι θέλει; Στον καπνό; Στην ελιά; Πως θα περιποιηθεί τις ελιές; Αφού τα ξέρ' όλα, λίπασμα, ρέντισμα, κλάδεμα; Τα συγκεκριμένα. Ο καπνός; Να στα πο αναλυτικά (χαμογελώντας). Κλάδεμα, λιπάρισμα, δηλαδή να τα πάρουμε από την αρχή; Ξέρω 'γω».

Η έλλειψη ενδιαφέροντος συχνά εμποδίζει και την ανάγνωση του ίδιου του έντυπου του Κανονισμού: «Πώς να στο πο τώρα, δεν είχα το χρόνο, όχι δεν είχα το χρόνο, βαρέθηκα να το διαβάσω. Γιατί λέω τι θα μου πει τώρα αυτός μέσα;». Για την αδιαφορία του ο Ν. βρίσκει σαν πρόσχημα ότι πίσω από τη γλώσσα των σχετικών κειμένων υπάρχουν εσκεμμένα τρόποι για αυθαίρετες ερμηνείες. «Ναι, τον έχω διαβάσει. Είναι πολύ επιγραμματικός. Μη σου πω ότι, χρειάζεσαι κάποιο να σου εξηγή. Γιατί, δε ξέρω, πιστεύω ότι είναι ένας θεσμός, που απευθύνεται σε κάποιους ανθρώπους, στους αγρότες, συγκεκριμένα οι οποίοι αγρότες δεν είναι και τίποτα σπουδαγμένοι άνθρωποι. Δηλαδή μπροστά επιγραμματικά κι εννοείται πίσω όπως είπαμε τα παραθυράκια, οι πόρτες και άλλα».

Ωστόσο μερικοί νέοι αγρότες που κλήθηκαν για εκπαίδευση από τις γεωργικές υπηρεσίες, ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση, αλλά στα σχετικά σεμινάρια δε βρήκαν κανένα ουσιαστικό ενδιαφέρον. Ο Γ. περιγράφει την εμπειρία του: «Γενικά μας

μιλάγανε, μέχρι και για την τρύπα του όζοντος ας πούμε. Μας λέγανε και κάποια άλλα πράγματα τα οποία για μας ήτανε, πώς να το πω ; αηδία, ας πούμε. Τώρα μου' λεγε μένανε τι είναι το πουρνάρι; Τι να μου πει τώρα; Αυτός δεν το' χε δει ποτέ το πουρνάρι». Ο Χρ. είναι πιο κατηγορηματικός τονίζοντας το αίσθημα του χαμένου χρόνου αλλά και του κόπου: «Αν δηλαδή είναι να πηγαίνω εγώ τώρα είκοσι μέρες, ένα μήνα στο Μεσολόγγι, να κοιτάω το σεμινάριο και να μείνει εκεί πέρα και μετά να σηκωθώ να φύγω να γυρίσω στο χωριό πάλι, δεν έχει αποτέλεσμα» .

Στην περιοχή έρευνας, παράλληλα με το κράτος, γεωργική εκπαίδευση κατά διαστήματα παρέχουν και οι ιδιωτικές εταιρίες, με αφορμή κάποιο νέο φάρμακο ή τεχνολογικό μέσο. Η εξειδίκευση των γνώσεων και η καλή οργάνωση της παρουσίας φαίνεται ότι κινητοποιούν αρκετά τους νέους αγρότες. Παραθέτουμε την άποψη του Κ., που παρακολούθησε ένα σεμινάριο σχετικά με την προώθηση και βελτίωση της καλλιέργειας της ποικιλίας καπνού Βιρτζίνια: *«Πήγα σε κάτι σεμινάρια που έκανε κάποιος γεωπόνος που συνεργαζόμουνα, που ήταν και αντιπρόσωπος στα ξηραντήρια. Έκανε κάτι σεμινάρια μπορώ να πω ότι ήταν πολύ καλά. Και εγώ πήγα να σε όλα αυτά. Δηλαδή έκανε σεμινάρια πως θα ψήνεις τον καπνό. Ναι ένας γεωπόνος, βέβαια, που μπορεί να είχε άλλα συμφέροντα αλλά ήταν καλός σε αυτό που έκανε». Προθυμία για τα σεμινάρια των εταιρειών με κτηνοτροφικά είδη έδειξε και ο Γ.: «Ποτέ, δεν μ' έχει καλέσει κανένας από αυτούς. Αλλά όταν έγινε από τις εταιρίες... σου λέω τώρα ότι έγινε ένα σεμινάριο από εταιρεία με φάρμακα και πήγα του σκοτωμού».*

Συχνά η επίγνωση της πολλαπλότητας των αναγκών αλλά και των τρόπων εκπαίδευσης και γνώσης, αδιαχώριστα από την «κρίση του καπνού» και την ανάγκη για άλλες παραγωγικές κατευθύνσεις, οδηγεί ορισμένους νέους αγρότες να φαντάζονται λύσεις παρμένες από την επιχειρηματική γεωργία. *«Το πρώτο, το βασικό, για μένα», λέει ο Ν., «είναι η πληροφόρηση. Δεν υπάρχει πληροφόρηση. Για μένα είναι το πιο βασικό. (ΕΡ:Τι είδους πληροφόρηση λείπει;). Με όλους τους τύπους. Βασικά με σεμινάρια. Και μέσα απ' τα σεμινάρια να σε στέλνουνε, ας πούμε, σε γραφεία. Πιστεύω, να σε στέλνουνε στο Δήμο. Να υπάρξει στους Δήμους κάποιος υπολογιστής και κάποιος άνθρωπος, προφανώς γεωπόνος, αν είναι δυνατόν. Κι από εκεί πέρα να παίρνεις πληροφορίες, που δεν αφοράνε μόνο την Ελλάδα, αφοράνε όλο τον κόσμο. Δεν είναι μόνο η Ελλάδα πλέον, ή η Αγγλία. Υπάρχει όλος ο κόσμος, πλέον».*

Στις πεδινές περιοχές πολλές από τις περιβαλλοντικές γνώσεις αποτελούν εμπειρίες οι οποίες προκύπτουν μέσα από τις εν γένει κοινωνικές σχέσεις. *«Από περίληψη τα ξέρω αυτά από περίληψη», λέει ο Κ., «από εμπειρία, σαν συμπέρασμα. Μόνος μου ό,τι κάνω. Ό,τι κάνω μόνος μου, ό,τι ακούσω στο καφενείο, ό,τι γίνεται σε τέτοιες περιπτώσεις».* Στις τοπικές κοινωνικές

σχέσεις για ενημέρωση ανήκουν και οι επαφές με τους τοπικούς ιδιώτες γεωπόνους. «Δεν ενημερώθηκα, δεν ενημερώθηκα», λέει ο Αν., «τα ξέρω όμως, τα 'χω ακούσει από γεωπόνο. Από ιδιώτη γεωπόνο. (EP: Πού;) Στο μαγαζί του. Μιλήσαμε δηλαδή γενικά για πολλά πράγματα, για τα φάρμακα, γι' αυτά, για τις προφυλάξεις, για χίλια δυο. Και επεκταθήκαμε γι' όλα αυτά. (EP: Ήξερες ότι αυτά ανήκουν στις υποχρεώσεις σου, ότι ήσουν υποχρεωμένος να τα τηρήσεις;) Εεε, όχι δεν τόξερα ότι ήταν στον Κανονισμό μέσα. Δεν το ξέρω. Αλλά εντάξει προσπαθώ όσο μπορώ όμως να τα τηρώ» .

Συχνά οι συζητήσεις και τα ακούσματα σχετικά με το περιβάλλον χάνουν το νόημά τους αφού σε ένα βαθύτερο κοινωνικό και εκπαιδευτικό επίπεδο κυριαρχεί και πάλι η εμπειρία. «Δεν είναι απαραίτητα αυτά», λέει ο Απ., που παράγει κυρίως καπνό, «δηλαδή τι θα κάνω εγώ το περίεργο που θα βλάψω το περιβάλλον; (EP: Εσύ με αυτά που κάνεις βλάπτεις το περιβάλλον;) Όχι δεν το βλάπτω». Τους «κώδικες ορθής γεωργικής πρακτικής» τους θεωρεί σχεδόν άχρηστους και ο Ν. ο οποίος στηρίζεται περισσότερο στα ζώα: «Αυτά τα γνωρίζω εντάξει, δεν τα χρειάζομαι (EP: Ξέρεις για τις συνθήκες υγιεινής των ζώων;) Τα γνωρίζω, τα γνωρίζω αυτά. Τα γνωρίζω από τον πατέρα μου». Την ίδια άποψη έχει και ένας άλλος κτηνοτρόφος. «Αυτά τα 'χω ξανακούσει απ' το πατέρα μου», λέει ο Δ.: «το σύστημα υγιεινής, διατροφής στα πρόβατα και το καθαρισμό των στάβλων κι αυτά, κάνω το καλύτερο, δηλαδή. Αυτά τα προσέχουμε. Δεν είναι ότι έχουμε τα πρόβατα και τα 'χουμε πεταμένα. Αυτό λέει η εμπειρία».

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις το βάρος της κουλτούρας του αγρότη-αφεντικού παράλληλα με την έλλειψη γεωργικής εκπαίδευσης και περιβαλλοντικής ενημέρωσης, αναγορεύει άλλοτε την ατομική ηθική ευαισθησία και άλλοτε την εθνική απάθεια σε βασικά κριτήρια των εκάστοτε περιβαλλοντικών πρακτικών. Η συζήτηση με τον Χρ. είναι χαρακτηριστική: «(EP: Νομίζεις ότι για τα ζητήματα του περιβάλλοντος είναι απαραίτητη η ενημέρωση;) Χρειάζεται, να το 'χεις από μόνος σου. Δεν χρειάζεται ενημέρωση. Να 'χεις, να μη θέλεις, ρε παιδί μου. Αφού πίνεις το ίδιο νερό κι εσύ πίνεις. Πρέπει να το προσέξεις μόνος σου. Να μη στο πει ο άλλος. (EP: Η εκπαίδευση δεν ωφελεί;) Δεν ωφελεί, νομίζω, γιατί αυτό που έκανες, θα το κάνεις πάλι. Δεν αλλάζει. Δεν νομίζω ν' αλλάξει κάτι. (EP: Γιατί;) Γιατί ο Έλληνας μένει πάντα Έλληνας. Ό,τι και να του πεις, τα ίδια θα κάνει πάλι».

Σε ό,τι αφορά την ενημέρωση σχετικά με το δίκτυο ΦΥΣΗ 2000, στο οποίο ανήκει η Λίμνη Τριχωνίδα και το όρος Αράκυνθος, δηλαδή το σύνολο της περιοχής έρευνας, ένα πρώτο «άκουσμα» προήλθε από μια πολύ πρόχειρη και περιορισμένη

ενημέρωση στα πλαίσια του προγράμματος LIFE⁷⁵. «Ναι, ναι, κάτι έχω ακούσει», λέει ο Σπ., «θα είναι κάποιο πρόγραμμα της Ε.Ο.Κ., που θα αξιοποιήσει τη λίμνη, κάποιος φυσικός πόρους που έχει η λίμνη, που δεν έχει άλλη λίμνη στην Ευρώπη. (ΕΡ:Πού τα άκουσες αυτά;) Σε μια ενημέρωση πούχε γίνει πάνω στο Δημοτικό Σχολείο στη Γαβαλού. Ήρθαν κάποιοι απ' το Πανεπιστήμιο Πατρών. (ΕΡ: Είχες πάει;) Ναι, είχα πάει, προς το τέλος. Δεν είχα πάει απ' την αρχή, αλλά άκουσα πέντε πράγματα». Εκτός από τον Σπύρο οι άλλοι νέοι αγρότες δεν παρακολούθησαν τη σχετική εκδήλωση και έτσι δεν ενημερώθηκαν για το NATURA 2000. Έτσι οι παραστάσεις τους αποτελούν συνδυασμό από καθημερινές ή προεκλογικές, σχετικές ή άσχετες συζητήσεις καθώς και από περιστασιακές εκπομπές της τοπικής τηλεόρασης. «Εγώ το μόνο αυτό το άκουσα», λέει ο Κ., «ήταν από το δήμαρχο προχθές σε μια συνέντευξη που έδωσε, έθεσε τέτοια θέματα. (ΕΡ: Τι είπε περίπου θυμάσαι;) Λίγο άκουσα δεν την άκουσα όλη, είπε για αυτά τα πράγματα περίπου. Δεν την άκουσα όλη την συνέντευξη. (ΕΡ:Γιατί;) Ήρθαν οι ξαδέρφες μου και δεν τα κουβεντιάσαμε αυτά». Στις προεκλογικές υποσχέσεις φαίνεται να ανήκουν και τα ακούσματα του Δ.: «Δεν έχω ακούσει κάτι τέτοιο, τίποτα, αυτό δεν το ξέρω. Απλώς, ντάζει, λένε ότι θα φτιάξουν ένα δρόμο στη Τριχωνίδα, γύρω-γύρω περιμετρικό, αυτό όλο, τώρα άλλο και τέτοιο δε βλέπω τίποτα. (ΕΡ: Πότε το άκουσες αυτό;) Στις εκλογές. Αν, κάτι που συγκράτησα που' μούνα σε κάποια ομιλία που έκανε εδώ στο χωριό ο δήμαρχος, είπε λέει ότι υπάρχουν κάποια προγράμματα απ' την ΕΟΚ, για το βουνό εδώ τον Αράκυνθο, για τη λίμνη της Τριχωνίδας, αλλά δεν εξήγησε πολλά πράματα. Έτσι κάποια προγράμματα που μπορούμε να τα απορροφήσουμε, λέει, σα Δήμος Αρακύνθου. (ΕΡ: Εσύ όταν ακούς αυτές τις κουβέντες τι σκέφτεσαι;) Τις πιστεύω; Ντάζει, δε, δε μπορώ να πω ότι βάνω και το χέρι μου στο ευαγγέλιο» .

Κάποιοι νέοι αγρότες σε μνήμες από το τοπικό τηλεοπτικό κανάλι. «Πολύ λίγα πράματα άκουσα», λέει ο Γ., «σ' ένα τοπικό κανάλι που έχουμε μεις, είπε έρχονται λέει εδώ και κάνουν έλεγχο, κοιτάνε τις λίμνες, τα βουνά, κάνουν, ράνουν. Κλείνει το κανάλι, κλείνει κι εμάς η γνώση. Δε δε μας δίνουν να καταλάβουμε τι γίνεται. (ΕΡ: Εκτός από την τηλεόραση κάποια άλλη ενημέρωση;). Είδα έναν στον κάμπο κάτω και τον ρώτησα εγώ συγκεκριμένα. Λέω τι είν' αυτό; Μετρούσαν τη λίμνη; κάτι μετρούσαν, έβαλαν ένα μηχάνημα λέει, και πηγαίνει στο δορυφόρο, και μετράνε λέει ξέρω γω. Δε μπορούσα να καταλάβω, το μόνο που είχα δει. Κι είχα δει πάλι επίσης άλλον ένα, εδώ στο χωριό, που μετρούσαν τα παραλίμνια, ανωτάτη και κατωτάτη στάθμη, τίποτ' άλλο, κανένα άλλο ενδιαφέρον». Μεταξύ μετρήσεων, ειδικών και

---

⁷⁵ Σύμφωνα με τον επιστημονικό υπεύθυνο της έρευνας για την Προστασία των Ασβεστούχων Βάλτων της Λίμνης Τριχωνίδας (Δράση στα πλαίσια του προγράμματος LIFE) η αναφερόμενη δημόσια εκδήλωση είχε ως σκοπό την ενημέρωση των κατοίκων και των αγροτών της περιοχής.

δορυφόρων κινούνται και οι παραστάσεις άλλων αγροτών. «Μια φορά», λέει ο Ν., «είχαν έρθει για κάτι πετρέλαιο, νομίζανε, μετράγαν κάτι μήπως βρουν κάνα πετρέλαιο. Κι είχαν πιάσει, είχαν κάποια σημάδια εδώ. Με ροπάλια και τέτοια». Η σύγχυση των πληροφοριών, η αβεβαιότητα των υποσχέσεων και το μόνιμο αίσθημα ότι πρόκειται περί «κόλπου» οδηγεί τους νέους αγρότες σε μια αναδίπλωση στον εαυτό τους και απόρριψη κάθε έννοιας συλλογικής δράσης. «Τίποτε, τίποτε δεν μ' ενδιαφέρει», λέει ο Χρ., «ας κάνουν ότι θέλουνε, όπως έχει φτάσει η δουλειά τώρα, δεν πρέπει να κοιτάξεις τίποτε άλλο από τον εαυτό σου».

Μεταξύ προεκλογικών εξαγγελιών και οικολογικών πρωτοβουλιών κινούνται και οι απόψεις των νέων αγροτισσών σχετικά με τους κώδικες και το δίκτυο NATURA 2000. «Κάτι έχω ακούσει», λέει η Α., «αλλά δεν θυμάμαι, τώρα με τα πολιτικά κάτι έχω ακούσει, που ήταν οι εκλογές, κάποιος το 'χε πει. Νομίζω ότι εκεί το 'χω ακούσει αυτό το πράμα. Αλλά, ακριβώς, Δε ξέρω. Το 'χανε πει, τώρα κάποιος στις εκλογές, που πηγαίναμε. Ότι θα βγει πρόγραμμα για να αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημά της λίμνης πιο πολύ». Άλλες φορές την άγνοια, τη σύγχυση ή και τον θυμό για τα τοπικά περιβαλλοντικά προβλήματα την αυξάνουν οι θεαματικές ή και ανώφελες ενέργειες από διάφορες περιβαλλοντικές οργανώσεις. Αναφέρουμε σαν παράδειγμα απόσπασμα από τη συζήτηση με τη Δ.: «Έχω ακούσει, λέει, ότι έρχονται οικολόγοι, έχω ακούσει ότι έρχονται στο βουνό. (ΕΡ:Και τι κάνουν;) Αφήνουν κάποια ζώα. Φέτος συγκεκριμένα σε εμάς ήρθαν και αφήσανε λύκους. Αυτοί οι λύκοι εμάς πήγανε στο κοπάδι και μας φάγανε τα αρνιά. Μας έκαναν μεγάλη ζημιά γιατί αυτά τα αρνιά τα πήραμε με κάποιο δάνειο. Τα πήρα συγκεκριμένα κάποια αρνιά για το μαγαζί. Τα πήραμε με κάποιο δάνειο, αυτοί μου τα φάγανε, φάγανε κάποια αρνιά, τα άλλα χαθήκανε και δεν τα βρήκα ποτέ. (ΕΡ: Πόσα ήταν τα αρνιά;) Ήταν, τέσσερα συγκεκριμένα φάγανε και τέσσερα χαθήκανε, είναι κάποια λεφτά αυτά. (ΕΡ: Είσαι σίγουρη ότι φαγώθηκαν από λύκους;) Ναι, ναι. Γιατί δεν φάγανε μόνο τα δικά μας τα αρνιά, φάγανε και άλλα. Εδώ συγκεκριμένα που είναι κατοικήσιμες οι περιοχές να μην αφήνουν τέτοια πράγματα. (ΕΡ:Τι να αφήσουν;) Δεν ξέρω. Κάποια πουλιά. Κάποιο άλλο ζώο που να μην είναι επικίνδυνο για τους ανθρώπους. Και να μπορεί να ζήσει στο βουνό το δικό μας».

Σε ό, τι αφορά τη γεωργική εκπαίδευση των νέων αγροτισσών από τις πεδινές κοινότητες, παρά το ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης, τις διαφορετικές ανάγκες και τις επιμέρους οικογενειακές ιδιαιτερότητες, τα προβλήματα μοιάζουν ίδια με αυτά των ανδρών. Κατ' αρχάς η υποψία των επιλεκτικών σχέσεων: «Πρέπει να είχανε γίνει κάποια σεμινάρια», λέει η Α., «αλλά εμένα δεν με είχανε καλέσει. Δεν πρέπει να τα καλέσαν όλα τα άτομα. Δε νομίζω. Όχι, όχι. Τίποτα. Μπορεί να κάλεσαν τους δικούς τους». Μετά, η σχετική αδιαφορία: «Μας είχανε καλέσει», λέει η Α., «αλλά δεν είχα πάει, δεν θυμάμαι τον λόγο».

Κάποιος λόγος υπήρχε...είχα πάει; Δεν ξέρω. Δεν είχα πάει. Μ' είχανε καλέσει, μου είχαν στείλει χαρτί αλλά δεν πήγα». Τέλος, η πλήξη: «Πήγα σε κάποια σεμινάρια αποσπασματικά, για δύο-τρεις μήνες περίπου...θυμάμαι σχετικά πιο πολύ έγινε τα δασοπονικά, όλα σχετικά γύρω από τα ξύλα, τα πάντα που βγάζουμε, την ξυλεία, όλα αυτά. Τι να τα κάνω εγώ αυτά ξυλοκόπος θα γίνω;». Σχετικά με την ανάγνωση του ενημερωτικού φυλλαδίου κυριάρχησαν γνώμες όπως: «Το έντυπο το πήρα, μπορώ να πω ότι εκείνη την εποχή απλώς το είδα, δε θυμάμαι τίποτα» ή «Μπορεί και να το έχω διαβάσει, δεν θυμάμαι ειλικρινά».

Συνοψίζοντας

Η αγροτική κοινότητα και κοινωνία, μέσα από τις αφηγήσεις των νέων αγροτών, συνήθως γίνεται συχνά αντιληπτή ως ένα σύνολο από προσωπικές, οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, που χαρακτηρίζονται από σχετική αλληλεγγύη, σχέσεις γνωριμίας, αμοιβαία πληροφόρηση, κ.λπ. Στην πραγματικότητα οι αγροτικές κοινωνίες και κοινότητες αποτελούνται από διαφορετικά και άνισα κοινωνικά στρώματα που διαμορφώνονται με βάση τον εκάστοτε κυρίαρχο τρόπο παραγωγής (μικροί και μεγάλοι αγρότες), την αγροτική πολιτική (γεωπόνοι και αγρότες), την φορολογική πολιτική (λογιστές και αγρότες), την περιβαλλοντική πολιτική (ειδικοί και αγρότες), κ.λπ. Με άλλα λόγια στη θέση των «παραδοσιακών διανοουμένων» των αγροτικών περιοχών (δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, κ.λπ.) αναγορεύονται νέα μεσαία στρώματα (κρατικοί υπάλληλοι, ιδιώτες γεωπόνοι, έμποροι αγροτικών ειδών, εφοριακοί, λογιστές, κ.λπ.), τα οποία ανάλογα με το πεδίο δράσης (φορολογία, ενημέρωση, επενδύσεις, επιδοτήσεις, κ.λπ.) συμμαχούν με τα άλλα αγροτικά ή εξωαγροτικά στρώματα. Η κοινωνική αυτή διαστρωμάτωση των αγροτικών κοινωνιών δίνει νέα περιεχόμενα στις συμπάθειες και τις αντιπάθειες, την αδυναμία ή την αποτελεσματικότητα των πηγών εξουσίας, που οι αγρότες ασκούν ή υφίστανται, ερχόμενοι σε επαφή με τις δημόσιες γεωργικές υπηρεσίες.

Από την άποψη αυτή η πληροφόρηση, η ενημέρωση, η εκπαίδευση και η κατάρτιση των νέων αγροτών είναι κατά βάση αποσπασματική, μονομερής, επιλεκτική. Με άλλα λόγια οι διαδικασίες ενημέρωσης, εκπαίδευσης και θεσμοποίησης των νέων αγροτών, βασισμένες στο πνεύμα των επιδοτήσεων και κάτω από το βάρος του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης, της κρίσης του καπνού και των επιλεκτικών σχέσεων με τα δημόσια και ιδιωτικά γραφεία, αναγόρευαν ορισμένα μεσαία στρώματα της περιοχής έρευνας, που γεννήθηκαν ή ενισχύθηκαν από την κρίση του καπνού, σε εμπνευστές και ρυθμιστές μιας ορισμένου τύπου οικονομικής, κοινωνικής και,

τελικά, πολιτικής χειραγώγησης των νέων αγροτών. Οι προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες του ενήμερου και του εξαπατημένου, του υπεύθυνου και του ανεύθυνου, του εκπαιδευμένου και του ανεκπαίδευτου ή, ακόμα, του αθώου και του ενόχου, σε σχέση με τις παραγωγικές και περιβαλλοντικές προδιαγραφές του Κανονισμού, στην πλειονότητα των περιπτώσεων ορίστηκαν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, με την συνειδητή ή ασυνείδητη συμμετοχή των νέων αγροτών. Δηλαδή οι νέοι αγρότες ενημερώθηκαν και εκπαιδεύτηκαν όχι με βάση τις προδιαγραφές του Προγράμματος και στη βάση των στόχων του εξορθολογισμού και της επιχειρηματικότητας, αλλά στη βάση των ερμηνειών που έκαναν στο Πρόγραμμα τα άλλα κοινωνικά στρώματα και για τα δικά τους επιμέρους συμφέροντα.

2. Αναπαραστάσεις του Κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η μακρόχρονη και πολλαπλή σύνδεση των καπνοπαραγωγών με το κράτος-μαπαπούλα (ορισμός ζωνών παραγωγής, έλεγχος εμπορίου, έλεγχοι ποιότητας) και το κράτος-προστάτη (χορήγηση αδειών παραγωγής καπνού, απόσυρση πλεονασμάτων, εγγειοβελτιωτικά έργα, δάνεια, επιδοτήσεις) στη σημερινή εποχή συνεχίζει να επενδύεται με νέες σημασίες και παραστάσεις. Οι νέες λειτουργίες του Κράτους και ειδικότερα της Αγροτικής πολιτικής, σε σημαντικό βαθμό αποδίδονται στις παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία κατά περίπτωση φαίνεται να υποκαθιστά, να αντικαθιστά ή να παραβλέπει το εθνικό Κράτος, αυξάνοντας έτσι την αμφισημία των παραστάσεων σχετικά με τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό ρόλο του κράτους και των σχέσεών του με τους αγρότες.

α) Ορεινές κοινότητες

Η απουσία της ενημέρωσης και της οργανωμένης δράσης στην τοπική κλίμακα συχνά αναγορεύει το κράτος σε μοναδική λύση ή σωτηρία των αγροτών: *«Το κράτος τι είναι; Τα πάντα είναι. Αν δεν υπάρχει το Κράτος πάει χαθήκαμε»*. Το αίσθημα της εξάρτησης, του φόβου και της προστασίας από το Κράτος επαναφέρει τις εικόνες της «μεγάλης αγροτικής οικογένειας» από την οποία οι αγρότες περιμένουν σχέσεις ανάλογες με αυτές της δικής τους οικογενειακής ζωής: *«Η Ε.Ο.Κ είναι 10 κράτη, 15 κράτη, 17 ενωμένα μαζί σαν να βοηθάει ο ένας τον άλλο. Έτσι δεν είναι; Δεν ξέρω, δε μπορώ να σ' απαντήσω. Μια οικογένεια κανονικά αλλά είναι μερικές χώρες που είναι από κάτω δηλαδή δεν θεωρούνται μεγάλες! Οικογένεια...είναι όπως το λέω εγώ, δεν είναι χωρισμένη σε μεγάλα αφεντικά και μικρά αφεντικά, όχι μικρά εντελώς χαμένα αλλά κανονικά! Είναι σαν*

οικογένεια, σαν μία οικογένεια. Σαν το αφεντικό της οικογένειας, που τροφοδοτεί τα μέλη της οικογένειας».

Άλλες φορές οι παραστάσεις του Κράτους και της Ε.Ε. υποδηλώνουν την έννοια των «κανόνων» και των «γραφείων», από τα οποία οι αγρότες εξαρτώνται αλλά θα ήθελαν και να προστατεύονται, με οικογενειακό τρόπο: «(ΕΡ: Τι είναι το κράτος;) Τι είναι; Υπηρεσίες είναι το κράτος, που δουλεύουν με κανόνες. Πίσω από το κράτος είναι οι άνθρωποι, οι αγρότες». Συνεχίζουμε τη συζήτηση με το Στ.: «(Ερ: Η Ε.Ε τι είναι, πώς τη φαντάζεσαι;) Είναι ένα μεγάλο κτήριο. Έχει ο καθένας τον αντιπρόσωπό του εκεί πέρα, ποιος κάνει κουμάντο δεν ξέρω... (ΕΡ: Και τα χρήματα πως βρίσκονται;) Πώς βρίσκει τα χρήματα; Μαζεύουν όλες οι χώρες. Απ' τους αγρότες και απ' τις φορολογίες. Εγώ νομίζω μόνο με τους αγρότες ζούνε, δηλαδή όχι με τις φορολογίες που κάνουνε».

Σε ό, τι αφορά τις γυναίκες, και με αναφορά στο λόγο της Κ., ο Κανονισμός κρίνεται ως εκδήλωση μιας γενικευμένης αδιαφορίας αφού, για παράδειγμα, οι έλεγχοι έχουν κυρίως το χαρακτήρα της «βόλτας των υπαλλήλων»: «Απλά ήρθανε κάποιιοι, κάποιιοι απ' τη Γεωργική Υπηρεσία κάποιες φορές να δούνε απλά αν είμαστε παρών, αν είμαστε εδώ πέρα, αν ασχολούμαστε μ' αυτό που ασχολούμαστε, μόνο αυτό, πλήρης αδιαφορία. Ήπιαν τον καφέ και φύγανε». Σχετικά με το ρόλο ή την αδιαφορία του κράτους, οι γυναίκες συχνά δανείζονται παραστάσεις από τον κοινό ή ανδρικό λόγο. «Το κράτος τι είναι;», διερωτάται η Κ., «ένα τρελοκομείο. Τίποτα, για εμάς τους αγρότες τίποτα... είδατε εσείς να μας υπολογίζουνε». Στην προέκταση της αδιαφορίας του Κράτους στέκει η «κομπίνα» της Ε.Ε: «Η ΕΟΚ; σαν μια στημένη επιχείρηση, ένα καλό κόλπο».

β) Πεδινές κοινότητες

Όπως και σε άλλες περιπτώσεις το «πνεύμα της οικογενείας», με κύριες όψεις το αίσθημα της υποστήριξης και της αλληλοβοηθείας, αποτελεί μία από τις ανεξάλειπτες αναπαραστάσεις των αγροτών για τους θεσμούς. «Το Κράτος», λέει ο Γ., «είναι ένα δυνατό κεφάλαιο, δυνατά μυαλά που έχουν κάτσει κάτω στο τραπέζι κι έχουν συζητήσει για μας. Μία μεγάλη δύναμη ανθρώπων που προσπαθεί να βοηθήσει εμάς τους μικρούς, τους φτωχούς, τους αγρότες». Σύντομα όμως η προσδοκία για ένα Κράτος-οικογένεια αποσύρεται και στη θέση της αναδύονται οι εικόνες ενός Κράτους που απαρτίζεται από προνομιούχους και αδιάφορους για τους αγρότες πολιτικούς. «Το κράτος», λέει ο Χρ., «είναι χάος. Εμείς το φτιάξαμε, το στηρίζουμε, έχουμε έναν εκπρόσωπο της Κυβερνήσεως και έναν Πρόεδρο της Δημοκρατίας και μετά;». Συχνά το κράτος δεν είναι μόνο χαοτικό αλλά και επανδρώνεται από πρόσωπα με μεγάλες οικονομικές διαφορές σε σχέση με τους αγρότες. «Το κράτος το αποτελούμε όλοι μας», λέει ο άλλος Χ., «αλλά

εμείς που πηγαίνουμε, τι κάνουμε; Τώρα έχουμε έναν άνθρωπο εκεί πάνω, τον Πρωθυπουργό παράδειγμα και δεν του φτάνει το ένα εκατομμύριο που παίρνει το μήνα. Για να βγάλω εγώ ένα εκατομμύριο, πρέπει να δουλέψω πέντε χρόνια για να το πάρω». Οι παραστάσεις του Γ. είναι πιο σύνθετες, περιέχοντας θεσμικές και παραθεσμικές λειτουργίες του κράτους, που έχουν στόχο την εκμετάλλευση του αγρότη: «Οι μεσάζοντες, είναι το Κράτος και ο ένας ρίχνει το μπαλάκι στον άλλον. Το Υπουργείο Γεωργίας ρίχνει το μπαλάκι στους εμπόρους, οι εμπόροι στο Υπουργείο. Εδώ να φανταστείς ότι για να γίνω γω νέος αγρότης έδωσα εκατό χιλιάδες μίζα, τη στιγμή που θα πάρει ξέρω γω ένας έμπορας δέκα χιλιάδες τόνους καπνά και θα μοιραστούν κάποια εκατομμύρια, μπορεί με κάποιον μέσα απ' το Υπουργείο». Το Κράτος πέρα από εκμεταλλευτικό είναι και απρόσωπο ή εμφανίζεται και χάνεται κρυμμένο πίσω από τις ειδήσεις ή τις υπηρεσίες. «Για μένα κράτος», λέει ο Π., «σημαίνει αυτό που δεν υπάρχει τώρα. Αυτό που λέει και ξελέει, φαίνεται και μετά χάνεται. Να εδώ, η ύπαιθρος. Πάντα ακούω, η ύπαιθρος, κι η ύπαιθρος, κι η ύπαιθρος, κι η ύπαιθρος. Τι έγινε, δηλαδή, η ύπαιθρος; Τίποτα!!». Το κράτος, σύμφωνα με τον Ν., είναι μόνο οι εικόνες της τηλεόρασης: «Το κράτος είναι να το βλέπουμε στην τηλεόραση. Το κράτος δεν το είδα πουθενά εγώ. Το κράτος δε το βλέπω, υπηρεσία δημόσια δε βλέπω, να δω αν υπάρχει κράτος, δεν υπάρχει, δε δουλεύει τίποτα.. Όπου και να πας σε νοσοκομείο πας σε κείνο πας σε κείνο το ίδιο πράμα».

Σε ό, τι αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι αγρότες αντιλαμβάνονται την Ε.Ε. ως υπερκρατική θεσμική ενότητα αλλά και τις πηγές των κεφαλαίων, από τις οποίες προέρχονται οι οικονομικές τους ενισχύσεις, φέρνει σύμμεικτα στοιχεία των παραστάσεων από την κατάσταση των συλλογικών οργάνων και το Κράτος. Παράλληλα, εικόνες παρμένες από την ειδησεογραφία σχετικά με τους εξοπλισμούς ή τον ιμπεριαλισμό, δίνουν νέες διαστάσεις στην ελπίδα, τον φόβο και την εξάρτηση. Αναφέρουμε σαν χαρακτηριστικές τις παραστάσεις της Ε.Ε. που παραπέμπουν στο δικαστήριο, την παραβατικότητα και τις ποινές. «Φαντάζομαι», λέει ο Αν., «ότι είναι ένα στυλ δικαστηρίου, έτσι ένα στυλ δικαστήριο, φαντάζομαι. Υπάρχουν ας πούμε πρόεδροι, αντιπρόεδροι, και το' να και τ' άλλο, να πούμε, είναι τα κράτη μέλη ξέρω γω και το' να και τ' άλλο, τα λέω σωστά; Ε! λοιπόν συλλέγουν, βγάζουν ορισμένα προγράμματα, συμμετέχουν οι δώδεκα δεκατρείς πόσοι είναι; δεν ξέρω, ας πούμε, δώδεκα ή δεκατρείς, πόσοι είμαστε; Δώδεκα. Λοιπόν, συμμετέχουν, εκφράζουν γνώμες, όπου συμφωνήσουν και όπως τα βρουν αυτό, σαν να δικάζουν, γιατί ακούω λένε και για πρόστιμα». Οι διεθνείς εξελίξεις και τα πολιτικά συνθήματα στις παραστάσεις των νέων αγροτών εκφράζονται με εικόνες οχυρωμένων συμφερόντων, αυταρχικών πολιτικών και βίαιων επεμβάσεων. «Δεν έχω γνώμες γι' αυτά δεν ασχολούμαι εγώ μ' αυτά τα πράγματα», λέει ο Χρ., «δεν ξέρω...ακούω

Ε.Ο.Κ και Ε.Ο.Κ και Ε.Ο.Κ και Ν.Α.Τ.Ο και το ένα και τ' άλλο, ούτε μ' ενδιαφέρουν εμένα αυτά τα πράγματα. Τώρα η Ε.Ο.Κ λένε στέλνει το τέτοιο, στέλνει τις επιδοτήσεις η Ε.Ο.Κ θα κόψει τις επιδοτήσεις. Τι είναι η Ε.Ο.Κ και κόβει ράβει; Τι είναι; Είναι ένα μικρό κρατίδιο; Δεν ξέρω».

Όταν οι παραστάσεις δεν αναφέρονται στον φόβο ή την τιμωρία κυριαρχούνται από αυτές των απρόσωπων υπηρεσιών, των γραφείων και των υπαλλήλων, που, μεταξύ των άλλων, ασχολούνται και με τους αγρότες. «Μπορεί νάναι μεγάλη γραφεία», λέει ο Π., «που παίρνουν κάποιες αποφάσεις για τους αγρότες, για όλα τα προβλήματα. Ποιοι είν' αυτοί; Τώρα ποιοι είν' αυτοί συγκεκριμένα...οι μεγάλοι δεν ξέρω». Τα γραφεία, σε άλλες παραστάσεις, ανήκουν σε διάφορους οργανισμούς και ομάδες. «Όλα τα κράτη ενωμένα κάνουν την ΕΟΚ. Είναι ένας οργανισμός, όλοι μαζί κάποια άτομα από κάποιες χώρες έχουν φτιάξει έναν οργανισμό. Έχουν φτιάξει μια ομάδα». Για τον Δ. στις ομάδες και τους οργανισμούς κυρίαρχο στοιχείο είναι οι συσκέψεις: «Ντάξει είναι ένα κτίριο, που είναι οι κυβερνώντες όλοι, από όλα τα κράτη, απ' τα δεκατρία πόσα κράτη είναι, πόσα κράτη δεν ξέρω πόσα είναι, δεκατρία, που κάνουν συσκέψεις εκεί πέρα και βγάζουνε τα αποτελέσματά τους».

Ωστόσο τα αποτελέσματα των «συσκέψεων» καθώς και τα χρήματα που αποφασίζονται για να δοθούν στους αγρότες, δεν φτάνουν πάντα στον προορισμό τους. «Αλλιώς ξεκινάνε απ' έξω», λέει ο Ν., «και αλλιώς φτάνουν μέχρι εδώ που είμαι εγώ, που κάθομαι αυτή τη στιγμή. Στο δρόμο κόβονται τα πάντα, κόβονται χρήματα, κόβονται πολλά». Παρότι θεωρείται ότι δε φτάνουν όλα τα χρήματα στους αγρότες, ο προστατευτικός ρόλος της Ε.Ε. παίρνει συχνά διαστάσεις οριακών προϋποθέσεων για την επιβίωση των αγροτών. «Η Ε.Ο.Κ. για μένα είναι το κάτι άλλο», λέει ο Σπ., «γιατί αν δεν ήταν η Ε.Ο.Κ, θα 'μασταν πεθαμένοι εμείς εδώ. Ειδικά οι αγρότες με τις επιδοτήσεις που δίνει στο καπνό, στο λάδι, στο μπαμπάκι, στο καλαμπόκι, θάμασταν πεθαμένοι. Γιατί όταν έρχεται ο έμπορας και σου λέει τρία κατοστάρικα το καπνό, έχει τέσσερα και τα έξοδά σου είναι έξι – επτά. Θάσωνα πεθαμένος».

Σχετικά με το κράτος και την Ε.Ε. οι απόψεις των γυναικών μοιάζουν ανάλογες των ανδρών, με σχετικά πιο μειωμένες τις παραστάσεις της εξουσίας και της τιμωρίας. Έτσι το κράτος εμφανίζεται περισσότερο ως υπηρεσίες που «κανονίζουν» για τους αγρότες. «Το κράτος», λέει η Α., «είναι κάποιοι άνθρωποι, γιατί άνθρωποι δεν είναι και αυτοί δηλαδή; Που μας λένε ότι θα κάνεις αυτό και αυτό και αυτό στα καπνά, θα βγάλεις τόσο θα πάρεις την τιμή θα πάρεις εκεί». Τις εικόνες του κράτους με την έννοια των υπηρεσιών έχει και η Γ. «Μια αλυσίδα που κάποιοι άνθρωποι που μεριμνούνε για τους ανθρώπους που υπάρχουν σ' ένα κράτος, και για τους αγρότες. όχι πάντα σωστά, όχι πάντα δίκιο».

Αντίθετα, οι παραστάσεις των γυναικών για την Ε.Ε. τείνουν περισσότερο σε αυτές των ανδρών, δηλαδή του «άγνωστου θέατρου» ανθρώπων που αποφασίζουν αυθαίρετα. «Η ΕΟΚ», λέει η Π., «είναι, πώς να το πούμε τώρα; Σαν κτίριο. Είναι όλοι μέσα μπασμένοι. Ο καθένας προσπαθεί να κερδίσει για το δικό του το κράτος να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν καλύτερους πόρους για το δικό του το κράτος να βοηθήσει τον κλάδο που εκπροσωπεί. Αυτό θέλω να πιστεύω ότι είναι. Σαν ένα θέατρο». Στο θέατρο αυτό η Α. θεωρεί ότι παίζονται οι σχέσεις αυθαίρετης εξουσίας και εντολών. «Στην ΕΟΚ είναι κάποιοι ανώτεροι από εμάς στο είδος αυτό που μας δίνουν εντολές. Και κανονίζουν αυτοί για 'μας, όχι μας δίνουν εντολές, κανονίζουν αυτοί για 'μας. (ΕΡ: Με τι κριτήρια αποφασίζουνε;) Όποια τους αρέσουνε, δεν μας ρωτάνε. Ναι αυτοί επιλέγουνε δεν ρωτάνε».

Συνοψίζοντας

Οι αναπαραστάσεις των νέων αγροτών σχετικά με τον ρόλο του Κράτους και της Ε.Ε., παρά τις κάποιες σημειολογικού τύπου διαφορές, μπορούν να διακριθούν σε αυτές που παραπέμπουν στην έννοια του φόβου (κτίρια, εκμετάλλευση, πειθαρχία, εντολές, τιμωρία, κ.λπ.) στην έννοια της προστασίας (οικογένεια, κατανόηση, βοήθεια, στήριξη, κ.λπ.) και την έννοια των υπηρεσιών (οργανισμός, ομάδες, διοικητική μηχανή, σύνολα γραφείων, κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση φαίνεται να κυριαρχεί ο φορολογικός/διανεμητικός ρόλος του κράτους με οικογενειακά ή αυταρχικά χαρακτηριστικά. Η πρόσληψη του Κράτους σαν ένα σύνολο από άτομα οδηγεί άλλοτε σε μια γενική αίσθηση περί «δικαιωμάτων» (όλοι μετέχουν) και άλλοτε στην απλουστευτική ετυμηγορία περί «ευθυνών» (όλοι φταίνε). Από την άλλη η πεποίθηση ότι «το κράτος είναι όλος ο λαός» οδηγεί, λογικά, στις παραστάσεις του «λαϊκού» ή «φιλολαϊκού» κράτους με την έννοια της «μεγάλης οικογένειας» που με γνώμονα το «καλό», κατά περίπτωση χρηματοδοτεί, προστατεύει, διατάσσει, τιμωρεί, κατανοεί, κ.λπ. Στην πραγματικότητα οι οικογενειακές αναπαραστάσεις του κράτους και της Ε.Ε. στη σύγχρονη περίοδο φαίνεται να επισκιάζουν σε καθοριστικό βαθμό τις οικονομικές λειτουργίες και τις πολιτικές αρμοδιότητες του εθνικού κράτους και της Ε.Ε. στο πέρασμα από την αγροτική κοινωνία στην κοινωνία της υπαίθρου. Με δεδομένη την προϊούσα κρίση η εγχάραξη της ιδεολογίας ότι «χωρίς τη βοήθεια της Ε.Ε. ή του Κράτους οι αγρότες θα περάσουν μεγάλη κρίση ή θα χαθούν», μετασηματίζει τη μακρόχρονη εξάρτηση από το Κράτος σε νέες μορφές εξάρτησης από υπερεθνικά κέντρα. Η σωτηρολογική επίκληση του Κράτους και της Ε.Ε.

παράγει, σε υποκειμενικό και αντικειμενικό επίπεδο, νέες μορφές εργασιακής ανασφάλειας, κοινωνικής αβεβαιότητας και πολιτικής χειραγώγησης.

3. Εικόνες του «αγροτικού μέλλοντος» : ο εαυτός και τα παιδιά

Ο τρόπος με τον οποίο οι νέοι αγρότες αναπαριστούν το μέλλον τους είναι το σύνθετο αποτέλεσμα τόσο των αντικειμενικών δυνατοτήτων, των προβλημάτων και των ορίων, που αντιμετώπισαν σε σχέση με το σχολείο, την οικογένεια, την εργασία, τον Κανονισμό, κ.λπ. όσο και των διαψεύσεων που αυτά συνεπάγονται στο επίπεδο των ατομικών και συλλογικών, αξιών, προσδοκιών, ταυτοτήτων, κ.λπ. Από την άλλη, οι παραστάσεις του μέλλοντος, ως πραγματικότητες ή ουτοπίες, επιδρούν πάνω στο παρόν, μετασχηματίζοντας τους τρόπους πρόσληψης του δυνατού και του αδύνατου. Οι προσδοκίες για τα παιδιά, αποτελώντας το κομβικό σημείο των προβολών στο μέλλον, της βιολογικής, οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας, συνοψίζουν ορισμένες από τις λιγότερο γνωστές σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τη σύγχρονη αγροτική πολιτική.

α) Ορεινές κοινότητες.

Οι εικόνες που οι νέοι αγρότες των ορεινών περιοχών έχουν για το μέλλον, με δεδομένη την κρίση του καπνού και την πορεία του Κανονισμού, είναι αυτές της φτώχειας και της εγκατάλειψης. *«Σε δέκα χρόνια», λέει ο Στ., «αν κοπούν οι επιδοτήσεις και τα τέτοια,ε; Θα πέσει πείνα με λίγα λόγια. Στα φανάρια, κάπου εκεί».* Οι εικόνες του μέλλοντος από ένα πιο ορεινό χωριό είναι περισσότερο απαισιόδοξες. *«Οι μισοί», λέει ο Χ., «και κυρίως ο νέος κόσμος θα 'χει φύγει από 'δω πέρα. Θα 'χουν κλείσει τα πάντα εδώ πέρα. Άμα πας τώρα εδώ πέρα και πηγαίνεις, πριν 10 χρόνια, γύρω εδώ στο χωριό θα πέρναγες ξέρω εγώ με ψηλά το κεφάλι. Τώρα δεν περνάς με τίποτα, ζούγκλα κι ερημιά».* Ανάλογες εικόνες κοινωνικής στασιμότητας και επιβάρυνσης του περιβάλλοντος έχουν και οι νέες αγρότισσες. *«Δε πρόκειται να αλλάξει τίποτα», λέει η Κ., «δεν βλέπω ν' αλλάξει τίποτα. Θα κάνω την ίδια δουλειά, θα είμαι στον ίδιο χώρο, τα ίδια. Δεν βλέπω καμία βελτίωση...κι εδώ γύρω τα ίδια. Δεν ξέρω, δεν μπορώ να πω κάτι αλλά πιστεύω ότι θα πάνε χειρότερα, γιατί όσο βλέπω, όλο και χειρότερα πάμε».*

Πώς, άραγε, αυτές οι εικόνες του μέλλοντος διαμορφώνουν τις προσδοκίες των νέων αγροτών για τα παιδιά τους; Η ατομική και κοινωνική αβεβαιότητα των γονιών κάνει τα «σχέδια» ρευστά, περιορίζοντας σταδιακά το εκπαιδευτικό και κοινωνικό τους εύρος. Πίσω από την προφανή καλλιέργεια της νοοτροπίας της φυγής

από τη γεωργία, ορθώνονται νέοι μηχανισμοί στασιμότητας ή και επιστροφής. «Κοίταξε», λέει ο Στ. που είναι άγαμος και στο μέλλον βλέπει φτώχεια, «πάνω απ' όλα πρέπει να μάθουν γράμματα, έτσι. Και από 'κει και πέρα επειδή οι καιροί αλλάζουν, δεν ξέρεις πως είναι τα πράγματα, πάνω απ' όλα να ζήσουν. (EP: Μέσα, ή έξω απ' τη γεωργία;) Αναλόγως πώς θα εξελιχθούν τα πράγματα. Τώρας μ' αυτά τα δεδομένα, δεν το βλέπω. (EP: Σε τι δουλειά θα ήθελες να δουλεύουν;) Σε κάποια δουλειά καλή. (EP: Ποια είναι η καλή δουλειά;) Να παίρνει το βασικό, ένα καλό μεροκάματο, εταιρεία θες, οτιδήποτε είναι, να πηγαίνει καλά με λίγα λόγια». Οι ασυνείδητοι μηχανισμοί στασιμότητας συχνά καλύπτονται κάτω από την πεποίθηση της ελευθερίας των επιλογών. «Εγώ δεν ονειρεύομαι ακόμη τίποτα», λέει ο Χ. που είναι έγγαμος και στο μέλλον βλέπει ερήμωση, «θα ήθελα να έφευγαν από δώ, όπως μου έλεγε ο πατέρας μου και η μάνα μου εμένα. Άλλο εντάζει που εγώ αποφάσισα να μείνω εδώ πέρα. Όμως ο πατέρας και η μάνα σκέφτηκαν το παιδί να μάθει γράμματα όπως το 100% κάνουν οι γονείς. Δεν είπε κανένας γονιός « κάτσε εδώ πέρα και φτιάξε πρόβατα». Δηλαδή παλαιά γίνονταν αυτά, τώρα δεν γίνονται. Ε! Έτσι κάπως τα σκέφτομαι κι εγώ, να αποφασίσουν μόνα τους. (EP: Εάν ωστόσο τα παιδιά σου διέκοπταν το σχολείο, όπως και εσύ, και γινόντουσαν αγρότες θα σε ενοχλούσε;) Όχι αγρότες. Κάθεσαι εδώ πέρα ζεις με πενταροδεκάρες; Καλύτερα να φύγεις, να πας να δουλεύεις μεροκάματα ξέρω εγώ». Το ενδεχόμενο της παραμονής των παιδιών σε μια κοινωνική και εργασιακή στασιμότητα, ανάλογη με αυτή που οι γονείς έχουν προβλέψει για τον εαυτό τους, τους γεμίζει θλίψη. «Δεν μπορώ να πω, να κρίνω», λέει η Κ., «ο καθένας θέλει τα παιδιά του να, να γίνουν επιστήμονες, να σπουδάσουν, να. Να γίνουνε κάτι. (EP: Αν ωστόσο τα παιδιά σου αποτύγχαναν και 'μέναν στη γεωργία, τι θα ένιωθες;). Αποτυχία τους και αποτυχία μου. Γιατί εγώ θα τους πέρναγα το μήνυμα ότι: « εγώ αν θέλετε να γίνετε σαν εμένα, κάντε αυτό που κάνετε, αν θέλετε όμως να πάτε μπροστά, θα προσπαθήσετε να προχωρήσετε».

β) Πεδινές κοινότητες

Πολύ περισσότερο από τις ορεινές περιοχές, στις πεδινές η κρίση του καπνού σκιάζει τις εικόνες του μέλλοντος. Η ανυπαρξία μιας σταθερής και συνεπούς εθνικής αγροτικής πολιτικής επιταχύνει την κρίση και μαζί τις παραστάσεις του χάους που την συνοδεύουν. Από ορισμένες όψεις το τέλος του καπνού γίνεται αντιληπτό και ως τέλος της κοινωνίας, της στηριγμένης στον καπνό: «Ο καπνός πάει όπως λένε, το εμπόριο, απ' ό, τι ρώτησα νομίζω ότι οι αγρότες, δε μπορούν οι αγρότες ν' αλλάξουν τον καπνό να κάνουν κάτι άλλο. Αν δε βρω κάτι άλλο ν' ασχοληθώ προβλέπω τρις χειρότερα. Όλα ανεβαίνουν, ο καπνός μένει σταθερός. Πού να βγεις, να ντυθείς, να ντύσεις οικογένεια, που να

ντύσεις παιδί, να πληρώσεις τα έξοδα σπιτιού. Πού να βγεις;». Στο πλαίσιο αυτό κάποιες σκέψεις για αλλαγή καλλιεργειών ακυρώνονται κάτω από το βάρος της καχυποψίας για τους φορείς που την εκφράζουν. «Δε θ' αλλάξει τίποτα», λέει ο Ν., «θα κάνω την ίδια δουλειά, θα είμαι όπως είμαι και σήμερα. Γιατί είμαι σαν το πατέρα μου. Ο πατέρας μου είναι εξήντα τόσο χρονών και είναι, όπως ήταν τότε. Λοιπόν. Απλά, το παιδί μου θα μεγαλώσει. Εμείς οι άλλοι, άμα δε μας βρει τίποτα κακό, ας πούμε, η ίδια μοίρα». Συχνά οι παραπάνω εικόνες του μέλλοντος δημιουργούν ένα αίσθημα γενικής καταστροφής. «Χαμένος, χαμένος νιώθω», λέει ο Γ., «δε μπορώ να πω κάτι, μόνο που το σκέφτομαι στενοχωριέμαι κι αγχώνομαι. Σε δέκα χρόνια; Ξέρω γω, πρέπει να μην υπάρχει τίποτα από αγροτιά».

Οι εικόνες των οικονομικών δυσκολιών, της φτώχειας ή της εγκατάλειψης συχνά συνδέονται και με φόβους κοινωνικής υποταγής και εθνολογικής αλλοίωσης των αγροτικών περιοχών. «Σε δέκα χρόνια», λέει ο Γ., «οι μόνοι που θα μείνουν στα χωριά θα' ναι οι αλλοδαποί. Βλέπω γω την ηλικία τη δικιά μου, ήμασταν σαράντα παιδιά που πηγαίναμε σχολείο, κι έχουμε μείνει τέσσερι με πέντε». Η απειλή των αλλοδαπών άλλες φορές ωθεί σε σκέψεις μιας αναγκαστικής μετανάστευσης: «Αν τα προϊόντα πάνε πάτο, θα αναγκαστούμε να πάμε σε άλλο, σε άλλο κράτος, όπου βρεθεί δουλειά. Όπως έχουν έρθει οι Αλβανοί εδώ αυτή τη στιγμή, κι εμείς θα αναγκαστούμε να πάμε στην Αλβανία για δουλειά».

Οι εικόνες της βιολογικής αδυναμίας και της ψυχικής αποεπένδυσης συχνά τείνουν προς την επίκληση του θείου ή της μοίρας. «Τον εαυτό μου σε δέκα χρόνια», λέει ο Δ., «τον βλέπω σκοτωμένο. Δε θα μπορώ να κάνω πέρα. Να πάρω τα πόδια μου. Αρρώστιες, αυτά. Να δουλεύω, να ξέρω κι εγώ αύριο, τι θα γίνουν τα παιδιά μου κι αν θα μπορέσω να τα βοηθήσω σε κάτι. Αυτό προσεύχομαι. Να μ' έχει καλά ο Θεός και όλα τα άλλα. (ΕΡ:Ο Θεός ρυθμίζει τη ζωή μας;) Ναι. Όσο πιστεύεις, εγώ νομίζω ότι ο Θεός, αυτός κανονίζει τη πορεία του κάθε ανθρώπου. Τώρα, φυτοφάρμακα και τέτοια και ραδιενέργειες, άμα είναι να σε βρει και το πάθεις, το παθαίνεις». Μετά ή παράλληλα με το Θεό, ορισμένοι αγρότες στηρίζουν τις τελευταίες τους ελπίδες στο Κράτος. «Σε δέκα χρόνια», λέει ο Λ., «βλέπω τον εαυτό μου γερασμένο κατά είκοσι χρόνια. Δυστυχισμένο, μετανιωμένο γιατί δεν βλέπω κάποιες κινήσεις από το κράτος στον τομέα που ασχολούμαι. Γερασμένοι και κουρασμένοι πάρα πολύ σωματικά θάμαστε όλοι οι αγρότες». Οι εικόνες του μέλλοντος γίνονται πιο γκριζες όταν διαμέσου της κούρασης, των ασθενειών και των άλλων προβλημάτων, οι νέοι αγρότες διαβλέπουν ένα συνολικότερο αποκλεισμό τους από τις αγορές εργασίας. «Μετά από 10 χρόνια», λέει ο Χρ., «δε μπορείς να κάνεις και τίποτα. Τίποτα. Γιατί θάσαι 40 χρονών, δε θα μπορείς να κάνεις κάτι άλλη δουλειά. Δε θα μπορείς να ασχολιέσαι με κάτι άλλο, ποιος θα σε πάρει μετά από 10 χρόνια;».

Στην προέκταση όλων των ανωτέρω εικόνων του μέλλοντος αναδύεται και

αυτή του γενικευμένου εγκλεισμού και αποκλεισμού, ένα είδος στρατωνισμού των αγροτών. «Μας δεσμεύσανε», λέει ο Δ., «αυτοί που μας φτιάζανε μας κλείσανε μέσα, μας είπανε έτσι να μπούμε στο πρόγραμμα. Μας παγίδευσαν, κάπως έτσι, να το πούμε». Το αίσθημα του εγκλεισμού μαζί με κάποια χαρακτηριστικά κοινωνικού στιγματισμού άλλες φορές γίνεται πιο παραστατικό, σχεδόν μυθιστορηματικό. «Είμαι δεσμευμένος, είμαι δεσμευμένος», λέει ο Χρ., «και δεν μπορώ να κάνω τίποτε διαφορετικά. Είμαι δεσμευμένος, λες κι είσαι φυλακή, ρε παιδί μου, δε μπορείς, δε μπορείς να φύγεις. Θέλω να ξεμπλέξω αυτά τα δέκα χρόνια και να πω: «είμαι ελεύθερος από κει και πέρα να κάνω ότι θέλω γω», μα είμαι σαράντα, μα είμαι σαράντα πέντε, να φύγει αυτό το «τέτοιο» από πάνω μου». Οι εικόνες της επιτήρησης και της τιμωρίας με βάση την «αγροτική φυλακή» ολοκληρώνονται χαρακτηριστικά μέσα από τις περιγραφές του Α. «Εγώ κατ' αρχήν πιστεύω ότι η δέσμευση αυτή έγινε σκόπιμα έτσι; Δεν έγινε για να βοηθήσουν αυτοί εμάς, αλλά μας δέσανε, για να μείνει ο κόσμος στα χωριά, αλλά ο κόσμος δε μένει έτσι στα χωριά, κατάλαβες; (ΕΡ: Γιατί να σε δέσουν;) Γιατί; Γιατί έτσι έπρεπε να γίνει, γιατί αν μεθαύριο πα να φύγω εγώ, φύγεις εσύ, φύγει ο άλλος, δε θα μείνει κανένας. Οι μεγάλοι πώς θα ζήσουνε; για ποιον έγινε; πώς θα γίνει η παραγωγή; άμα δε βγει η ντομάτα, άμα δε βγει η πατάτα, άμα, τι θα φαν'ε αυτοί; Αλυσίδα δεν είν' αυτά; Δε χρησιμεύω εγώ; δεν προσφέρω; δεν προσφέρω το γάλα; δεν προσφέρω τη φέτα; (ΕΡ: Εσύ πώς νιώθεις;) Νιώθω δεμένος, φυλακισμένος μέσα στο χρόνο. Μη φανταστείς ότι νιώθω έτσι με σίδερα γύρω-γύρω, απλά περνάει απ' το μυαλό μου ότι και καλά είσαι δεσμευμένος, ξέρω γω δε μπορείς, είσαι περιορισμένος».

Το μέλλον για ορισμένους άλλους νέους αγρότες μοιάζει περισσότερο αισιόδοξο και αναφέρεται σε τρόπους ζωής σαν κι αυτούς των άλλων κοινωνικών στρωμάτων. «Σε δέκα χρόνια», λέει ο Χρ., «στοχεύω να είμαι κάπως καλύτερα. Που σημαίνει να 'χω ένα καλύτερο αυτοκίνητο, να μπορώ να – το βασικότερο, δεν είναι το αυτοκίνητο – το βασικότερο είναι να προωθήσω τα παιδιά μου». Το πρότυπο της επιτυχίας άλλες φορές αγγίζει τις καθημερινές εικόνες των τοπικών μεσαίων στρωμάτων ή ορισμένων διαφημίσεων. «Θά'χω την οικογένειά μου», λέει ο Απ., «εργατικός είμαι δεν υπάρχει πρόβλημα. Θα πάω καλά. Το σπίτι μου έφτιαξα μια χαρά. Με ένα αυτοκινητάκι καλό, με ένα για τις δουλειές αυτοκινητάκι με το τρακτέρ μου, με οικογένεια με αυτά τι άλλο; Δεν είμαι εγώ, δεν έχω μεγάλες ιδέες». Τις ίδιες εικόνες έχει και ο Κ.: «Σε δέκα χρόνια ιγώ, με αυτό το μυαλό που 'χω τώρα, όπως πάω θάμαι εντάξει, δε θα 'χω πρόβλημα κανένα. Έχω τη σειρά μ'. Θα πατήσω πάν' σ' αυτά που ξέρω και δουλεύω κάθε μέρα τόσα χρόνια. Σε δέκα χρόνια θα 'μ' ωραίος». Οι εικόνες του Ν. για το μέλλον ανακεφαλαιώνουν όσες προηγήθηκαν και τις μετατρέπουν σε ένα κεντρικό πρότυπο «αγροτικής επιτυχίας»: «Φαντάζομαι να ζω πολύ καλύτερα. Κατ' αρχήν, να μη χρωστάω σε κανέναν. Να 'μαι καλά

πάνω απ' όλα, να μη χρωστάω σε κανέναν και να κάνω μια όμορφη, μέτρια ζωούλα. Ανεξαρτήτως τι δουλειά κάνω. (ΕΡ: Τι σημαίνει καλή ζωή;) Τι σημαίνει να νοιώθω άνετα. Να 'χω το ωραίο μου σπιτάκι. Λοιπόν, να μπορώ το βράδυ να πάρω τη γυναίκα μου, να πάρω την οικογένειά μου, αύριο, να πα να φαω σ' ένα ωραίο εστιατόριο. Να τα καταφέρω μια βδομάδα το καλοκαίρι, να πάω να κάνω πέντε – δέκα μπάνια. Λοιπόν, αυτό. Να 'χω τον τρόπο, επειδής μου αρέσει το κυνήγι, να πάρω τη καραμπίνα, να πάω να κυνηγήσω. Τέτοια πράγματα. Μέτρια πράγματα δεν ζητάω;».

Οι εικόνες της καταστροφής για το μέλλον, ισχυρότερες από εκείνες της ελπίδας ή του ονείρου, συχνά μετατρέπονται σε μια σειρά ρητά ή άρρητα διλήμματα. Καταρχήν, η φυγή και η καλύτερη ζωή αποτελούν την πλέον διαδεδομένη, λογική και ηθική απαίτηση των νέων αγροτών για τα παιδιά τους. «Θα θελα», λέει ο Χρ., «να φύγουν από δω να περάσουν μια καλύτερη ζωή, σ' ένα καλύτερο χώρο, καλύτερο σπίτι, με καλύτερες προοπτικές πιο άνετα». Όμως, η επέκταση της πολυαπασχόλησης, ανεξάρτητα από τις ανισότητες και τα όρια που θέτει, αποτελεί ένα φανταστικό πεδίο στο οποίο διασταυρώνονται ο τοπικός επιχειρηματίας με τον επιχειρηματία γεωργό, και ο τοπικός γεωπόνος με τον αγρότη με φόρμα. «Δε μ' ενδιαφέρει εμένα», λέει ο Π., που δήλωσε ότι νιώθει ήδη αφεντικό, «να πα να γίνει γιατρός, δικηγόρος ή οτιδήποτε άλλο. Μπορεί να το σπουδάσω να γίνει γεωπόνος και να το φέρω να γίνει αγρότης. Πώς, δηλαδή, ένας επιχειρηματίας, ένας εργοστασιάρχης. Τι προσπαθεί να κάνει; Ξεκίνησε με μια μικρο επιχείρηση, τη μεγάλωσε. Τώρα έχει φτιάξει ένα εργοστάσιο έχει εξαπλωθεί. Έχει ανεβάσει την υποδομή του». Ο Γ. περιγράφοντας τον εαυτό του σαν έναν άνθρωπο «μέσα στα χόματα και τις σβουνιές» ονειρεύεται τον «αγρότη με φόρμα». «Δεν με νοιάζει ... δε μπορώ να σου πω τώρα τι δουλειά θα ήθελα να κάνουν. Αν η γεωργία ερχόταν με άλλες προοπτικές, και δούλευαν κι αυτοί με τη φόρμα τους κι όχι με τ' σβουνιές όλη μέρα στο ποδάρι, ναι, θα τους έλεγα καθήστε εδώ».

Μαζί με τις παραστάσεις της επιχειρηματικότητας, που κατά κάποιο τρόπο υπονοούν την εκπαίδευση, οι προσδοκίες των γονιών επαναφέρουν αυτές της εργατικότητας ή μιας ορισμένης ηθικής της αγροτικής οικογένειας και εργασίας, που δεν προϋποθέτουν πάντα την εκπαίδευση. «Το βασικότερο», λέει ο Χρ., «είναι να είσαι σωστός στη δουλειά σου. Τώρα, το τι δουλειά θα κάνεις, θα το επιλέξεις μόνος σου. Αν δε θες να μάθεις γράμματα, θα πρέπει να μάθεις κάτι άλλο. Απλά, πρέπει να είσαι σωστός στη δουλειά σου. Ο,τι και να κάνεις». Ανάλογες είναι και οι προσδοκίες του Ν. για το παιδί του: «Να το μεγαλώσω να γίνει πρώτα – πρώτα, κύριος στη κοινωνία και καλό παιδί και καλός άνθρωπος. Αυτό θα προσπαθήσω να κάνω. Δεν μ' ενδιαφέρει, τι δουλειά θα κάνει, οτιδήποτε. Απλά, να 'ναι καλός στη κοινωνία. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη υπόθεση. Λοιπόν. Αν θέλει να

μάθει γράμματα, καλώς. Δεν θέλει καλώς». Όταν πρόκειται για κορίτσια οι προσδοκίες για το μέλλον επικεντρώνονται στον γάμο και την ηθική της οικογένειας. «Δεν με πειράζει, όπου να ζούνε», λέει ο Δ. για τις κόρες του, «κι ότι κάνουν, να βρουν έναν άνθρωπο, επειδή είναι κορίτσια, να βρουν έναν άνθρωπο, να αγαπηθούνε ο ένας με τον άλλο, να' ναι καλοί να φτιάξουν καλή οικογένεια πάνω απ' όλα, και εργασίες θα βρεθούνε, εντάξει».

Το πλέον ενδιαφέρον στις ανωτέρω προσδοκίες των γονιών, δεν είναι τόσο ο μοντέρνος ή ο παραδοσιακός τους χαρακτήρας αλλά το γεγονός ότι απηχούν, με λιγοστούς μετασχηματισμούς, τη στιχομυθία, που αρκετά χρόνια πριν υπήρξε μεταξύ των γονιών και των νέων αγροτών, σημερινών γονιών. Δηλαδή τα ασυνείδητα όρια και οι αντιφάσεις των γονεϊκών σχεδίων του παρελθόντος επανέρχονται στη σημερινή εποχή, για να οδηγήσουν, κατά πάσα πιθανότητα, σε νέες μορφές εγκατάλειψης ή απαξίωσης της εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, ο Δ. που δήλωσε ότι θέλει τα παιδιά του να βρουν κάτι καλύτερο και να ζήσουν διαφορετικά, στο ενδεχόμενο να σταματήσουν, όπως κι αυτός, στο Δημοτικό λέει κάτι ανάλογο με αυτό που είπε σ' αυτόν ο πατέρας του: *«Δε θα με πείραζε, δε θα με πείραζε καθόλου, αφού δε θα μπορούσαν να προχωρήσουν παραπάνω, κάτι έπρεπε να κάνουν, τι θα κάνανε; μπορούσαν να, δηλαδή, ο πατέρας μου που έμεινα γω στο δημοτικό, έκανε κάτι διαφορετικό;»*. Ο Ν. είναι πιο παραδειγματικός, καθώς μιλώντας για το ενδεχόμενο το παιδί του να διακόψει το σχολείο, επαναλαμβάνει το ουσιαστικό μέρος από τον διάλογο που έγινε ανάμεσα σ' αυτόν και τον πατέρα του: *«Άμα τονε στείλω σχολείο και βλέπω, ότι δεν έχει όρεξη για γράμματα, θα τον κόψω από μόνος μου. Από μόνος μου, γιατί; Να μην αρχίσει τις αλητείες, τα χασίδια κι αυτά. Το χάνεις το παιδί. Γιατί, όταν εγώ δουλεύω πολλές ώρες την ημέρα και δεν είμαι μες στο σπίτι, το παιδί το χάνεις. Λοιπόν. Δεν έχει όρεξη για γράμματα; Έλα 'δω! Θα το 'χω από κοντά στη δουλειά, να βγάνει μεροκάματο, να μάθει και να γίνει και καλός άνθρωπος... το παιδί όταν θα πάει στο σχολείο, θα το δεις. Με το ζόρι δε γίνεται τίποτα»*.

Τμήματα του διαλόγου ή των σκέψεων του πατέρα του μεταφέρει και ο άλλος Ν. με αφορμή το ενδεχόμενο το παιδί του να διακόψει το σχολείο στο Δημοτικό και να μείνει στη γεωργία: *«Τίποτα δε θα μπορούσα να πω γιατί εντάξει τόχα κάνει και εγώ. Δε μπορώ να του πω, είναι επιλογή του, εντάξει αλλά θα του πω αυτά που πέρασα. Όταν φτάσει σε κάποια ηλικία θα του πω: εγώ αυτά πέρασα όταν ήμουν στην ηλικία σου και μέχρι τώρα, έτσι γίναν τα πράγματα»*. Η αναβίωση των βασικών διαλόγων και των κυρίαρχων κοινωνικών αξιολογήσεων σχετικά με το σχολείο παρατηρείται και στον λόγο του Π. όταν σκέφτεται το ενδεχόμενο το παιδί του να σταματήσει μετά το Δημοτικό: *«Κοίταξε να δεις απ' τη μια μεριά μπορείς να πεις ευθύνεται ο γονιός, αλλά όμως και το παιδί άμα δεν θέλει να προχωρήσει με τίποτε τι να κάνει και ο γονιός. Το βλέπεις ότι δεν προχωράει*

στα γράμματα. Του λες να διαβάσει δεν διαβάζει ξέρω γω δεν τα παίρνει τα γράμματα τι να το κάνεις;».

Άλλες φορές η απρόοπτη ανάδυση της μνήμης της αποτυχίας μαζί με τις προσπάθειες και τις θυσίες, που προηγούνται ή έπονται της επιστροφής στη γεωργία, δημιουργεί ένα αίσθημα παραίτησης και αυτοϋποτίμησης. «Κοίταξε να δεις», λέει ο Α., «αν μπορούσα να τα επηρεάσω, θα το' κανα σίγουρα. Όμως τελικά θα ένιωθα ότι κι αυτά απέτυχαν κι εγώ απέτυχα, κατάλαβες; κι εγώ θάχανα γιατί δε θέλω τα παιδιά μου να τραβάνε ό,τι τραβάω εγώ». Το αίσθημα της αποτυχίας συχνά αναφέρεται και στο γάμο των κοριτσιών καθώς αναμένεται να οδηγήσει σε απομάκρυνση από τη γεωργία: «Τώρα να σταματήσει το κορίτσι το δικό μου στη Β' Γυμνασίου και να πάει να μπει στα καπνά, δεν είναι και ό,τι καλύτερο, έτσι; Όσο αφορά και μια γυναίκα... Πώς μια γυναίκα; Εντάξει εγώ ήμουν άντρας ήμωνα διαφορετικός ήμωνα πιο σκληρός».

Σε ό, τι αφορά τις παραστάσεις των νέων αγροτισσών των πεδινών περιοχών για το μέλλον, εμφανίζονται πιο γκριζες από αυτές των ανδρών. Η Κ., που ονειρευόταν κάποια εργασία σε σούπερ μάρκετ, σε σχέση με το απώτερο μέλλον εμφανίζεται πιο απαισιόδοξη: «Πάλι εδώ θα είμαι στα καπνά. Διότι δεν έχουμε και με τι άλλο να ασχοληθούμε. Πάντα με τα καπνά πιστεύω. Είτε λίγα, είτε πολλά». Η εργασιακή αβεβαιότητα και η αποεπένδυση του μέλλοντος άλλες φορές μετατρέπονται σε εικόνες γύρω από τη σωματική φθορά που φέρνει ο χρόνος. Η Α. είπε ότι προσδοκία να βρει μια δουλειά στις δημόσιες υπηρεσίες της περιοχής και να την συνδυάσει με τη γεωργία. Η προσδοκία αυτή κάποιες φορές υποχωρεί και στη θέση της εμφανίζονται τα «γηρατεία»: «Σε 10 χρόνια θα είμαι πολύ κουρασμένη. Αυτό λέω και με τον άντρα μου, εδώ. Λέω, πήρα, ήδη, λέω, τη κάτω βόλτα. Σε 10 χρόνια; Μπορεί να μην είμαι και καλά. Πιστεύω να είμαι καλά, γιατί το επιδιώκω να είμαι καλά». Πίσω από τις ευχές και τις ατομικές εικόνες αναδύεται και στις γυναίκες το αίσθημα της παγίδας, του εγκλεισμού και, ενδεχομένως, του «αγροτικού στρατοπέδου» για γυναίκες: «Μας βάλανε στο λούκι, να το πω έτσι, λούκι σημαίνει, να μας βάλουν μέσα στο πρόγραμμα και μετά μας ξεχνάνε. (ΕΡ: Σας βάλανε ή μπήκατε;) Μπήκαμε με παρότρυνση. Δε νομίζω να μπήκαμε έτσι να θέλαμε να παιδευόμαστε, χωρίς να έχουμε ανταμοιβή (ΕΡ: Η παρότρυνση τι έλεγε;) Έλεγε « μπιείτε νέοι αγρότες, θε να 'χετε κείνο, θε να 'χετε το άλλο». Είχανε πει πολλά τότε. Γενικώς όλοι έλεγαν. Και στις ειδήσεις έλεγαν αυτοί οι πρωθυπουργοί, αυτοί οι ανωτέροι, ότι θα βοηθήσουν τους νέους αγρότες, γενικώς».

Ποιες είναι οι επιδράσεις των ανωτέρω παραστάσεων στις προσδοκίες των γυναικών, που θεωρείται ότι, περισσότερο από τους άνδρες, αποβλέπουν στη φυγή των παιδιών τους από τη γεωργία; Πολλές από τις προσδοκίες των γυναικών, από

πρώτη άποψη, διαμορφώνονται κάτω από την ίδια εμβληματική προσδοκία: «Θα ήθελα τα παιδιά μου να κάνουν κάποια πράγματα που δεν έκανα εγώ, δεν έφυγα δηλαδή, δε σπούδασα, δεν ασχολήθηκα με κάτι άλλο». Η φυγή και η καλύτερη ζωή συχνά δεν αναφέρεται σε μια δουλειά γενικά αλλά σε μια δουλειά στο Δημόσιο. «Να βρει μια δημόσια δουλειά, θα ήθελα», λέει η Α., «Δημόσια δουλειά. Όχι, από δω κι από κει. Δε μ' αρέσουνε. Αν είναι να βρει μιά άλλη καλύτερα να καθίσει εδώ και να μαζέψει καπνό. (ΕΡ: Τι έχουν δηλαδή οι άλλες δουλειές;) Ε, δεν, μία μέρα να έχεις δουλειά και μία να μην έχεις; Να 'χεις το φόβο να μη σε διώξουνε; Ενώ στο Δημόσιο δε σε διώχνουν, ότι και να κάνεις. Και τίποτα, να μη δουλεύεις, να μη προσφέρεις, μπορεί να σ' αλλάξουν πόστο. Να σε διώξουνε, Δε σε διώχνουνε». Ωστόσο, η όλο και πιο συχνή διαπίστωση ότι το Δημόσιο περιορίζεται ή ότι οι καλές θέσεις δεν είναι εφικτές σε όλους, οδηγεί σε μια σχετική μετατόπιση των προσδοκιών προς τις τοπικές αγορές, αλλά με την προϋπόθεση της πολυαπασχόλησης. Η προοπτική αυτή είναι μία από τις προσδοκίες της Α. για τα παιδιά της: «Να τελειώσουν το σχολείο τους, να 'χουνε τη δουλειά τους, ρε παιδί μου, και μετά, ας βοηθάνε και στην αγροτική ζωή». Στο πλαίσιο μιας εργασίας και ζωής που τελικά θα είναι πολύ λίγο ή καθόλου αγροτική, μοιάζουν να κινούνται και οι προσδοκίες της Γ.: «Κανένα πρόβλημα. Δε θα νιώσω τίποτα αν μείνουν εδώ. Άμα μπορούνε να προγραμματίσουνε κι αυτά τη ζωή τους όπως θέλουν. Ν' ασχοληθούνε, δηλαδή να βάλουν πρόγραμμα στις δουλειές τους και 'δω καλά θα ζήσουν, εγώ έτσι πιστεύω. (ΕΡ: Πώς τις φαντάζεσαι αυτές τις δουλειές;) Τα φαντάζομαι να έχουν μια δουλειά δικιά τους, ναι να είναι αφεντικά στις δουλειές τις δικές τους, όχι σε ιδιωτικές δουλειές».

Συνοψίζοντας

Οι παραστάσεις που οι νέοι αγρότες έχουν για το ατομικό και συλλογικό τους μέλλον, παρά τους στρατηγικούς αυτοσχεδιασμούς μέσω της πολυαπασχόλησης, χαρακτηρίζονται από την αστάθεια και την εργασιακή ανασφάλεια και την κοινωνική αβεβαιότητα τόσο στις απαισιόδοξες εκδοχές τους (καταστροφή, ερήμωση, κ.λπ.) όσο και τις περισσότερο αισιόδοξες (επιχειρηματίες, αγρότες με φόρμα, κ.λπ.). Επιπλέον πρόκειται για προσδοκίες και παραστάσεις που καταδείχνουν την επίδραση ή την κυριαρχία των πολιτιστικών μοντέλων ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (σπίτι, αυτοκίνητο, εξοχικό, ελεύθερος χρόνος, διακοπές). Στο πλαίσιο αυτό οι σκέψεις και οι προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών είναι άλλοτε γενικόλογες (να ζήσουν καλύτερα, να βρουν μια καλή δουλειά, να αγαπηθούν και να παντρευτούν, κ.λπ.) και άλλοτε πιο συγκεκριμένες (να μην γίνουν αγρότες αλλά να σπουδάσουν, να βρουν δουλειά στο δημόσιο, δαφουλέψουν σε μια εταιρεία ή ένα γραφείο, να φύγουν από

την επαρχία, κ.λπ.) Δεν λείπουν βέβαια και αυτοί που δηλώνουν ότι δεν τους ενοχλεί ιδιαίτερα αν τα παιδιά τους γίνουν αγρότες, συνεχίζοντας την οικογενειακή παράδοση ή αναλάβουν αγροτικές εργασίες περισσότερο επιχειρηματικές. Με άλλα λόγια η παράσταση του αγρότη του μέλλοντος, συντιθέμενη από τα βασικά στοιχεία του αγρότη-αφεντικού, του υπαλλήλου της υπαίθρου και τις ιδεολογίες του επιχειρηματία αγρότη ή του πολυαπασχολούμενου κατοίκου της υπαίθρου, παρότι καταγράφει την ανάδυση ενός νέου μοντέλου κοινωνίας της υπαίθρου, περιορίζει τη συνειδητοποίηση των ρεαλιστικών του προϋποθέσεων. Στη μακρά διάρκεια η εργασιακή ανασφάλεια και η κοινωνική αβεβαιότητα των γονιών φαίνεται να μεταφέρεται στους νέους αγρότες και διαμέσου αυτών στα παιδιά τους με τη μορφή δομών, habitus και των στρατηγικών.

[Δ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Οι αμφισημίες και οι αντιφάσεις, οι ανασφάλειες και οι αβεβαιότητες που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις των νέων αγροτών με την εκπαίδευση (εγκατάλειψη, απαξίωση, εργαλειακή χρήση), τις μισθωτές σχέσεις εργασίας (προσδοκίες αφεντικού), τους γονείς («χρέος» και συμφέρον, εκλογικεύσεις και εντάσεις), το Πρόγραμμα (διακρίσεις, ανισότητες, αίσθημα παγίδας) και το μέλλον (αποεπένδυση, καταστροφολογία, εξειδανίκευση), σε σημαντικό βαθμό παράγονται, συντηρούνται, ενισχύονται, εξειδικεύονται και αναπαράγονται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες. Πρόκειται για τις φαντασιακές σημασιοδοτήσεις του κανονικού και του αποδεκτού, που, μεταξύ των άλλων, ενισχύουν τη θέση των πόλεων» έναντι των «χωριών, των πρωτευουσιάνων έναντι των χωρικών, των μοντέρνων έναντι των καθυστερημένων. Σε κάθε περίπτωση δεν επιβάλλονται μόνο εικόνες (μη χειρωνακτική εργασία, άνετη ζωή, ενδυματολογικά και διατροφικά γούστα, πολιτισμικά μοντέλα) αλλά, κυρίως, μηχανισμοί και μορφές κοινωνικής αναγνώρισης, διάκρισης δικαίωσης και νομιμοποίησης γι' αυτό που οι νέοι αγρότες είναι, νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι. Έτσι οι κρίσεις και τα περάσματα στην κοινωνική και οικονομική ζωή μεταφράζονται σε ταυτότητες και αναπαραστάσεις, για τον εαυτό και τους άλλους.

1. Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου. Όψεις του ανδρικού ελεύθερου χρόνου.

Οι τρόποι με τους οποίους οι νέοι αγρότες αξιοποιούν και σημασιοδοτούν τον χρόνο που δεν αφιερώνεται στην εργασία ή τις άλλες κοινωνικές υποχρεώσεις, θεωρούμε ότι αποτελούν ένα ακόμα σημαντικό πεδίο κατανόησης και ερμηνείας επιμέρους κοινωνικών πρακτικών, που στην καθημερινή ζωή αποδίδονται με το αίσθημα της επικοινωνίας, της διασκέδασης ή της ικανοποίησης. Η αύξηση και η διαφοροποίηση του ελεύθερου χρόνου ωστόσο δεν αφορά με τον ίδιο τρόπο όλες τις περιοχές ή τις δραστηριότητες και κυρίως δεν έχουν την ίδια πρόσβαση σ' αυτόν οι άνδρες και οι γυναίκες.

Η διαφορετική θέση των ανδρών στον καταμερισμό και την οργάνωση τόσο των χρόνων της οικογενειακής εργασίας όσο και της τοπικής κοινωνίας κάνει τον ελεύθερο χρόνο ένα σημαντικό πεδίο της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας που

διεκδικούν οι άγαμοι και οι έγγαμοι νέοι αγρότες και χωρίζεται στις τοπικές δραστηριότητες και στις δραστηριότητες στην πόλη.

- Τοπικές δραστηριότητες

Στις τοπικές δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου περιλαμβάνονται κυρίως αυτές που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της κοινότητας, μεταξύ των κοινοτήτων ή στην ευρύτερη περιοχή, δηλαδή δεν επεκτείνονται στις κοντινές πόλεις.

α) Ορεινές κοινότητες

Οι ορεινές κοινότητες της περιοχής βρίσκονται στο όρος Αράκυνθος, του οποίου η πανίδα αποτελεί σημαντικό λόγο για να αναγορευτεί το κυνήγι όχι μόνο κυρίαρχη πρακτική του ελεύθερου χρόνου αλλά και ένα από τα βασικά πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων και ανταλλαγών. Σε μια εποχή που το κυνήγι δεν στηρίζει πλέον τη διατροφή του αγροτικού κόσμου αποτελεί συμβολική πρακτική για μια ποικιλία κοινωνικών σχέσεων. Η περιγραφή του Χ. είναι χαρακτηριστική: *«Κυνηγάω, είμαι μανιάδης κυνηγός! Πώς να τον περιγράψω. Μανιάδης εντάξει. Όταν δεν έχω δουλειά, όταν έχω ευκαιρία μπορεί να πάω και μακριά. Να πάω να καθίσω μια μέρα ξέρω εγώ και τέτοια. (ΕΡ:Πώς νοιώθεις όταν πηγαίνεις για κυνήγι;) Ελευθερία, τίποτα έτσι. Ελευθερία έτσι, αρχηγός, ελευθερία. Πας πέρα κάνεις το κέφι σου. Εγώ δεν πάω να φάω. Πρώτον δεν πάω να φάω. Μ' αρέσει το κυνήγι αλλά δεν πάω να φάω. Μπορεί να βαρέσω και 1000 πουλιά το χρόνο αλλά δεν κάθομαι, τα δίνω σε φίλους μου απ' εδώ από 'κει».*

Εξίσου σημαντικό πλαίσιο κοινωνικών ανταλλαγών και συμβολικών ανταμοιβών αποτελούν και οι τοπικές ποδοσφαιρικές ομάδες καθώς η συμμετοχή σ' αυτές, πέρα από την άθληση, σημαίνει και ένα είδος κοινωνικής αναγνώρισης για τεχνικές επιδεξιότητες ή άλλα χαρακτηριστικά του ανδρικού κόσμου. Οι τοπικοί ποδοσφαιρικοί αγώνες, συνήθως την Κυριακή το απόγευμα, συχνά αποτελούν ένα φαντασμαγορικό κλείσιμο του Σαββατοκύριακου. Ο Στ. είναι ποδοσφαιριστής στην τοπική ομάδα: *«Εγώ δεν κυνηγάω, λέει, δεν μ' αρέσει, κυρίως με μπάλα ασχολούμαι, αυτό είναι το χόμπυ μου, αυτό μ' αρέσει δηλαδή».* Η ομάδα του Στ. συχνά αντιμετωπίζει την ομάδα του χωριού του Χ. δίνοντας σ' αυτά τα σχετικά απομονωμένα χωριά ένα αίσθημα νοσταλγίας για εποχές με άλλες ποδοσφαιρικές και κοινωνικές συνήθειες: *«Παίζουμε μεταξύ τα χωριά, έχει πλάκα. Αυτό το ποδόσφαιρο θυμίζει τα παλιά, που ήταν αλλιώς οι αγώνες, μ' αρέσει να παίζω».*

β) Πεδινές κοινότητες

Στις πεδινές κοινότητες η αύξηση των αστικών αναγκών (επιδιορθώσεις, ανακατασκευές, κ.λπ.) καθώς και η επέκταση της χρησιμοποιούμενης γεωργικής τεχνολογίας, δημιουργούν ανάγκες των οποίων η ικανοποίηση δίνει συχνά το αίσθημα ότι δεν «μένει καθόλου χρόνος». Όπως συχνά λέγεται «οι αγρότες δεν έχουν ελεύθερο χρόνο» ή «όλο με κάτι να ασχολούνται» ή δεν μπορούν να κάτσουν με «σταυρωμένα χέρια». Τα παραδείγματα ορισμένων νέων αγροτών δείχνουν ότι τα μαστορέματα δεν απορροφούν τον ελεύθερο χρόνο αλλά, αντίθετα, αποτελούν ένα από τα αποτελέσματά του, δηλαδή συνδέονται με τη μείωση του χρόνου εργασίας ή του μόχθου. «*Εμένα όλη η μέρα μου*», λέει ο Απ.ζ. «είναι γεμάτη, πρώτον γιατί δεν κάθομαι, δεν είμαι άνθρωπος ξέρω 'γω...με όλα ασχολούμαι, με τα πάντα. Δεν υπάρχει δηλαδή στιγμή να πω ότι βαριέμαι δεν έχω τι να κάνω, κάτι θα βρω να κάνω και περνάει η μέρα μου». Τα μαστορέματα στην περίπτωση του Γ. αποτελούν ένα τρόπο να μειώσει τα έξοδα και, ίσως, να τα χρησιμοποιήσει για κοινωνικές δραστηριότητες πιο σημαντικές από το να «κάθεται με σταυρωμένα χέρια»: «*Δεν κάθομαι, όλο και με κάτι θ' ασχοληθώ. Θα κάνω ξέρω γω ένα σέρβις στο τραχτέρ, θα φτιάξω κάποιο μηχάνημα μόνος μου που έχει πάθει μια ζημιά, ή θα φτιάξω κάτι καινούργιο μηχάνημα. Τα φτιάνω μόνος μου, πολλά μηχανήματα τα φτιάνω μόνος μου*».

Η σημασία του ελεύθερου χρόνου για τους νέους αγρότες είναι πιο εμφανής όταν επιμένουν, σε πείσμα των δυσκολιών ή των συγκυριών, να διατηρούν αμείωτες ορισμένες δραστηριότητες ή να εξοικονομούν χρόνο από τις υποχρεωτικές εργασίες προκειμένου να επιδοθούν πιο εκτεταμένα στις αγαπημένες τους δραστηριότητες. Ο Α. παρά τις άλλες του υποχρεώσεις και εργασίες όταν πρόκειται για το κυνήγι δεν κάνει καμιά υποχώρηση, το θεωρεί κορυφαίο γεγονός «ελευθερίας» και «ταξιδιού»: «*Εγώ πάω κυνήγι, πολύ κυνήγι. (EP: Είσαι αυτό που λέμε «μανιώδης»;) Ναι, τ' αγαπάω, τ' αγαπάω πάρα πολύ, τα δίνω όλα γι' αυτό. Αλλά δε μπορώ να συμμετέχω τόσο πολύ με τη δουλειά που κάνω. (EP: Πώς νιώθεις με το κυνήγι;) Άλλος άνθρωπος. Αλλάζει, αλλάζει η εικόνα μ' όλη, πώς να στο πω; Η όψη μ' όλη αλλάζει. Ανεβαίνω, πάω μια βόλτα πάνω απ' το βουνό να πούμε και αναζωογονούμαι ρε παιδάκι μου, πώς να στο πω; Νιώθω άλλος άνθρωπος, μ' αρέσει. Παίρνω το πιστόλι ξέρω γω, παίρνω το μηχανάκι, την κοπανάω, πάω πάνω, όταν έχω χρόνο, έτσι; λοιπόν, και αράζω εκεί, κοιτάω το πέρα, τ' απολαμβάνω*». Ο Κ. από τη πλευρά του προκειμένου να εξοικονομήσει χρόνο για το χειμωνιάτικο κυνήγι και να επεκτείνει το αίσθημα της ελευθερίας που του χαρίζει, προετοιμάζει ορισμένες αγροτικές δουλειές από το καλοκαίρι: «*Οποτε έχω ελεύθερο χρόνο και μπορώ φεύγω κατ'*

ευθείαν για κυνήγι, μέχρι και τέσσερις ώρες ταξίδ' μακριά. (EP: Πως νιώθεις όταν κυνηγάς;) Λες κι είμ' στον παράδεισο. Ελεύθερος τελείως. (EP: Από τι ελεύθερος;) Απ' όλ'. Να 'μαι, να 'μαι μόνος μου. Γι' αυτό κάνω και τριφύλλια πολλά. Με τα καπνά, με τα τριφύλλια, με τα πρόβατα, κι αυτά καλαμπόκια δεν κάθομαι ένα δευτερόλεπτο να φάω τουλάχιστον το μεσημέρι. Για να 'χω το χειμώνα χρόνο, για να τα παρατάω και να πάω κυνήγι».

Μαζί με τους παθιασμένους κυνηγούς, που θα μπορούσαμε να τους σχετίσουμε με τις παραστάσεις του «λαϊκού» ή του «αγροτικού» κυνηγιού, υπάρχουν και αυτοί για τους οποίους το κυνήγι αποκτά πιο «αστικά» χαρακτηριστικά με την έννοια ότι σταδιακά απομακρύνεται από τα πάθη και τις παρέες και αποκτά περισσότερο τα χαρακτηριστικά της βόλτας ή του σπορ» «Κάποιες φορές», λέει ο άλλος Κ., «πάω για κυνήγι, ερασιτεχνικά. Μου αρέσει το κυνήγι έτσι να περπατάς. (EP: Όταν περπατάς τι σκέφτεσαι;) Εντάξει, πιο πολύ το πας στο ρομαντικό μετά. Όταν είσαι μέσα σε έναν τέτοιο χώρο θα σκέφτεσαι πάντα...σου κάνει άλλη αίσθηση. Δεν σε απομονώνει μέσα σε ένα τσιμέντο, αλλάζει, το πράσινο έτσι και ταξιδεύεις διαφορετικά». Αυτό το φανταστικό ταξίδι σε πράγματα χαμένα ή άφραστα φαίνεται να είναι το κυνήγι και για τον Π.: «Ψιλοπηγαίνω δηλαδή, αλλά όχι κυνηγός όπως ασχολούνται με κυνήγι ξέρω 'γω. Εγώ πάντα πάω κυνήγι έτσι για καθαρό αέρα να περπατήσω ξέρω γω λίγο, να πάω έτσι, να περάσω την ώρα μου ξέρω γω, κάποια στιγμή. Κοίταζε, άμα είναι χειμώνας, είναι που λέμε, μπορεί να πας κάποια στιγμή για κυνήγι να περάσεις την ώρα σου».

Το καφενείο, ορμητήριο ή σημείο επιστροφής των κυνηγών, αποτελεί έναν ακόμα χώρο της τοπικής κοινωνίας στον οποίο τόσο οι κυρίαρχες ανδρικές πρακτικές (ποτό, κεράσματα, συζητήσεις, συγκρούσεις, κ.λπ.) όσο και οι συνηθισμένες (χαρτοπαιξία, σχόλια, ρεμβασμός, κ.λπ.) αναγορεύονται σε σημαντικό μέρος της πολιτισμικής κατασκευής του ανδρισμού. Ο Γ. έλκεται από τα όσα περίεργα λέγονται στο καφενείο: «Στο καφενείο, μαζευόμαστε στο καφενείο και όποιος πει τα περισσότερα ψέματα. Τι άλλο να πεις για να διασκεδάσεις;». Ανάμεσα στα ψέματα του καφενείου είναι και τα «χαρτιά»: «Στο καφενείο πάω, λίγο «δηλωτούλα», τέτοια πράγματα για να περνάει η ώρα, λέμε ποιός θα κερδίσει, βάζουμε στοιχήματα και γελάμε».

Άλλες φορές το καφενείο αποτελεί και χώρο ενημέρωσης των αγροτών αφού σ' αυτό φτάνουν τα διάφορα ενημερωτικά φυλλάδια, τοιχοκολλούνται οι ανακοινώσεις ή γίνονται οι συγκεντρώσεις των αγροτών. «Το καφενείο», λέει ο Λ., «είναι βγαίνω στον κόσμο, στο καφενείο ξέρω 'γω να συζητήσω καμιά φορά, ε και μετά κοιτάζω να ενημερωθώ από κανένα φυλλάδιο ξέρω 'γω. Όλο και κάτι βρίσκεις». Στα μικρότερα χωριά τα περιορισμένα καφενεία καθώς και ο παραδοσιακός τους χαρακτήρας φαίνεται να αποτελούν για τους νέους αγρότες περισσότερο χώρους

πλήξης και λιγότερο κοινωνικών ανταλλαγών. Ο Σ. στο μικρό του χωριό είναι αναγκασμένος να πάει στο καφενείο που συχνάζουν κυρίως οι ηλικιωμένοι: *«Το απόγευμα πάω για κανένα καφέ στο καφενείο. Εδώ στο χωριό, εντάξει. Τι θα δεις ανθρώποι, ξέρω 'γω, κανά δυό – τρία άτομα, νέοι που υπάρχουν. Ε, θα πούμε πέντε χαζομάρες, ας πούμε. Εντάξει. Θα πειράξει ο ένας τον άλλον. Ηλικιωμένοι και λοιπά, γίνεται χαβαλές, ξέρω 'γω. Εντάξει, περνάει η ώρα σου κάπως».* Στα μεγαλύτερα χωριά, δίπλα στο καφενείο ή την καφετέρια υπάρχουν και μαγαζιά με περισσότερες καταναλωτικές και κοινωνικές δυνατότητες, που με τον καιρό διαμορφώνουν ένα δίκτυο ανταλλαγών και ειδικότερων μορφών του ελεύθερου χρόνου. *«Όπως κι εγώ»* λέει ο Κ. που απασχολείται περιστασιακά σε ένα από τα μπάρ της περιοχής, *«έχω πολλούς φίλους που έχουνε μπαράκια, κλαμπ και έτσι. Καμιά φορά χρειάζεται να πας και να τους δεις από κοντά και να πεις ένα ποτάκι εκεί πέρα. Άλλες φορές έρχονται αυτοί. Να παράδειγμα σήμερα που είναι Σάββατο θα έρθουν πέντε φίλοι οικογένειες να περάσουμε εδώ, άλλη φορά θα πάω εγώ».*

Στον απόηχο ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων και ανταλλαγών, τα τοπικά πανηγύρια, παρά τη σημαντική τους μείωση και τον μετασηματισμό του περιεχομένου τους, αποτελούν μέρος της ατομικής και συλλογικής μνήμης. Έτσι η νοσταλγία συχνά τα καθιστά ιδιαίτερο τρόπο συνεύρεσης και διασκέδασης: *«Περιμένω»,* λέει ο Κ., *«πότε θάρθουν πανηγύρια, τα κλαρίνα. (ΕΡ: Σ' αρέσουν τα κλαρίνα;) Ναι. (ΕΡ: Χορεύεις;) Ναι. Στα πανηγύρια πηγαίνω, ναι πολύ πηγαίνω. Δε χάνω πανγύρ' ποτέ. Εεε, αυτό είν' που...σου φέρνει κάποια πράγματα της παλιάς ζωής. Αυτά κρατάμε. (ΕΡ: Η παλιά ζωή ήταν καλύτερη;) Μι χίλια».*

Συνοψίζοντας

Οι τοπικές δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των ανδρών, ενώ από πρώτη άποψη φέρνουν τα σημάδια του αγροτικού ή επαρχιακού κόσμου (κυνήγι, καφενείο, ποδόσφαιρο, πανηγύρια, κ.λπ.), στην πραγματικότητα οι τρόποι άσκησης τους καθώς και οι σημασίες που τους αποδίδονται διαφοροποιούνται σημαντικά, περιέχοντας διακρίσεις και ανισότητες. Έτσι, για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά το καφενείο, όταν δεν υπάρχει η δυνατότητα για «ξεχωριστά» καφενεία (με βάση την ηλικία, τις προτιμήσεις, τα δίκτυα, κ.λπ.) η αναγκαστική συνεύρεση των πολιτισμικών και κοινωνικών αντιθέσεων, προκειμένου να μην αποτελέσει διαλυτικό παράγοντα της απαραίτητης κοινωνικής συνοχής, εκφράζεται με τη μορφή ευφημισμών (αστεία, πλάκα, ψέματα, χαβαλές, κ.λπ.).

Σχετικά με το κυνήγι η ευχαρίστηση που προκαλεί ενώ αποδίδεται στα αισθήματα της

«παρέας», της «περιπέτειας» και της «ελευθερίας» στην πραγματικότητα συνδέεται τόσο με την κατοχή ορισμένων υλικών αγαθών (όπλα, σκυλιά, αυτοκίνητα, κ.λπ.) όσο και με την οικειότητα ορισμένων συμβολικών αγαθών (γνώση των θηραμάτων, οικειότητα με την περιοχή, ελεύθερος χρόνος). Ένα άλλο παράδειγμα κοινωνικών διαφοροποιήσεων αποτελούν οι τοπικές ποδοσφαιρικές ομάδες καθώς δεν περιορίζονται μόνο στην άθληση ή την «ευχαρίστηση» αλλά επεκτείνονται στη δημιουργία προσωπικών «γνωριμιών» και κοινωνικών σχέσεων με αφορμή τα φιλικά παιχνίδια ή τα πρωταθλήματα.

-Δραστηριότητες στην πόλη

Οι κοντινές πόλεις άλλοτε ως χώροι αναζήτησης εργασίας και άλλοτε ως προεκτάσεις της γαμήλιας αγοράς αποτελούν το σημαντικότερο ίσως πεδίο άσκησης του ελεύθερου χρόνου. Ωστόσο, η παρουσία περισσότερο ανομοιογενών κοινωνικών στρωμάτων και συμβολικών συστημάτων, διακρίσεων και ανισοτήτων, κάνει τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των αγροτών ένα πολλαπλό πείραμα δοκιμών, «προσαρμογών και μιμήσεων τόσο με βάση τις περιοχές όσο και με τις γαμήλιες ανάγκες ή προσδοκίες.

α) Ορεινές κοινότητες

Η έξοδος στην πόλη για τους άγαμους νέους αγρότες από πρώτη άποψη αποτελεί μια ευκαιρία για «γνωριμίες», δεδομένης της στενότητας των σχέσεων και των γαμήλιων δυνατοτήτων των αγροτικών περιοχών. Από πρακτική άποψη αυτό σημαίνει μια σειρά προσαρμογές στα πρότυπα, τις μουσικές ή τα ποτά των επιμέρους μαγαζιών και κυρίως αυτών στα οποία συχνάζουν κοπέλες. Ωστόσο οι κοπέλες δεν είναι πάντα «εύκολες» και κυρίως οι νέοι αγρότες δε δείχνουν ιδιαίτερα ελαστικοί στο να εγκαταλείψουν τα στοιχεία που τους παρέχουν κοινωνική και συμβολική ασφάλεια, δηλαδή τις παρέες τους, τις μουσικές τους επιλογές, τις αντιλήψεις τους για τις κοπέλες, κ.λπ. Ο Π., παρά τη δεδηλωμένη του επιθυμία να γνωρίσει μια κοπέλα, όταν πάει για διασκέδαση στην πόλη ακολουθείται από τη δική του «ανδροπαρέα» και κυρίως επιμένει να ακούει ελληνική μουσική: *«Διασκέδαση πηγαίνω Αγρίνιο, πηγαίνω Ματαράγγα, πηγαίνω Ναύπακτο, για καφέ, το βράδυ σε κανά μπαράκι, αυτά. (EP: Τι μουσική έχουν συνήθως αυτά τα μπαράκια;) Ελληνικά, Ελληνικά, εντάξει. (EP: Είναι και κοπέλες στην παρέα σας;) Όχι όχι. (EP: Κάνετε παρέα με αγόρια και κορίτσια από την πόλη;) Όχι όχι όχι. (EP: Για ποιο λόγο;) Δεν ξέρω δεν έτυχε να γνωριστούμε με κάποια παιδιά δηλαδή από 'κει». Σε άλλες περιπτώσεις το*

τίμημα της προσαρμογής ή της αποτυχίας αντικαθίσταται από την επιλογή χώρων διασκέδασης στους οποίους οι νέοι νιώθουν μια σχετική κοινωνική ασφάλεια. «Θα πάω για κανά καφέ, τέτοια πράγματα. (EP: Που πηγαίνεις για καφέ;) Φτάνουμε και μέχρι Ναύπακτο, Αγρίνιο, σε τέτοια. (EP: Τι έχουν αυτές οι πόλεις και τις προτιμάς;) Εμείς πηγαίνουμε, εγώ με τη παρέα μου, δηλαδή κανά δυό φιλαράκια που κάνουμε παρέα, πηγαίνουμε βράδυ. Έχει πολλά πράγματα. Μπορείς παράδειγμα να πας να ξενυχτήσεις, ξέρω γω. Όχι, βέβαια, σε καθημερινή βάση. Και μπορείς να δεις κόσμο διαφορετικό, να αλλάξεις λίγο. (EP: Τι σημαίνει διαφορετικός κόσμος;) Μπορεί να δεις και τον καλό κόσμο, μπορεί να δεις κι ένα μορφωμένο άνθρωπο».

Κι ενώ οι άγαμοι των ορεινών κοινοτήτων συνεχίζουν να δοκιμάζουν την τύχη τους στην πόλη οι έγγαμοι μετά το γάμο είναι αναγκασμένοι σταδιακά να αποσυρθούν από τα «ποτά και τα ξενύχτια» τη πόλης και να περιοριστούν στις ενδοοικογενειακές επισκέψεις ή ένα «οικογενειακό ποτό» στα τοπικά μαγαζιά. «Μπάρ και τέτοια», λέει ο Χ., «παλιά όταν ήμουν ανύπαντρος πήγαινα συνέχεια. (EP: Για ποιο λόγο;) Και για γυναίκες και για διασκέδαση. Μ' αρέσει να χορεύω και τέτοια. (EP: Τώρα πώς διασκεδάζεις;) Διασκεδάζω εντάξει μπορεί να βγούμε με τη γυναίκα μου να πάμε να φάμε ξέρω εγώ με τ' αδέρφια μου να πάμε να φάμε ξέρω εγώ να πάμε ξέρω εγώ σ' ένα μαγαζί εδώ κοντά να πιούμε ένα ποτό και τίποτ' άλλο».

β) Πεδινές κοινότητες

Οι επιλογές και οι προσαρμογές στην πόλη των νέων αγροτών από τις πεδινές κοινότητες είναι πιο σύνθετες καθώς η μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης (μικρότερες αποστάσεις, συγκοινωνιακό δίκτυο, κ.λπ.) επιτρέπει και στις συνηθισμένες ανάγκες (καφές, ποτό, βόλτα, κ.λπ.) να ικανοποιούνται με βάση τα δεδομένα της πόλης. «Ακόμα και για ένα καφέ», λέει ο Σ., «αν υπάρχει καλή παρέα, καταφεύγουμε στο Αγρίνιο, ξέρω 'γω, είτε Ναύπακτο, αναλόγως και τα κέφια».

Συνήθως όμως η παρουσία στην πόλη γίνεται πιο τελετουργική με την έννοια ότι ακολουθεί το «αστικό» μοντέλο, που ξεκινάει ή καταλήγει με ποτό ή καφέ ενώ μεσολαβούν άλλοτε η ταβέρνα και άλλοτε κάποιο μπαρ. Σε κάθε περίπτωση η ελληνική μουσική φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο καθώς προσδιορίζει άλλοτε τη σοβαρότητα ενός χώρου και άλλοτε την πολιτισμική άμυνα των νέων αγροτών στα «ξένα» πρότυπα. «Στο Αγρίνιο», λέει ο Σπ., «μπορεί να πάω και μια φορά, μπορεί να πάω και δυο φορές την εβδομάδα. (EP: Πώς διασκεδάζεις;) Ε, θα πάω να πιω ένα καφέ, θα πάω σε μια ταβέρνα. Μπορεί να πάω και σ' ένα μπαράκι, σε τέτοια πράγματα. Συνήθως ελληνική μουσική και τέτοια. (EP: Γιατί ελληνική;) Ε, μ' αρέσει καλύτερα». Σε σχέση με την

οικειότητα ή την ταυτότητα που παρέχει η ελληνική μουσική, οι άλλες μουσικές κρίνονται ως «βαβούρα», ειδικότερα όταν συνδέονται και με ενδυματολογικές ακρότητες. «Σε γενικές γραμμές», λέει ο Α., «μου αρέσει να πηγαίνω κάπου να είμαι ήρεμα, να πω τον καφέ μου, να λεω τις κουβέντες μου, να μιλάω φυσιολογικά, να μην φωνάζουμε σε υπερβολικό βαθμό. Αυτά. (EP: Από μουσική;) Μου αρέσει η ελληνική μουσική». Οι προτιμήσεις του Γ. είναι πιο χαρακτηριστικές σε κάτι που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως προστασία από τη δυσφορία, την αμηχανία και τη δειλία που προκαλεί μια ασυνείδητη αισθητική πρόκληση: «(EP: Πώς διασκεδάζεις;) Εμένα δε μ' αρέσ'νε τα πολύ τα μπάπα μπούπα, μ' αρέσει ο ήρεμος, δηλαδή να πα να φας, να πα να πεις ένα καφέ, να φας σε μια ταβέρνα, ήρεμα πράγματα, δε μ' αρέσ'νε τα μπάπα μπούπα και σκουλαρίκια στ'αυτιά και ξέρω γω τι και να κουνιόμαστε δεξιά αριστερά, δε τα πάω γω αυτά, έτσι έχω μάθει εγώ, δε με εκφράζει».

Ο Α., αντίθετα προς τους άλλους, θεωρεί ότι η ήρεμη και ελληνική μουσική στην εποχή μας περιορίζει τις «γνωριμίες». «Δεν πηγαίνω συχνά για διασκέδαση, όταν μπορώ όμως του δίνω να καταλάβει. Πάω κλαμπ το βράδυ, ξέρω γω μια ξένη μουσικούλα...και γυναίκες!!. (EP: Τι σημαίνει γυναίκες για σένα;) Τι σημαίνει γυναίκες για μένα ; Σημαίνει κάτι ωραίο, πώς να στο πω; Σημαίνει κάτι ωραίο, ρε παιδάκι μου, δυνατό, πώς να σ' το πω, σε τραβάει, σε γεμίζει». Μαζί με τις ερωτικές αναζητήσεις η έξοδος στην πόλη είναι και μια ευκαιρία για κοινωνικές επαφές με χώρους και πρόσωπα που δίνουν την αίσθηση της διαφοράς ή και της ανόδου σε ένα κόσμο διαφορετικό από τον αγροτικό. Ο Γ. περιγράφει πιο παραστατικά τον «άνωτερο κόσμο» ανάμεσα στον οποίο προσπαθεί να βρίσκεται όταν πηγαίνει στην πόλη για διασκέδαση: «Πηγαίνουμε στα καλύτερα μαγαζιά και διασκεδάζουμε. (EP: Τι διαφορετικό έχουν αυτά τα μαγαζιά;) Διασκεδάζεις με τον καλύτερο τρόπο, δηλαδή παίζει ρόλο και στον άνθρωπο. (EP: Δηλαδή;) Εγώ θα πάω σε μαγαζιά που είναι μέσα σοβαροί άνθρωποι, Απλά έτσι έχω συνηθίσει να πηγαίνω σε σοβαρά μαγαζιά, σε μαγαζιά μέσα που μπορείς να δεις έναν βουλευτή, έναν νομαρχιακό σύμβουλο, να μιλήσεις μαζί του, δηλαδή μπαίνω σε τέτοιο κύκλωμα ανθρώπων.(EP: Γνωρίζετε, μιλάτε;) Μ' αρέσουν τα άτομα που πηγαίνουν σ' αυτά τα μαγαζιά. Εγώ θέλω να μιλάω με μεγαλύτερο άτομο από μένανε, δηλαδή να 'χουμε κάποια διαφορά ηλικίας. Θα μιλήσω μ' έναν γιατρό, μ' έναν πολιτικό μηχανικό, μ' έναν δικηγόρο να πω μία κουβέντα να μάθω, να μάθει και αυτός από μένα, να γίνεται μία συζήτηση ωραία πιστεύω».

Ο γάμος και ιδιαίτερα η ύπαρξη παιδιού αποτελούν για τους νέους αγρότες σημαντικούς λόγους για να αλλάξουν ή να εγκαταλείψουν πολλές από τις μορφές διασκέδασης της νεότητας και ειδικότερα της πόλης. Ο Δ. μετά τον γάμο του περιόρισε τις εξόδους προς την πόλη γιατί μεταξύ των άλλων φοβάται τις συνέπειες

του «αλκοτέστ»: «Για διασκέδαση δεν πάω πολύ συχνά, γιατί αν πας δε θα πεις κάτι; ένα ποτό, κάτι, μετά έχει τροχαία, έχει αυτό, τις φούσκες που λέμε εκεί, τον έλεγχο, σ' αναγκάζει να πας και να πεις, να πεις νερό, κι έτσι τα' χουμε αποφύγει τώρα». Τα μέτρα της Τροχαίας έκαναν και το Χρ. να προσανατολιστεί στις τοπικές εκδηλώσεις: «Για το Αγρίνιο και τέτοια, δεν πολυπηγαίνω γιατί τώρα έχουν γίνει αυστηρά μέτρα, τροχαία πολλά, έχει γεμίσει ο τόπος κι επειδή φυλάγομαι, επειδή έχω οικογένεια, εδώ ως επί το πλείστον, τοπικά όταν κάνει εκδήλωση το σχολείο, η ομάδα, ο σύλλογος, ναι, πηγαίνω πάντα».

Σε άλλες περιπτώσεις οι υποχρεώσεις του γάμου έφεραν σημαντικές αλλαγές όχι μόνο στο κέφι αλλά και τη συχνότητα ή την ποικιλότητα ορισμένων επιλογών. «Τώρα όχι δε διασκεδάζω», λέει ο Κ., «το 'χω βαρεθεί. Παλιά πήγαινα. Όταν ήμν δεκαεξ' δεκαεφτά χρονώ διασκεδάζαμ' αρκετά. Πουλύ καλά. Δηλαδή και σε μπιζούκια κι σε, και σε μπανάκια σε τέτοια, σε όλα αυτά να πούμ'. Αλλά κάποια στιγμή τα βαριέσαι». Οι προσαρμογές του Ν. μετά το γάμο και το παιδί μοιάζουν πιο δραματικές καθώς μαζί με τη γοητεία των εξόδων απαλείφτηκε και η ανδρική επικινδυνότητα ορισμένων άλλων επιλογών: «Παλιότερα πήγαινα πιο πολύ για διασκέδαση, τώρα, είναι και το παιδί. Παλιότερα, το μήνα είμαστε, τα Σαββάτο – Κύριακα, όλα μέσα, μπανάκια και τέτοια...». Ο Ν. σταματάει για λίγο και συνεχίζει: «Η αδυναμία μου είναι οι μηχανές, τα σπορ. Όταν έχει μόντο – κρος και τέτοια. Δε τα χάνω ποτέ. Μέχρι την Τρίπολη μπορεί να πάω. Οδηγώ χρόνια μηχανάκι. Μ' αρέσει πολύ. (ΕΡ: Θα θελες να γίνεις πιο επαγγελματίας, να συμμετέχεις σε αγώνες;) Ε, όχι, δεν ήθελα. Μ' αρέσει, βέβαια, αλλά δεν ήθελα να είμαι σ' αυτή τη κατάσταση των πειραμάτων. Είναι επικίνδυνα, πολύ. Κι εγώ αυτή τη στιγμή, δεν είμαι για τέτοια πράγματα, έχω οικογένεια, έχω παιδί...». Η σταδιακή μείωση της αστικότητας των εξόδων και της επικινδυνότητας των δραστηριοτήτων ενισχύει τις οικογενειακές συναντήσεις και μαζί τον θεσμό της οικογένειας και των συγγενών. «Τώρα», λέει ο Β., «απ' τον καιρό που παντρεύτηκα κ' ύστερα τι να σου πω ρε παιδί μου άλλαξα. Τώρα άμα θες να διασκεδάσεις κιόλας πας παίρνεις τέσσερα κιλά κρέας το ψήνεις εκεί πέρα, βάνεις και τέρμα το ράδιο εδώ μέσ' και «τ' Άι- Γιωργιού να φέξ'». Πινς και καμιά δεκαριά μπίρες. Διασκεδάζεις κ' έτς'».

Παρά τις αλλαγές και τις συμμορφώσεις που επιβάλλει ο γάμος δεν λείπουν και οι έγγαμοι αγρότες, που μετά τον γάμο τους ή το παιδί, με ή χωρίς τη σύζυγο, συνεχίζουν την «παλιά ζωή» ή δίνουν στην καινούργια νέες συμβολικές προεκτάσεις. Πρόκειται για την παρουσία σε μορφές διασκέδασης που χαρακτηρίζονται από τη διαφορά, κυρίως με ανδρικούς όρους. «Όταν μπορώ», λέει ο Χρ., «θα πάω σε καμιά ταβερνούλα με μουσική, θα πάω σε κανένα μπουζουκτζίδικο, όταν μπορώ. Καλό είναι και το μπουζουκτσίδικο, στον μήνα μπορεί να είναι δύο φορές που πάω». Για τον Ν. τα μπουζούκια είναι σημαντικός χώρος όχι μόνο για ψυχαγωγία αλλά και για επίδειξη των ανδρικών

του προσόντων του στον χορό: «(EP: Πώς διασκεδάζεις;) Μπουζούκια. Μ' αρέσει μπουζούκια. Τα 'χω κλείσει αυτά, πάμε έξω σήμερα για διασκέδαση δεν νομίζω να πάω σε μπαράκι, θα πάω σε μπουζούκια. (EP: Στα μπουζούκια τι κάνεις;) Ε, να χορέψω, γιατί θα πάω στα μπουζούκια; Θα πάω, θα πιω ένα μπουκάλι και θα χορέψω. (EP: Τι τραγούδια χορεύεις;) Ζεϊμπέκικα. Ζεϊμπέκικα και τσάμικα, τίποτε άλλο».

Συνοψίζοντας

Η επαφή των νέων αγροτών με την πόλη, ως σύστημα πολιτισμικών ιεραρχήσεων και προτιμήσεων (μαγαζιά, μουσικές, ενδυμασίες, νοοτροπίες, κ.λπ.), από πρώτη άποψη αποτελεί μια σημαντική όψη της διαφυγής από τις ελλείψεις ή τους περιορισμούς των αγροτικών κοινωνιών. Παράλληλα όμως αποτελεί και μια επώδυνη ατομική και κοινωνική εμπειρία στο βαθμό που οι συνδηλώσεις του «αγρότη» ή του «χωριάτη», ενσωματωμένες ασυνείδητα στις επιλογές τους (χώροι, μουσικές, αισθητική, κ.λπ.), οδηγούν σε διαρκείς αντιστάσεις, προσαρμογές ή μιμήσεις, που φέρνουν έντονα τα σημάδια της κυριαρχίας ενός ορισμένου αστικού τρόπου (καφές, ποτό, μπάρ, ταβέρνα, κ.λπ.) ή μιας ορισμένου τύπου κοινωνικής κυριαρχίας (εγκατάλειψη ή υποβάθμιση των άλλων μορφών ψυχαγωγίας).

Σε κάθε περίπτωση αναπτύσσονται στρατηγικές οικονομικής και κυρίως συμβολικής ταύτισης προς τους «διαφορετικούς» με σκοπό τη διάκριση από τους «όμοιους». Ωστόσο οι στρατηγικές αυτές, ορισμένες φορές, γίνονται δύσκολες επειδή, μεταξύ των άλλων, απαιτούν συμβολικές δεξιότητες που προϋποθέτουν περισσότερα κοινωνικά και πολιτισμικά στηρίγματα. Από την άποψη αυτή η επιλογή χώρων που χαρακτηρίζονται από την κοινωνική συνάφεια, τις συνδηλώσεις της αντοχής, της αυθεντικότητας και του ανδρισμού και επιτρέπουν επιτρέπουν την άσκηση των «δικών» τους πρακτικών αναγνώρισης και διάκρισης, αποτελεί μια χαρακτηριστική αντίδραση στις πολιτισμικές διαφορές, διακρίσεις και ανισότητες που ενέχονται στον ελεύθερο χρόνο

2. Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου. Όψεις του γυναικείου ελεύθερου χρόνου.

Στην περιοχή έρευνας η εκμηχάνιση πολλών από τις όψεις της γεωργικής εργασίας (για τον καπνό κυρίως μηχανές αυτόματου φυτέματος, ποτίσματος, λίπανσης και αρμαθιάσματος) αλλά και των οικογενειακών υποχρεώσεων (πλυντήρια, κουζίνες, κ.λπ.), έδωσαν στη νέα αγρότισσα τη δυνατότητα για περισσότερο ελεύθερο χρόνο

αλλά και την προσδοκία για ένα χρόνο με «γυναικεία» χαρακτηριστικά. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις τα χαρακτηριστικά του ανδρικού χρόνου κυριαρχούν τόσο πάνω στη διάρκεια του γυναικείου χρόνου όσο και πάνω στις επιμέρους δραστηριότητες, σε σχέση με την οικογένεια ή την πόλη.

α) Ορεινές κοινότητες.

Όπως έχει αναφερθεί οι ορεινές κοινότητες χαρακτηρίζονται τόσο από την απουσία όσο και από τη σχετική αγαμία των νέων αγροτισσών. Παρ' όλα αυτά η σύγχρονη ζωή και η πόλη, όπως και για τους άγαμους άνδρες, παραμένει το ζητούμενο του ελεύθερου χρόνου. «Όταν έχω χρόνο περισσότερο», λέει η Κ., «εγώ σαν γυναίκα προσπαθώ να περάσω καλά. Όπως να πάω κάπου, να πάω μια βόλτα στην πόλη, μια εκδρομή, να πάω για τα ψώνια μου, να δω κάποιους φίλους, να γνωρίσω κόσμο».

β) Πεδινές κοινότητες

Η πόλη, πιο κοντινή ή πιο οικεία, για τις άγαμες κοπέλες από τις πεδινές περιοχές αποτελεί ένα κοινωνικό πεδίο με περισσότερες δραστηριότητες αλλά και προσδοκίες. «Στον ελεύθερο χρόνο μου», λέει η Π., που είναι άγαμη, «βγαίνω με την φίλη μου πάμε για βόλτα, ψώνια. Αλλά και κανένα σινεμά και για κανένα καφέ».

Στις περιπτώσεις των έγγαμων νέων αγροτισσών ο χρόνος που δεν αφιερώνεται στην αγροτική εργασία δε νοείται πάντα ως ελεύθερος αφού μια σειρά, ρητές ή άρητες υποχρεώσεις, τον μετατρέπουν σε «χρόνο για το σπίτι». Συζητάμε με τη Μ.: («ΕΡ: Όταν έχεις ελεύθερο χρόνο τι κάνεις;») Δουλειές. Δουλειές του σπιτιού. (ΕΡ: Όταν σταματούν οι δουλειές του σπιτιού;) Δε σταματάνε, ποτέ, οι δουλειές του σπιτιού. (ΕΡ: Άρα δεν έχεις ελεύθερο χρόνο;) Εεε πολύ ελάχιστο χρόνο έχω». Άλλες φορές που οι υποχρεώσεις του σπιτιού δεν είναι ρητές, αναδύονται αυτές που έχουν συμβολικό χαρακτήρα και κατανοούνται ως «γυναικείες»: (ΕΡ: Τις περιόδους που δεν έχεις δουλειά τι συνήθως κάνεις;) Δε κάνω τίποτα, δεν ασχολούμαι με τίποτα. Στο σπίτι κεντάω, πλέκω. Ε, αυτά. Τίποτε άλλο ιδιαίτερο». Η Γ. φαίνεται να έχει περισσότερα ενδιαφέροντα: «Μ' αρέσει να διαβάζω βιβλία και θρησκευτικά πολλά και βιβλία που να ενημερώνομαι. Μ' αρέσει να βλέπω κάποιες εκπομπές. Βλέπω πολύ λίγο τηλεόραση, δε μ' αρέσουν τα έργα, μ' αρέσει να βλέπω κάποιες εκπομπές, ενημερωτικές και τέτοια».

Οι οικογενειακές έξοδοι στην πόλη, ενώ δεν αποτελούν συχνό φαινόμενο, όταν συμβαίνουν αντανακλούν τα χαρακτηριστικά του ανδρικού κόσμου, με τη συμφωνία ή τη συνοδεία της γυναίκας. Λέει χαρακτηριστικά η Δ.: «Το καλοκαίρι δεν

έχω χρόνο. Τον χειμώνα εντάζει είναι διαφορετικά. Έχω πιο πολύ ελεύθερο χρόνο. Διασκεδάζω εντάζει, με το να βγαίνω, να βγαίνω με τον άντρα μου. (EP: Πηγαίνετε στο Αγρίνιο;) Εντάζει βράδυ μπορεί να μην πάμε μια φορά την εβδομάδα αλλά θα πάμε μια φορά τις δέκα μέρες, μπορεί να πάμε μια φορά τον μήνα. (EP: Πώς διασκεδάζετε;) Τώρα αυτή την εποχή συνήθως όταν πάμε στο Αγρίνιο θα πάμε κάπου για φαγητό. Μετά πάμε κάπου για ένα ποτό. Όχι πολλά πράγματα, εντάζει, οικογενειακά που λένε». Οικογενειακά και ανδρικά είναι τα χαρακτηριστικά που κυριαρχούν και στις εξόδους της Γ.: «Ε, μπορεί να βγούμε Σαββατοκύριακα και καθημερινές, να πάμε κάπου. Εμένα μ' αρέσει πιο πολύ να πάω κάπου για φαγητό σε μια ταβέρνα, ή σ' ένα «ρεμπετάδικο», παρά να πάω σε κάποιο «ορθάδικο» και να καθίσω να διασκεδάσω. Πρίν ήταν αλλιώς».

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως έχει αναφερθεί, ο γάμος με τους περιορισμούς και τις συμμορφώσεις που επιβάλλει σε οικονομικό και συμβολικό επίπεδο, μεταφέρει μια σειρά δραστηριότητες στο πλαίσιο του σπιτιού, σε βάρος κυρίως της γυναίκας. Ωστόσο οι γυναίκες την ανδρική αυτή στρατηγική την αντιλαμβάνονται ως οικογενειακή υποχρέωση άρα και φυσική. Το παράδειγμα της Μ. μπορεί να αποτελέσει μια άλλη ανάγνωση πολλών ανδρικών λόγων: «Παλιά διασκεδάσαμε. Τώρα είναι πολύ δύσκολο να πας να διασκεδάσεις. Σκέφτεσαι τα λεφτά που θα χαλάσεις. Μετά λες θα πληρώσω εκείνο, θα κάνω εκείνο. Είναι πολύ δύσκολο να πας, τώρα, να διασκεδάσεις. (EP: Αν είχες χρήματα;) Θα πήγαινα με το σύζυγό μου για φαί, για φαγητό έξω, για ένα ποτό, γενικώς. Βέβαια, δεν είμαι και πολύ κατά του έξω μεριά. Μπορώ να διασκεδάσω και μέσα στο σπίτι. (EP: Πως;) Μαγειρεύω. Έρχονται συγγενείς και τέτοια και φίλοι, τρώμε, λέμε τα αστεία μας, έτσι, περνάς καλύτερα».

Όσο όμως και αν οι ρητές ή άρρητες, κοινωνικές και ανδρικές ανάγκες, περιορίζουν τον ελεύθερο χρόνο και τα προσωπικά όνειρα των γυναικών οι μεγάλες αλλαγές στην αγροτική κοινωνία φαίνεται να διαμορφώνουν, με την πάροδο του χρόνου, έναν άλλο γυναικείο λόγο, την ανάγκη για ένα ελεύθερο χρόνο με βάση τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες των γυναικών. Ο λόγος της Δ. είναι χαρακτηριστικός: (EP: Όταν έχεις ελεύθερο χρόνο τι κάνεις;) Συγκεκριμένα τώρα με τα παιδιά, τα παιδιά, το σπίτι μου, είναι και η δουλειά που έχω στο μαγαζί, ασχολούμαι με αυτά. (EP: Έχεις χρόνο για σένα;) Πολύ λίγο (EP: Θα ήθελες να ασχοληθείς με κάτι άλλο στον ελεύθερο χρόνο σου;) Να υπήρχε κάπου να μπορεί να πάει η γυναίκα, να μάζευονται και άλλες γυναίκες. (EP: Πως το φαντάζεσαι αυτό το μέρος;) Ας πούμε κάποιο μαγαζί, γιατί όχι; Κάποιο μαγαζί που να έχει τα πάντα μέσα. Να μπορεί να έχεις να πας να πεις έναν καφέ, εντάζει πας σε μια καφετέρια. Συνήθως εδώ δεν βρίσκεις γυναίκες και οι παντρεμένες εντάζει σπανίζουν, δεν πάνε κάπου εδώ για καφέ. Έτσι προτιμάς να πας στο Αγρίνιο για καφέ. Εδώ δεν πας. (EP: Ένα μαγαζί για

γυναίκες λοιπόν;) Ναι για γυναίκες, εντάξει να μην είναι μόνο σαν καφετέρια. Να έχει ένα γυμναστήριο. (EP: Τώρα γυμνάζεσαι;) Όχι. (EP: Θα ήθελες να γυμναστείς;) Ναι, γιατί όχι; (EP: Για ποιο λόγο;) Για μένα. Εντάξει, θα κάνω κάτι για μένα αφού μου αρέσει. Είναι ευχαρίστηση για μένα. Θα περάσω εγώ καλά».

Συνοψίζοντας

Η εισαγωγή γεωργικού εξοπλισμού και οικιακών συσκευών ενώ αύξησε, σε ορισμένες περιπτώσεις ή υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τον ελεύθερο χρόνο των γυναικών, ο τελευταίος παραμένει σε γυναικίους χώρους και σε μικρή απόσταση από το σπίτι. Δηλαδή κυριαρχείται από «γυναικείες ικανοποιήσεις» και από πρακτικές οικονομικές ή φτηνές. Η «έξοδος» από το σπίτι, την περιοχή ή τα συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια, γίνεται συνήθως με πρωτοβουλία του άνδρα που με άλλοθι της οικογένειας προσβλέπει στα δικά του ενδιαφέροντα ή συμφέροντα. Με άλλα λόγια οι μετασχηματισμοί στα περιεχόμενα και τις σημασίες του ελεύθερου χρόνου των νέων αγροτών, ενώ φέρνουν έντονα τα σημάδια του περάσματος από τον αγροτικό στον αστικό τρόπο αντίληψης της διασκέδασης ή της ικανοποίησης, στην πραγματικότητα διασχίζονται από διαφορές και ανισότητες μεταξύ των διαφορετικών περιοχών, των ομάδων, των απασχολήσεων και κυρίως του φύλου.

[Ε΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ]

Ο ΕΑΥΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΟΙ

Οι ταυτότητες και οι αξιολογήσεις που οι πόλεις και οι πρωτευουσιάνοι επιβάλλουν στους νέους αγρότες δεν περιορίζονται σε αυτές του ελεύθερου χρόνου και της διασκέδασης. Στις πόλεις συγκαταλέγονται τόσο οι ευκαιρίες, οι καλές δουλειές, οι πετυχημένοι και αυτοί που αγαπούν τους αγρότες όσο και οι κατώτερες δουλειές, οι «εργάτες, οι αγχωμένοι, η μόλυνση του περιβάλλοντος και αυτοί που δεν «καταλαβαίνουν τι σημαίνει να είσαι αγρότης». Σε κάθε περίπτωση οι εικόνες που έχουν οι αγρότες για τους ανθρώπους της πόλης και οι άνθρωποι της πόλης για τους αγρότες, εκφρασμένες επίσημα ή ανεπίσημα, από γνωστούς και ξένους, σε έντυπα και τηλεοράσεις, αποτελούν μέρος της αβεβαιότητας των κοινωνικών ταυτοτήτων των νέων αγροτών.

Για την κατανόηση και ερμηνεία της σύνθετης αυτής δυναμικής θα διακρίνουμε τις απόψεις των νέων αγροτών σε αυτές που αφορούν τη ζωή και την εργασία στις πόλεις, αυτές που νομίζουν ότι έχουν οι άνθρωποι της πόλης γι' αυτούς και αυτές που προβάλλουν τα ΜΜΕ και ειδικότερα η τηλεόραση.

1. Αναπαραστάσεις των αγροτών για τη ζωή και την εργασία στις πόλεις: η πόλη που αποξενώνει και η πόλη που γοητεύει.

Η διαρκής ώσμωση ανάμεσα στην πόλη και το χωριό (συγγενικές σχέσεις, επισκέψεις, εργασίες, ανταλλαγές, μεσολαβήσεις, κ.λπ.) καθιστά τις κοντινές πόλεις ή την Αθήνα, ρητή ή άρρητη αναφορά μιας σειράς διακρίσεων, διαφορών και ανισοτήτων.

α) Ορεινές κοινότητες

Οι πόλεις και ιδιαίτερα η Αθήνα θεωρούνται ότι είναι οικονομικά απειλητικές. «Στην πόλη», λέει Κ., «αν δεν έχεις δικό σου σπίτι και πας κει πέρα και μείνεις και πληρώνεις κάποιο ενοίκιο, έχεις κι οικογένεια, δε μπορείς να τα φέρεις πέρα». Παράλληλα η πόλη, σε σύγκριση με την αλληλοαναγνώριση που χαρακτηρίζει το χωριό, θεωρείται απρόσωπη και ανώνυμη. «Στην πόλη», λέει ο Στ., «μπορεί να βρεις τη ημέρα 1000 άτομα να σου πει ένας καλημέρα ή 5 στην δουλειά σου. Εδώ θα βρεις 10 και θα σου μιλήσουν

12.Κατάλαβες; Αυτή είναι η διαφορά.». Η κατάσταση φαίνεται πιο πειστική αν στα ανωτέρω στοιχεία προστεθούν οι βεβιασμένοι ή επιταχυνόμενοι ρυθμοί ζωής και τα ωράρια εργασίας όταν συγκριθούν με τους βιορυθμούς των αγροτικών εργασιών. Ο Χ. κάνει μια φανταστική σύγκριση ανάμεσα στον εαυτό του και σε κάποιον που δουλεύει με ωράριο: *«Εγώ μπορεί να πάω στα πρόβατα στις 8. Εγώ μπορεί να πάω στις 6, να πάω στις 9. Κατάλαβες; Κάνω ό, τι νομίζω καλύτερο και αυτό πιστεύω».*

Για τις κοπέλες από τις ορεινές περιοχές οι καταστάσεις στην πόλη δε φαίνεται να είναι τόσο άσχημες ή τουλάχιστον δίνουν περισσότερες ευκαιρίες. *«Στην πόλη», λέει η Κ., «έχεις επιλογές, στο χωριό δεν έχεις. Στην πόλη μπορείς να βρεις δουλειά, στο χωριό δεν μπορείς να βρεις δουλειά. Είναι αλλιώς για μια γυναίκα η πόλη».*

β) Πεδινές κοινότητες

Το κόστος ζωής αποτελεί το πρώτο από τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι νέοι αγρότες από τις πεδινές περιοχές. *«Στην πόλη καλά είναι», λέει ο Γ., που είναι άγαμος, «αλλά πρέπει να δουλεύει όλη η οικογένεια. Αν δουλεύει ένας δεν γίνεται τίποτα. Πρέπει να δουλεύουν δύο, τρεις δηλαδή να πέφτουν εξακόσιες, εφτακόσιες χιλιάδες τον μήνα, οκτακόσιες μέσα στο σπίτι για να πάει καλά στην πόλη. Αλλιώς τραβάς πείνα μεγάλη στην πόλη». Τα προβλήματα, σύμφωνα με τον Ν. που είναι έγγαμος και γνωρίζει τι σημαίνει «ξεκίνημα» για ένα νέο ζευγάρι, είναι πιο σύνθετα καθώς αγγίζουν σημαντικές όψεις των σύγχρονων γαμήλιων συστημάτων: *«Έχω ένα φιλαράκι στην Αθήνα, που έχει φύγει από 'δω και δουλεύει κάπου εκεί. Τώρα πρόσεξε να πληρώνει το νοίκιο, το αυτοκίνητο, τη δόση, γιατί πήρε και μεταχειρισμένο. Δηλαδή, ο άνθρωπος, δεν έχει στον ήλιο μοίρα. Έχει μια κοπέλα, θέλει να παντρευτεί. Μόλις, μαζεύουν τα λεφτά για το γάμο, πληρώνει τη δόση για το αυτοκίνητο. Να εκείνο, να το άλλο. Είναι ανύπαντρος γιατί δεν έχει λεφτά».**

Μαζί ή και ανεξάρτητα από τα οικονομικά προβλήματα η πόλη κρίνεται ως αφόρητη από την άποψη των καθημερινών ρυθμών. Τα παραδείγματα των συγγενών συχνά αποτελούν την καλύτερη απόδειξη. *«Βαβούρα, έχει πιο πολύ άγχος», λέει ο Δ., «βλέπω και την αδερφή μου, εντάξει. Πολύ τρέξιμο. Τρέξιμο, γενικά, σε όλα τα θέματα. Εκτός από μια ζωή που έχουν στην Αθήνα, που λένε, ότι εγώ ζω στη πόλη, και είμαι κάθε μέρα με τη γραβάτα, όλα τ' άλλα είναι τρέξιμο».*

Το άγχος και η πίεση σε συνδυασμό με τις καθυστερήσεις στη μετακίνηση, αποτελούν μιά ακόμα παράσταση των πόλεων, που συχνά θεμελιώνεται και σε προσωπικές, έστω και περιστασιακές, εμπειρίες. *«Χρειάστηκε πριν λίγες μέρες», λέει ο Γ., «να πάω στην Αθήνα στο Νοσοκομείο Παιδών το κοριτσάκι μου το μικρό που είχε αρρωστήσει. Ξεκίνησα από μια περιοχή, απ' το Μπραχάμι ας πούμε συγκεκριμένα, για να πάω*

στο Γουδί, έκανα δυόμισι ώρες μια διαδρομή δεκαπέντε χιλιομέτρων και δεν είναι». Ακόμα πιο ζοφερή γίνεται η εικόνα των καθυστερήσεων και των πιέσεων γι' αυτούς που για κάποιο διάστημα έτυχε να δουλέψουν στην Αθήνα σε μακρινές εργασίες και σε καταστάσεις με πιεστικά ωράρια. «Πήγα να δουλέψω μεροκάματο σε οικοδομή στην Αθήνα. Είχα γνωστό φίλο και ξεκινήσαμε μαζί. Με το που ζύπνησα το πρωί έξι η ώρα να πάω για δουλειά άρχισα να εκνευρίζομαι και λέω στο τέλος ψυχοπαθής θα καταντήσω. (ΕΡ: Ποια ήταν η αιτία;) Περνούσαν τα λεωφορεία, ήταν γεμάτα δεν με παίρνανε, εγώ έπρεπε να πάω στην δουλειά μου, αυτά...τι να έκανα; Έβλεπα τον κόσμο που ήτανε σε μία υπερένταση από το πρωί, εγώ δεν είχα συνηθίσει έτσι τόσα χρόνια στο χωριό». Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ρυθμοί εργασίας και ζωής στην πόλη θυμίζουν τρόπους που οι αγρότες χρησιμοποιούν για να μην αποσπάται η προσοχή των ζώων: «Βλέπω τον κόσμο εκεί ότι είναι ρομπότ, δηλαδή όπως εμείς εδώ στο χωριό που βάζουμε στα γαϊδούρια κάτι φυλαχτά, να βλέπουν μόνο μπροστά, ούτε δεξιά ούτε αριστερά». Αυτή η κατάσταση, μεταξύ των άλλων, περιορίζει το καθημερινό συναπάντημα και τους χαιρετισμούς, που για ορισμένους αγρότες, όπως ο Σ., είναι ένδειξη όχι μόνο καλής διάθεσης αλλά στάση ζωής: «Εγώ μ' αρέσει να περπατάω στο δρόμο και να λέω καλημέρα. Ας μου είναι άγνωστος ο άλλος. Τώρα φαντάζομαι στην Αθήνα που είναι 5.000.000 κόσμος. Να λες καλημέρα στον άλλο και ... μπορείς να φας και ζύλο!!».

Ο ακατανόητος και πιεστικός χαρακτήρας πολλών από τις όψεις της πόλης συχνά συνθέτει την έννοια της «βαβούρας», δηλαδή μιας αίσθησης θορύβου, ανωνυμίας, αδιαφοροποίητων σχέσεων και περιβαλλοντικών πιέσεων. «Νέφος, βαβούρα πολλή», λέει ο Δ., «θέλεις μια ώρα να ξεκουραστείς, που είσαι κουρασμένος από τη δουλειά σου, απ' όποια δουλειά να' ναι, θες μια ώρα να ξεκουραστείς, θα τη βρεις την ησυχία σου;».

Ο Κ. θεωρεί ότι μέσα στη βαβούρα χάνεται η ιδιαιτερότητα και η προσωπικότητα των ατόμων: «Πολλή βαβούρα, δε νιώθεις ότι είσαι εντάξει, άνθρωπος να πούμε. Πας, πηγαίνεις, μπαίνεις ποιος είσαι; Κανένας δε ρωτάει, σε κανένα τίποτα». Η βαβούρα άλλες φορές παραπέμπει στην αταξία ή την απειλή. «Εδώ», λέει ο Β. που είναι παντρεμένος και ενδεχομένως σκέφτεται τα παιδιά του, «έχεις ήσυχο το κεφαλάκι σου. Είμαστε πιο ήρεμα, πιο μαζεμένοι. Εντάξει». Τα παιδιά του φαίνεται να έχει κατά νου και ο Γ. όταν αναφέρεται στην πόλη. «Εδώ θ' ανοίξω την πόρτα και θα βγω στην αυλή και θα δω το βουνό, ξέρω γω, μπροστά μου. Εκεί θα μυρίσεις τον καταλύτη μόλις βγεις έξω, θα δεις τον απέναντι ακάλυπτο, θα δεις την απέναντι πολυκατοικία. Δε βλέπεις τίποτ' άλλο, βλέπεις τα παιδάκια ξέρω γω να παίζουν σε τρία τετραγωνικά βεράντα, μπαλκόνι, τίποτα».

Παρά τις κριτικές για την ποιότητα ζωής και εργασίας στην πόλη, οι νέοι αγρότες αναγνωρίζουν ότι μια σειρά εργασίες είναι, από οικονομική και κοινωνική

άποψη, καλύτερες από τη δική τους. Βέβαια, όπως έχουμε και αλλού δείξει, το κριτήριο του αφεντικού, παρά την προφανή ανάγκη για εξωγεωργική απασχόληση, επιστρατεύεται για να αξιολογήσει ορισμένες εργασίες της πόλης ως κατώτερες ή λιγότερο ελκυστικές: «*Ε, δημόσιος υπάλληλος, δεν το συζητάμε καθόλου. Η μέσα σε μια υπηρεσία, ή σε μια ιδιωτική εταιρεία, νάσαι μες στο γραφείο. Να μην τρέχεις έξω. (ΕΡ: Ποιες είναι αυτές;) Στο εργοστάσιο, στην οικοδομή, τέτοια*». Ωστόσο, στη σύγχρονη εποχή κάποιες εργασίες γραφείου ενώ εξασφαλίζουν από το τρέξιμο απέχουν πολύ από το να παρέχουν κοινωνική αναγνώριση και οικονομική ασφάλεια. «*Άμα είσαι ένας δημόσιος υπάλληλος*», λέει ο Δ., «*και παίρνεις τριακόσιες-τετρακόσιες χιλιάδες το μήνα; Εντάξει. Τώρα, άμα είσαι ιδιωτικός υπάλληλος και παίρνεις εκατόν πενήντα και διακόσιες χιλιάδες, δε τα βγάζεις πέρα και να 'χεις σπίτι νοικιασμένο, να πληρώνεις όλα τα τέτοια. Βλέπω την αδερφή μου, τώρα, παίρνει 130 – 140 χιλιάδες το μήνα και δε τα βγάζει πέρα*».

Εκτός από το δημόσιο και τα γραφεία σημαντική έλξη ασκούν και ορισμένοι ελεύθεροι επαγγελματίες, που παραπέμπουν στο αφεντικό: «*Καλές δουλειές είναι κι αυτές που δηλαδή να έχεις κάποιο μαγαζί, κάποιο μεγάλο κρεοπωλείο, κάποιο χρυσοχοείο και τέτοια, καλές δουλειές είναι αυτές*». Από τη σκοπιά του αφεντικού ελκυστικές μοιάζουν και ορισμένες χειρωνακτικές εργασίες που έχουν κέρδη. «*Υπάρχουν άνθρωποι*», λέει ο Γ., «*που βγάζουν μ' ένα μεροκάματο και δεκαπέντε και είκοσι χιλιάδες. Ο αδερφός είν' αυτή τη στιγμή εργάτης και βγάζει κάπου στα διακόσια ογδόντα με τριακόσες χιλιάδες το μήνα. Εγώ εδώ πέρα στο χωριό, όσο και να δουλέψω, δε θα μπορέσω να βγάλω πενήντα κι εξήντα χιλιάδες το μήνα*». Ανακεφαλαιώνοντας τις προηγούμενες πεποιθήσεις ο Π. περιγράφει το αβάσταχτο αίσθημα του να είσαι εργάτης: «*Είσαι εργάτης. Εργάτης σημαίνει ότι θα σηκωθείς το πρωί, πρέπει να πας στη δουλειά βρέξει χιονίσει. Κάθε μέρα ξέρω γω σήκω, κάθε μέρα τα ίδια πράγματα. Να γυρίσεις να πας στο σπίτι ξέρω γω κουρασμένος ταλαιπωρημένος να κάνεις ένα μπάνιο πάει πέρασε η μέρα. Ούτε για διασκέδαση σου κάνει όρεξη ούτε για τίποτα. Ένα Σαββατοκύριακο δηλαδή και αυτό αν θα 'χεις όρεξη*».

Κι ενώ το εργασιακό καθεστώς στις πόλεις δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στις βαθύτερες αναπαραστάσεις και νοοτροπίες των νέων αγροτών, κάποιες φορές οι ανάγκες για εργασία, ειδικότερα στις προβληματικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις και τα νέα ζευγάρια, όπως αυτό του Ν., είναι μεγάλες και πειστικές: «*Αν μου δώσαν καλή δουλειά; Θα πήγαινα. Εκείνη τη στιγμή δε λες τι μου αρέσει, λες πως θα ζήσω καλύτερα. Γιατί άμα ζήσω καλύτερα θα φάω και το νέφος θα φάω και τα άλλα, απλά λες πως θα ζήσω καλύτερα σε χρήματα. Δηλαδή, αν είσαι στριμωγμένος σε χρήματα δε σκέφτεσαι τι μου αρέσει και τι όχι. Δε σου αφήνει επιλογές αυτό*». Μπροστά σ' αυτή τη νέα πραγματικότητα ο άλλος Ν., που είναι άγαμος, αναζητά κάποιους φανταστικούς συνδυασμούς: «*Πιστεύω*

το τέλειο θα ήταν να γινότανε η μείξη τους. Είναι αυτό που λείπει στα χωριά. Και στα χωριά είναι, ό, τι λείπει στην πόλη».

Η σύγκριση της πόλης με τα «καλά του χωριού» φαίνεται να αποτελεί τον κύριο παρανομαστή των αξιολογήσεων για τη ζωή και την εργασία στις πόλεις. Προκειμένου να κατανοηθεί η πολλαπλότητα αλλά και ο αυτοματισμός των κοινωνικών στερεοτύπων σε ορισμένες από αυτές τις αυτονόητες ποιότητες του χωριού, θα αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα για το πώς οι νέοι αγρότες αναπαριστούν το θετικό εαυτό τους σε σχέση με τη χρήση του χρόνου. «Εδώ κάνω κουμάντο εγώ», λέει ο Σπ., «δεν μου κάνει κουμάντο κανένας. Δεν έχω κανέναν στο κεφάλι μου. Ναι, δεν μου κάνει σήμερα, να σηκωθώ για δουλειά, δε θα πάω στις οχτώ το πρωί, θα πάω στις δύο το μεσημέρι. Δε θα μου πει ο άλλος σήκω και πήγαινε. Κάνε εκείνο με το ζόρι». Σημαντικό μέρος από το αίσθημα της ελεύθερης διαχείρισης του χρόνου συχνά θεμελιώνεται στην εμπειρία της καλλιέργειας του καπνού: «Εγώ άμα πω το καλοκαίρι που μαζεύω καπνό είμαι κουρασμένος την Κυριακή θα σταματήσω, δεν θα μάζω ή το Σάββατο μια μέρα».

Το ίδιο αίσθημα ελευθερίας απέναντι στον χρόνο φαίνεται να παρέχει και η ενασχόληση με την κτηνοτροφία. «Δεν έχω κανένα πάνω απ' το κεφάλι μου», λέει ο Ν., «κι ό,τι ώρα θα θέλω, θα πάω κι ό,τι ώρα θέλω, θα φύγω. Έχεις τα ζώα σου, τα ελέγχεις, τα ταιΐζεις, τα περιποιείσαι, τα ποτίζεις και είσαι αφεντικό. Και δεν έχεις κανέναν πάνω απ' το κεφάλι σου. Και ν' αργήσεις, σήμερα, μισή ώρα, δεν σου λει κανένας τίποτα, ούτε θα σ' απολύσει κανένας». Στην περίπτωση του άλλου Ν., τις περιγραφές θα τις ζήλευαν αρκετοί μεταρρυθμιστές ή οραματιστές του ανθρώπινου τρόπου ζωής: «Σηκώνομαι το πρωί. Στις οχτώμισι το πρωί, έτσι; Θα φτιάξει η γυναικούλα το καφεδάκι μου, θα πάρω το αμαξάκι μου, θα πάω στη δουλειά μου. Και με τα πόδια. Θα 'ναι οι άλλοι, θα με περιμένουν. Θα ξεκινήσουμε δουλειά, θα πιούμε και το καφέ μας στις δέκα, θα σχολάσουμε κι απ' τις τρεισίμισι – τέσσερις, να φάμε, θ' αλλάζουμε. Αυτό είναι το πρόγραμμα το καθημερινό, στη δουλειά, έτσι; Δηλαδή, μ' αρέσει αυτή η κατάσταση».

Οι νέες αγρότισσες, παρά το εν γένει ανώτερο εκπαιδευτικό τους επίπεδο και την επώδυνη διαδρομή σε σχέση με την πόλη, μετά το τέλος του σχολείου, δε φαίνεται να διαφοροποιούνται σημαντικά από τις αντιλήψεις των ανδρών για την πόλη. Το καθημερινό «χαιρέτημα» είναι και για τις γυναίκες μια σημαντική έλλειψη των μεγάλων πόλεων. Όπως και στους άνδρες τα περισσότερα παραδείγματα είναι εμπειρικά ή παρμένα από συγγενικά τους πρόσωπα. «Πήγα προχθές μονοήμερή στην Αθήνα και γύρισα. Και ένοιωσα! Πω – πω!», λέει η Α., «πώς ζει τόσος κόσμος εδώ! Εμείς εδώ, βγαίνουμε έξω ρε παιδί μου, εδώ εμείς είμαστε αλλιώς μαθημένοι, θα βγεις έξω, θα

μιλήσεις με τον άλλον. Εκεί περάσανε 100 άτομα από μπροστά μας, κανένας δε μας είπε, γεια. Είμαστε αλλιώς μαθημένοι, άλλες νοοτροπίες εκεί, άλλα ήθη, άλλα έθιμα εδώ». Η ξενότητα αυτή στα πρόσωπα των παιδιών φαίνεται να γίνεται επικινδυνότητα: «Μένεις σε μια πολυκατοικία, δεν έχεις τον διπλανό σου, δεν μπορείς να κάνεις φιλίες, δεν μπορείς να βγεις τα παιδιά να βγουν έξω να παίζουνε. Εμένα τα παιδιά μου είναι όλη μέρα έξω. Είναι όλοι γνωστοί, είναι πολύ διαφορετικά».

Ωστόσο η πόλη φαίνεται να προσφέρει δουλειές με λιγότερο μόχθο και μικρότερα ωράρια. «Στη πόλη», λέει η Κ., «μ' αρέσει που δουλεύεις ένα οχτάωρο και μετά έρχεσαι στο σπίτι σου, καθαρός πάντα. Δεν είσαι μες τα χρώματα, μες στις λάσπες και περνάς την υπόλοιπη μέρα με την οικογένειά σου». Πέρα από τη δουλειά για τη Μαρία σημαντικό προσόν της πόλης είναι και οι ευκαιρίες στον ελεύθερο χρόνο: «Ωραία είναι στη πόλη, βρίσκεις πιο εύκολα δουλειά. Αλλά και γενικώς, σε ανάπτυξη, σε τρόπο διασκέδασης, σε πολλά πράγματα».

Παρότι στην πόλη υπάρχουν περισσότερες δουλειές και καλύτερα ωράρια οι δουλειές δεν είναι όλες ίδιες. «Εντάξει υπάρχουν και καλές υπάρχουν και κακές δουλειές», λέει η Δ., «ανάλογα ας πούμε που δουλεύει ο κάθε ένας. Άμα δουλεύεις σε ένα υπουργείο είναι καλή, είναι καλό. Σαν δημόσιος υπάλληλος καλά είναι πιστεύω. (ΕΡ: Και οι κακές;) Εντάξει, που βλέπουμε που σκουπίζουν, που σκουπίζουν τον δρόμο. Δεν είναι καλή δουλειά αυτή». Σύμφωνα με την εμπειρία της Α. πολλοί από τους ελεύθερους επαγγελματίες είναι καλύτερα και από τους δημόσιους υπαλλήλους: «Παίρνω παράδειγμα απ' τη 'ξαδέλφη μου, κομμώτρια. Είναι πολύ καλή δουλειά. Και πολλά λεφτά. Μιλάμε, ξεκίνησε με το μηδέν, και έγινε τώρα, δε ξέρει που τα 'χει. Με σπίτια, με την οικογένειά της, και με όλα. Πολύ καλή δουλειά. Πολύ βαριά δουλειά είναι αυτή που κάνει ο θεός μου. Είναι στην Ε.Α.Σ. είναι μέσα στα λεωφορεία. Πολύ βαριά δουλειά. Είναι Μηχανικός και τέτοια. Αυτή είναι βαριά δουλειά». Κι ενώ μπορούν να υπάρξουν καλές και κακές δουλειές στο δημόσιο, τα γραφεία ή την αυταπασχόληση, η αναφορά στο ιδανικό του «αφεντικού» αλλάζει εντελώς τις προθέσεις. «Δεν ήθελα να δουλεύω σ' ένα εργοστάσιο», λέει η Α., «να σηκώνομαι από τις πέντε η ώρα για να πάω εκεί και να με 'χει ο άλλος πάνω απ' το κεφάλι και να μου λέει τα δικά του. Γιατί και 'κείνος δίκιο θα 'χει, θα θέλει να του βγάλει δουλειά ο άλλος που παίρνει. Δεν μπορώ, μ' αρέσει καλύτερα να είμαι μόνη μου. Ανεξάρτητη». Σε άλλες περιπτώσεις η επιλογή της μισθωτής εργασίας μοιάζει να μην είναι ιδιαίτερα τιμητική για μια άγαμη νέα αγρότισσα που ονειρεύεται ένα άλλο ξεκίνημα στη ζωή. «Τώρα να φύγω εγώ από το χωριό», λέει η Π., «και να πάω στην πόλη να δουλεύω σ' ένα σούπερ μάρκετ, να δουλεύω σε κάποια εταιρία και να μην μου μένουν καθόλου λεφτά, δεν νομίζω. Αυτό το κάνουν μόνο και μόνο όσες θέλουν να φύγουν από το χωριό. Μία τέτοια δουλειά δεν νομίζω πάει σε μια

γυναίκα. Μετά δε μπορείς να κάνεις οικογένεια στην πόλη, ούτε τίποτα».

Συνοψίζοντας

Οι εμπειρικές, συγκεχυμένες και αμφίσημες αξιολογήσεις των νέων αγροτών σχετικά με την «ποιότητα» και την «αξία» των μορφών εργασίας και ζωής στις πόλεις, ενώ διαμορφώνονται από διαφορετικές εμπειρίες, ακούσματα ή τρέχουσες εικόνες, στην πραγματικότητα αξιολογούνται με βάση άλλοτε το αγροτικό ειδύλλιο (ρύπανση, θόρυβος, άγχος, απρόσωπες σχέσεις) και άλλοτε το αστικό ειδύλλιο (ανώτερες εργασίες, καλές αμοιβές, κοινωνικές σχέσεις). Σε κάθε περίπτωση αποσιωπάται η σύγχρονη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική δυναμική των πόλεων δηλαδή το πέρασμα από την πόλη που ήταν μια υπόσχεση για τους αγρότες (φυγή από τη γεωργία και την επαρχία) στην πόλη που δεν μπορεί να υποσχεθεί και να εγγυηθεί στους νέους αγρότες που την δοκίμασαν τίποτα περισσότερο από την εργασιακή ανασφάλεια, την κοινωνική αβεβαιότητα και την πολιτισμική αμηχανία.

2. Αναπαραστάσεις των αγροτών από τους κατοίκους της πόλης: αναγνώριση και αποδοχή, κριτική και απόρριψη

Οι εικόνες που οι νέοι αγρότες θεωρούν ότι έχουν γι' αυτούς οι άνθρωποι των πόλεων, ανεξάρτητα από την έκταση και την ισχύ τους, αποτελούν σημαντικό τμήμα της ταυτότητάς τους, με την έννοια ότι ως συγγενείς, επισκέπτες, τουρίστες, περαστικοί, προσωρινοί κάτοικοι, κ.λπ. διελαύνουν καθημερινά τις ανάγκες και τις προσδοκίες τους, μέσα από λιγότερο ή περισσότερο θεσμισμένες ή συνειδητές σχέσεις. Η σύνθετη αυτή δυναμική, προκειμένου να κατανοηθεί και μέσα από αυτήν να ερμηνευτεί ο λόγος των νέων αγροτών, θα διακριθεί σε αυτόν που αναφέρεται στις παραδοσιακές, θετικές ή αρνητικές, αξιολογήσεις (εκτίμηση και σεβασμός, αμορφωσιά και συμπάθεια. κ.λπ.) και σε αυτόν που αναφέρεται στις σύγχρονες κρίσεις δηλαδή στη σχέση των αγροτών με τις κρατικές πολιτικές και το περιβάλλον (διαφθορά, κατασπατάληση πόρων, καταστροφή του περιβάλλοντος, κ.λπ.).

- Παραδοσιακές όψεις: οι βλάχοι και οι πρωτευουσιάνοι.

α) Ορεινές κοινότητες.

Κύρια όψη των χαρακτηριστικών που οι άνθρωποι των πόλεων και ειδικότερα οι κοπέλες, αποδίδουν στους άγαμους νέους, από τις ορεινές κοινότητες, που επισκέπτονται τις κοντινές πόλεις, είναι αυτή του «βλάχου». Πρόκειται για μια εικόνα

που ενώ με τον καιρό χάνει τα τυπικά της χαρακτηριστικά και γίνεται πιο ιδεοληπτική ή συμβολική δεν παύει να είναι κοινωνικά επώδυνη και μειωτική. «Πας στην πόλη ξέρω γω», λέει ο Π., «βλέπεις μία ομάδα ξέρω γω με παιδιά. Μόλις ξέρω γω σε δούνε ότι είσαι από χωριό ή σ'ακούσουνε από συζητήσεις ξέρω γω τι δουλειά κάνεις και τέτοια, ε τίποτα λένε «αυτός είναι βλάχος». (EP: Αυτό το λένε και τα κορίτσια;) Τα κορίτσια, πιστεύω το ίδιο και αυτά, αλλά δεν το λένε. Ε, ίσως από ντροπή, ίσως από λεπτότητα δεν ξέρω». Η εμπειρία του Κ. είναι πιο τραυματική: «Ετυχε κάποτε σε μένα και στη παρέα μου, δηλαδή. Είχαμε μια κοπέλα εμείς στη παρέα μας και επειδή γνώριζε κάποιον από ένα χωριό έξω απ' το Μεσολόγγι, αυτός ήταν πιο κοντά στη πόλη, πάει και της λέει της κοπέλας για μένα «πολλή βλαχιά έρχεται από κει πάν, ξέρω 'γω».

Οι κοπέλες ίσως πιο ευκίνητες κοινωνικά και πιο κοντά στην έξοδο από τη νγεωργία δε φαίνεται να ακούνε συχνά τον χαρακτηρισμό «βλάχα». Στις παρέες τους, που συνήθως επιδιώκουν να είναι άτομα άλλων επαγγελμάτων ή προοπτικών, ακούν θετικές κρίσεις για τους αγρότες και ειδικότερα γι' αυτούς που κάνουν «αγροτικές επιχειρήσεις». «Παλιά», λέει η Κ., «τους αγρότες τους βλέπανε κάπως, κάπως «εντάξει αγρότης, δεν ξέρω τι, εντάξει», σαν ένα κατώτερο στρώμα. Τώρα τελευταία έχουν αλλάξει τα πράγματα. Με το που λες αγρότης σε αντιμετωπίζουν διαφορετικά. (EP: Πού οφείλεται αυτή η αλλαγή;) Να σου πω. Νομίζουν ότι οι αγρότες βγάζουνε λεφτά, ότι είναι σαν αφεντικά στις δουλειές τους, έχουν και τον καθαρό αέρα. Μ' όλο αυτό το τρέξιμο που υπάρχει στην πόλη, σου λέει: «εντάξει εσείς είστε καλά», ακούνε ότι υπάρχουνε επιχειρήσεις και σου λέει: «αγροτικές επιχειρήσεις», καλά είναι».

β). Πεδινές κοινότητες

Οι σχέσεις των πεδινών περιοχών με τις κοντινές πόλεις και την Αθήνα, λόγω αποστάσεων, μεγαλύτερου πληθυσμού, κοινωνικών δικτύων, κ.λπ. είναι πιο σύνθετες και μαζί τους οι εκατέρωθεν παραστάσεις πιο αμφίσημες. Σε ό, τι αφορά τις θετικές εικόνες για τους αγρότες, αυτές συνήθως αναφέρονται στην κοινή άποψη ότι δηλαδή η πλειονότητα των κατοίκων των πόλεων είναι αγρότες, τροφοδοτούνται από τα χωριά, ψηφίζουν στα χωριά, πάνε διακοπές στα χωριά, θέλουν να γυρίσουν στα χωριά, κ.λπ., άρα συμπαθούν και εκτιμούν τους αγρότες. «Οι μεγάλες πόλεις», λέει ο Γ., «έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό γιατί είναι συγγενείς τους από δω από τα χωριά γιατί όλα τα χωριά είναι στην Αθήνα, όλοι δηλαδή όλος ο νομός είναι Αθήνα. Λίγο ποσοστό είναι οι Αθηναίοι. Όταν κατεβαίνουν κάτω, εκλογές, γιορτές και αυτά, ακούμε τις καλύτερες κουβέντες από τους Αθηναίους και από τους ξένους, από τον ξένο κόσμο γενικότερα». Την ίδια άποψη έχει και ο Α. «Πιστεύω ότι καταλαβαίνουν πολλά πράγματα γιατί οι περισσότεροι από χωριά

είναι, απ' τα χωριά, από επαρχία είναι, είναι παιδιά αγροτών, είναι. Ξέρουν τι γίνεται, ξέρουν τη δουλειά». Σημαντικό ρόλο παίζει και ο διατροφικός ρόλος των αγροτών. «Τους εκτιμάνε τους αγρότες», λέει ο Κ., «γιατί σου λέει ο άλλος εγώ που κάνω αυτήν την δουλειά για να φάω αυτό το λάχανο, την ντομάτα, την κάνει ο αγρότης. Και όλοι όσοι ξέρουνε γιατί λίγο πολύ όλοι, όλη η Ελλάδα, αν όχι όλη ένα ενενήντα πέντε τοις εκατό τρώει από το χωριό. Έστω και λίγο».

Η νοσταλγία της «επιστροφής στο χωριό», ειδικότερα σε μια περίοδο εργασιακών πιέσεων και αναζήτησης εναλλακτικών εργασιών ή τρόπων ζωής, φαίνεται να παίζει το δικό της ρόλο. «Μερικοί μας ζηλεύουν», λέει ο Ν., «να 'μασταν κάτω λένε να 'χαμε σπιτάκι να μπορούσαμε να φεύγαμε αύριο το πρωί, λένε από την πόλη». Εξίσου σημαντική ένδειξη εκτίμησης είναι και η στάση των συνταξιούχων που κατάγονται από την επαρχία: «Εγώ πιστεύω ότι όλοι αυτοί, ήθελαν να 'ναι εδώ πέρα, έτσι; Απλά, έχουνε μπλέξει ο κόσμος, έχουν τις δουλειές τους. Αλλά, είναι μερικοί άνθρωποι, που όταν τελειώνουνε όλες τις καταστάσεις εκεί πέρα, φτιάχνουνε ένα σπιτάκι σιγά – σιγά εδώ πέρα στο χωριό, κι όταν πάρουν κάποια σύνταξη, έρχονται και αράζουν εδώ πέρα».

Οι θετικές εικόνες που προηγήθηκαν μοιάζουν ασταθείς και περιορισμένες καθώς όλο και περισσότερα παραδείγματα επιβεβαιώνουν τη βαθύτερη έλλειψη αυτοεκτίμησης των αγροτών. Υιοθετείται, δηλαδή, η εικόνα του «κατώτερου» που συντίθεται άλλοτε με βάση τις απασχολήσεις, τις δυνατότητες και τις συμπεριφορές και άλλοτε με βάση αξιολογικά στοιχεία που τις συνοδεύουν. Για παράδειγμα, η ενασχόληση με τον καπνό γίνεται το πεδίο των πιο αμφίσημων παραστάσεων καθώς άλλοτε αξιολογείται ως «κουραστική και βρώμικη δουλειά» και άλλοτε ως εργασία με μεγάλα διαστήματα ελεύθερου χρόνου. «Είμαι της γνώμης», λέει ο Σ., «ότι δεν μας θεωρούν ίσιους. Πιο κατώτερους απ' αυτούς μας βάζουν. Είμαστε, ας πούμε λένε, μες στη βρωμιά, ξέρω 'γω, μες στη λάσπη ξέρω 'γω, τα χέρια μας δεν είναι ίδια και διάφορα». Η εικόνα αυτή δεν εμποδίζει να αναδυθεί μιá άλλη, της «λούφας» ή της «τεμπελιάς»: «Κλασικά, λένε ότι βάζουμε καπνά, λένε, δουλεύουμε ένα μήνα δύο στα καπνά, κάθονται λένε μετά όλο το χειμώνα, ώσπου να 'ρθουν πάλι οι δουλειές». Ο Χρ. θεωρεί ότι οι διαφορές και οι ανισότητες μεταξύ των αγροτών και των κατοίκων των πόλεων είναι αδικαιολόγητες: «Τους λέω: «ρε παιδιά εντάξει, εμείς καθίσαμε εδώ, εσείς πήγατε παραπέρα, ποιος είσαι εσύ, λέω, είσαι καλύτερος από μένα; Δεν είσαι, εγώ δουλεύω το καλοκαίρι, εσύ δουλεύεις το χειμώνα». Προκειμένου να αποδείξει το αβάσιμο αυτών των υπαινιγμών ο Ν. προτείνει μια «δοκιμή»: «Αν δεις κάποιον που είναι απ' την Αθήνα και του πεις «έλα κάτσε ένα καλοκαίρι να δουλέψουμε μαζί εδώ θα σου πει εγώ; Από πού;» Εντάξει, θα φύγει, δεν υπάρχει περίπτωση να σταματήσει ο άλλος να κάτσει, σε καμία περίπτωση».

Το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αποτελεί ένα άλλο πόλο υποβιβαστικών παραστάσεων, απέναντι στις οποίες οι νέοι αγρότες προσπαθούν, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένα, να στησουν τη δική τους ηθική ανωτερότητα, μέσω της εμπειρίας ή των εν γένει δεξιοτήτων. «Έχω ακούσει», τονίζει ο Λ., «να λένε ότι στα χωριά είναι αγράμματοι. Αλλά δεν παίζει πάντα ρόλο όσο μορφωμένος και να είσαι από γραμματικές γνώσεις, το σχολείο της ζωής είναι το σχολείο που θα κάνεις έξω στη ζωή, στον κόσμο, από εκεί μαθαίνεις πιο πολλά και από ότι μαθαίνεις μέσα από τα γράμματα». Ωστόσο οι περιστάσεις και οι ανάγκες επιμένουν να υπενθυμίζουν στους αγρότες ότι οι διαφορές και οι ανισότητες δεν περιορίζονται στις αυτοαξιολογήσεις αλλά αποτελούν μέρος της οικονομικής και κοινωνικής τους συνθήκης. «Όταν θα πάω σε μια υπηρεσία», λέει με παράπονο ο Χρ., «από την στιγμή που εγώ παράδειγμα έχω τελειώσει την πρώτη γυμνασίον, το να φτιάξω μια αίτηση δεν γνωρίζω, δεν ξέρω να την φτιάξω έτσι; Και όταν πηγαίνω σε μια υπηρεσία παράδειγμα εγώ εντάξει κατά κάποιο τρόπο έχω την απαίτηση να μου φτιάξουν την αίτησή μου, αφού δεν το γνωρίζω πως πρέπει να γίνει δεν θα πρέπει να έχω την απαίτηση; Μα για αυτό είναι στη θέση αυτή. Αν ήξερα γράμματα δεν θα ήμουνα αγρότης το βασικότερο. Λέω λοιπόν στον υπάλληλο να τη συμπληρώσει. Και με αποφεύγει μου λει πήγαυε βρες, πήγαυε φτιάξτην ξέρω 'γω».

Άλλες φορές οι αγρότες συλλαμβάνουν την κατώτερότητα που τους αποδίδεται μέσα από έμμεσες αναφορές ή θετικές κρίσεις, που αναδύουν το αίσθημα της ειρωνείας: «Περνάει καλά, λένε, ο αγρότης γιατί έχει τον κήπο του ή τις κότες του, ασχέτως του αν αυτά στοιχίζουν περισσότερο στον αγρότη παρά σε κάποιον που ζει σε μια πολιτεία. Γιατί εμένα παράδειγμα μια κότα μου στοιχίζει δέκα χιλιάδικα ενώ σε αυτόν που θα πάει να την φάει θα του στοιχίσει πέντε». Ανάλογη ειρωνεία φαίνεται να εισπράττει και ο Γ. μέσα από ορισμένες άλλες αβάσιμες, κατά τη γνώμη του, εικόνες της επαρχίας: «Καταρχήν τους αγρότες τους θεωρούν ότι είναι ξεκούραστοι, ότι ζουν δίχως να' χουν στενοχώριες στο χωριό, λέει την κοτούλα του κο!! Κο!! τ 'αυγό, πας και παίρνεις τ' αυγό, το αρνάκι μπε!!! μπε!!, ναι, αλλά δεν ξέρουν όμως πώς γίνεται όλη αυτή η αλυσίδα για να μεγαλώσει». Οι εικόνες αυτές στους αγρότες μοιάζουν πιο ειρωνικές όταν αξιοποιούνται για να εξορκίσουν τα μεγάλα προβλήματα των πόλεων όπως αυτά των καθημερινών πιέσεων, των ναρκωτικών, κ.λπ. «Πιστεύω», λέει ο Ν., «ότι έχονε μια, έτσι ρομαντική εικόνα. Ότι ζούμε κοντά στη φύση, πέρα απ' όλα αυτά. Πέρα απ' το όλο στρεσάρισμα της πόλης. Είναι πιο κοντά στο παραδοσιακό τρόπο ζωής, είναι μακριά από ναρκωτικά κι όλα αυτά». Συνοψίζοντας σε σχέση με τις παραποιήσεις αυτές ο Στ. γίνεται πιο στοχαστικός: «Σε όλους αρέσει η φύση, αλλά άμα πας εκεί κοντά στη φύση είναι το πρόβλημα» .

Οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί και οι εκλογικεύσεις, οι υποτιμήσεις και οι

αντιστάσεις γίνονται πιο έντονες όταν επανέρχεται στο προσκήνιο, ως πιθανή κοινωνική ταυτότητα, η επώδυνη παράσταση του «βλάχου». «Ορισμένες φορές», λέει ο Α., «έχω ακούσει πάνω στις συζητήσεις ξέρω γω που λέει «άντε ρε παραπέρα βόσκα τα πρόβατα» ξέρω γω. Το λέει, ξέρεις δήθεν χαριτολογώντας, το λέει ας πούμε σε στυλ, αλλά το λέει, κατάλαβες;». Η ενόχληση γίνεται πιο επώδυνη όταν οι σχετικές περιγραφές γίνονται από κοπέλες, λιγότερο ή περισσότερο υποψήφιες φίλες ή συζύγους και κυρίως προερχόμενες από πόλεις: «Λένε ότι ζούμε έτσι με αυτές τις συνθήκες, άπλυτοι, μέσα στα φάρμακα όλη μέρα, δουλειές σαν γουρούνια, σε τέτοια πράγματα. Υπάρχουν κάποιες συζητήσεις τώρα δεν θυμάμαι πολύ καλά που λένε άντε μωρέ βρωμιάρη, χωριάτη και τέτοιο. Οι γυναίκες παράδειγμα οι Αθηναίες».

Ο επώδυνος χαρακτήρας του χαρακτηρισμού «βλάχος» μπορεί να ανιχνευτεί και μέσα από την ποικιλία των επιχειρημάτων, που οι νέοι αγρότες αξιοποιούν προκειμένου να αμυνθούν στον υποβιβασμό και την απόρριψη. Πρώτο και βασικό επιχείρημα είναι το γνωστό λαϊκό απόφθεγμα ότι «καμιά δουλειά δεν είναι ντροπή» ή ότι «κάθε δουλειά έχει την αξία της». Ρωτάμε τον Ν.: «(ΕΡ: Όταν ακούς βλάχος τι σου 'ρχεται στο νου;) Τα πρόβατα, αυτόν που αρμέγει κατ' αρχήν. (ΕΡ: Πώς νιώθεις;) Εγώ, σαν άνθρωπος, σαν δουλειά, ότι καμιά δουλειά δεν είναι υποτιμητική, καμιά δουλειά». Ανάλογη είναι και η απάντηση του Π.: «Ο κάθε ένας φτιάνει κάποια δουλειά, ο ένας μπορεί να 'ναι υπάλληλος, ο άλλος μπορεί νάναι μην είναι υπάλληλος, γιατί δηλαδή είναι βλάχος που λέμε, τσομπάνης. Όλοι κάνουν κάποιες δουλειές, δουλεύει ο ένας για τον άλλον, γύρω έχουν τα πράγματα. Αν ο ένας δεν έχει πρόβατα να τα πουλήσει, πώς θα φάει ο υπάλληλος που λέω εγώ;».

Στη λογική του «κάθε εργασία χρειάζεται τη δική της επιδεξιότητα άρα έχει και τη δική της αξία», ο Γ. προτείνει μια «δοκιμή» πάνω στις διάφορες δεξιότητες: «Λέω εγώ, να πάρουμε έναν απ' την Αθήνα, να τον κάνω βλάχο, να τον φέρω εδώ, και να του πω, όχι, θα γίνεις κι εσύ βλάχος, και να κάνεις τη δουλειά που κάνω εγώ, δε θα την κάνει. Εάν πάρω τώρα εμένα να πάω στα κομπιούτερ, πώς τα λέν' τα κομπιούτερ μωρέ; αυτοί που δουλεύουν στα κομπιούτερ; κάπως μια ονομασία που έχει ο κόσμος, δε μπορώ να κάνω τίποτα γω. (ΕΡ: Ο βλάχος κι αυτός που δουλεύει στα κομπιούτερ για σένα έχουν την ίδια αξία;) Την ίδια αξία έχουν. Την ίδια, δεν υπάρχει τίποτα διαφορετικό, αλλά απλώς που, τη δουλειά που κάνουμ' εμείς, είμαστε παράδειγμα στις λάσπες, τη δουλειά που κάνουν αυτοί είναι στην καρέκλα». Μια άλλη απόδειξη για την αξία του «βλάχου» είναι και η δυνατότητά του, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, να γίνει ένας σύγχρονος επιχειρηματίας γεωργός: «Λένε ο κόλο-χωριάτης, ο βλάχος, ο έτσι, ο αλλιώς, αλλά δεν έχω πρόβλημα δεν με επηρεάζουν αυτά, αρκεί που ξέρω ποιος είμαι εγώ. (ΕΡ: Τι σημαίνει βλάχος;) Αφεντικό,

αφεντικό. Αμέ, αφεντικό. Ας είχα αντί για διακόσια πρόβατα, τώρα να τα 'χα πεντακόσια και να έρθει δίπλα μου να μετρηθούμε να δούμε ποιος είναι βλάχος».

Το ενοχλητικό στην περίπτωση του «βλάχου» δεν είναι μόνο ο άδικος ή αυθαίρετος χαρακτηρισμός αλλά και το ότι λέγεται από οικεία πρόσωπα ή πρόσωπα με αγροτική προέλευση. «Αυτοί που τα λένε αυτά τα πράγματα», παρατηρεί λυπημένα ο Χρ., «κατά το ενενήντα τις εκατό είναι από αγροτικές οικογένειες. Εκεί είναι το λάθος. Κάποιος που δεν έχει σχέση με την αγροτιά είναι πιο κύριος σε σέβεται. Αυτά τα λένε αυτοί που έχουν φύγει από το χωριό, που ήταν στην χειρότερη μοίρα. Νομίζουν ότι είναι ανώτεροι τέλος πάντων». Την ίδια άποψη έχει και ο Σπ.: «Βλάχοι είναι όλοι αυτοί στην πόλη. Γιατί ξεκίνησε ο καθένας απ' το τελευταίο χωριό, που δεν είχε δει ποτέ τίποτα, και πάει στην Αθήνα και το παίζει κύριος. Που πας εσύ και το παίζεις κύριος; Από πού; Από κει ξεκίνησες κι εσύ. Κι έρχεται και κατηγορεί το χωριανό του μετά; (ΕΡ. Και ποιος είναι ο πραγματικός κύριος;) Εκείνος που 'ναι στο χωριό, είναι κύριος». Ο Δ. μοιάζει πιο πικραμένος καθώς το παράδειγμά του αναφέρεται στα αδέρφια του: «Εχω ακούσει κι εγώ απ' τα ίδια μου τ' αδέρφια να το λένε, δηλαδή που έχουν ζήσει κι αυτοί στην αγροτιά. Εντάξει, μπορεί να το λένε στην πλάκα τ' αδέρφια μου παράδειγμα αλλά με πειράζει».

Οι νέες αγρότισσες των πεδινών κοινοτήτων, στην πλειοψηφία τους παντρεμένες και με παιδιά, κάνουν τις δικές τους συσχετίσεις ανάμεσα στη δική τους δουλειά και στα άλλα επαγγέλματα. «Γενικώς», λέει η Μ., «δε μας βλέπουνε, όπως, δηλαδή, έναν δημόσιο υπάλληλο, έναν γιατρό, έναν οτιδήποτε, έναν δάσκαλο, ένα τέτοιο. Μας βλέπουνε, δηλαδή ότι να εσύ βάζεις καπνά και τέτοια. Δεν ξέρω, δεν μπορώ να το εξηγήσω, δεν το έχω εξηγήσει, δεν έχω καθίσει να το εξηγήσω. Αλλά δεν μας βλέπουνε με καλό μάτι».

Η αποτυχία του οράματος της εξόδου από τη γεωργία, ο γάμος και η παραμονή σε ένα ορισμένο περιβάλλον κάνει τις γυναίκες να αντλούν, τις θετικές και τις αρνητικές παραστάσεις του «βλάχου», μέσα από τα πλέον «γυναικεία» πράγματα, όπως αυτά της οικογένειας, της διατροφής, των συγγενικών επισκέψεων και των οικείων προσώπων. Το παράδειγμα της γυναικείας εργατικότητας είναι ένα πρώτο επιχείρημα. «Όταν είχε έρθει μία φίλη μου», λέει η Α., «συγκεκριμένα, το καλοκαίρι που μάζεψα καπνά και την πήρα στο χωράφι, γιατί ήθελε να δει. Είχε περιέργεια. Δύσκολα είναι μωρέ μου λέει, πολύ δύσκολα είναι, εγώ δεν θα μπορούσα να κάτσω εδώ». Το δεύτερο παράδειγμα αφορά την αναγόρευση της «νοικοκυροσύνης» (χαμηλό κόστος ζωής, υγιεινή διατροφή, κ.λπ.) σαν στοιχείο της «κυρίας από την επαρχία»: «Λένε οι Αθηναίες ότι αυτή έχει μείνει στο χωριό ότι δουλεύει καπνά, ότι είναι όλη μέρα μέσα στα χωράφια ενώ εγώ είμαι κυρία, ζω στην πόλη μου. Αλλά εγώ, δεν ξέρει αυτή ότι εγώ δεν έχω τα έξοδα, δεν πληρώνω ενοίκιο, το ότι τρώω το φρέσκο το σπανάκι, ότι τρώω το γνήσιο το κρέας. Εγώ δεν

νομίζω ότι επειδή πάμε στην πόλη για να πούμε, ότι νά μένουμε στην πόλη και ότι επειδή εγώ μένω στο χωριό ότι είμαι πιο μείον από αυτή που μένει στην πόλη». Από τη σκοπιά της αγρότισσας «κυρίας» οι συμπεριφορές ορισμένων δήθεν «κυριών της πόλης» μοιάζει να αντιστρέφει τα περιεχόμενα του βλάχου. «Έρχεται η θεία μου», λέει η Α., «και γεμίζουν τα αυτοκίνητά τους, όταν φεύγουν. Το κρεμμύδι τους, το φασόλι τους, τα πάντα. Μόνο σ' αυτό είναι θετικοί αυτοί. Όταν θα είναι η κούραση για τα καπνά κι αυτά, τότε δεν τους βλέπεις». Σε αντίθεση με τη θεία, η μητέρα της Α. είναι πραγματικά μορφωμένη: «Η μάνα μου εμένα έχει βγάλει μέχρι Δευτέρα Δημοτικού. Και είχαμε ένα συμβάν κάποτε και μίλησε με εισαγγελέα. Οι άλλοι οι υπόλοιποι, οι μορφωμένοι, δε ξέρανε να τα βγάλουνε πέρα κι η μάνα μου, αμόρφωτη, έπαθε πλάκα ο άνθρωπος!». Από την άποψη αυτή, συνοψίζει η Δήμητρα: «Δεν υπάρχουν βλάχοι τώρα. Δεν υπάρχουν βλάχοι, είναι όλοι το ίδιο, είναι η λέξη αγρότης πιστεύω, είναι αγρότης. Δεν υπάρχει η λέξη βλάχος».

Όπως και στους άνδρες έτσι και στις γυναίκες το πλέον ενοχλητικό στους χαρακτηρισμούς είναι ότι εκφέρονται από συγγενικά πρόσωπα ή άτομα με αγροτική καταγωγή. «Θυμούνται όλοι την καταγωγή τους», λέει ειρωνικά η Π., «το ξέρουν πολύ καλά. Άρα η καταγωγή ποτέ δεν μας αφήνει». Άρα, συμπεραίνει η Γ. «Υπάρχει κι ο βλάχος της πόλης, υπάρχει κι ο βλάχος του χωριού, εγώ έτσι πιστεύω».

Συνοψίζοντας

Οι νέοι αγρότες θεωρούν ότι οι άνθρωποι των πόλεων, επειδή στην πλειονότητα τους προέρχονται από χωριά, συνδέονται με τα χωριά ή τρέφονται από τα χωριά, λογικά και ηθικά, εκτιμούν και αναγνωρίζουν τους αγρότες. Προς επικύρωση των απόψεων τους οι νέοι αγρότες αναφέρουν τα παραδείγματα των συνταξιούχων που γυρίζουν στο χωριό, των νέων που θέλουν να γυρίσουν αλλά δεν μπορούν, κ.λπ. Στο πλαίσιο αυτό μοιάζει ακατανόητο και ανυπόφορο που ορισμένες φορές άνθρωποι της πόλης και ειδικότερα γνωστοί ή συγγενείς, τους υποβιβάζουν ή, ακόμα χειρότερα, τους αποκαλούν «χωριάτες» ή «βλάχους». Οι πρωτευουσιάνοι λοιπόν κατηγορούνται ότι πρόδωσαν διπλά τους αγρότες: ξέχασαν όχι μόνο την πραγματικότητα του αγρότη αλλά και την ηθική υποχρέωση να τον υπερασπίζονται απέναντι σε αυτούς που δεν ξέρουν ή δεν θέλουν να καταλάβουν. Απαντώντας στη διπλή αυτή προδοσία οι νέοι αγρότες θεωρούν τους κατοίκους των πόλεων, και πιο συγκεκριμένα τους κοινωνικά εγγύτερους, ως κατώτερους και πραγματικά αμόρφωτους. Στην πραγματικότητα η συμπάθεια ή η κατανόηση που δείχνουν οι άνθρωποι των πόλεων για τους αγρότες κάθε φορά προσανατολίζεται σε διαφορετικά πράγματα, εκφράζεται μέσα από

διαφορετικά κοινωνικά δίκτυα και αναφέρεται σε διαφορετικούς σημασιολογικούς κώδικες ή ιδεολογίες. Μ ε άλλα λόγια η κριτική της πόλης με βάση τους «γνωστούς» επισκιάζει το γεγονός ότι οι «γνωστοί στην πόλη» ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και από την άποψη αυτή στις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους δεν μεταφέρουν μόνο αισθήματα και μνήμες καταγωγής αλλά και επιμέρους σύγχρονα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά συμφέροντα. Από την άποψη αυτή η «αόρατη αγροτική οικογένεια» είναι όλο και λιγότερο ομοιογενής και υποστηρικτική καθώς εγγράφεται όλο και πιο πολύ στη δικαιοδοσία και τις πολιτικές του σύγχρονου Κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

- Σύγχρονες όψεις: το φάγωμα των επιδοτήσεων και η καταστροφή του περιβάλλοντος

Στη σύγχρονη εποχή, ένα από τα βασικά κοινωνικά πεδία στα οποία διαμορφώνονται οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους αγρότες, αλλά και οι ταυτότητες των ίδιων των αγροτών για τον εαυτό τους, είναι το πεδίο της αγροτικής πολιτικής, με χαρακτηριστικά παραδείγματα το σύστημα των επιδοτήσεων και το ζήτημα της καταστροφής του περιβάλλοντος. Έτσι, αδιαχώριστα από τις αξιολογήσεις για το «φάγωμα των επιδοτήσεων» αναπτύσσονται και αυτές για την υπευθυνότητα των αγροτών άλλοτε σε σχέση με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος (φυσικά τοπία, αναπτυξιακά πρότυπα, κ.λπ.) και άλλοτε σε σχέση με την καταστροφή του (φυτοφάρμακα, πυρκαγιές, κυνήγι, εξάντληση φυσικών πόρων, κ.λπ.). Σε σχέση με τα ζητήματα αυτά, η δική μας προσέγγιση δεν προτίθεται να εξετάσει τη συνολική λογική, την εφαρμογή ή την αποτελεσματικότητα των ανωτέρω πολιτικών καθεαυτών ή σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που δημιουργήσαν μεταξύ περιοχών, εκμεταλλεύσεων, προϊόντων, κ.λπ. Σκοπός μας είναι να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν οι συνέπειες, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, των αξιολογήσεων και των αιτιάσεων, που οι νέοι αγρότες κάνουν σε σχέση με τον εαυτό τους και τους άλλους, ως εν δυνάμει άλλοτε παραβάτες και καταστροφείς, και άλλοτε νομιμόφρονες και προστάτες της φύσης.

α) Ορεινές κοινότητες

Στις ορεινές κοινότητες οι κυρίαρχες εικόνες σχετικά με τη χρήση ή το «φάγωμα των επιδοτήσεων», στρέφονται γύρω από τα ζώα, αφενός επειδή αποτελούν σημαντικό

στοιχείο της οικιακής οικονομίας και αφετέρου γιατί το ορεινό και δύσβατο τοπίο καθώς και μια σειρά σχέσεων μεταξύ των κτηνοτρόφων επιτρέπουν, όπως θα δούμε, να «δηλώνονται» περισσότερα ζώα ή να εμφανίζονται ως κτηνοτρόφοι αγρότες που δεν έχουν ζώα. Μιά αντιπροσωπευτική όψη του «φαγώματος» των επιδοτήσεων στις ορεινές περιοχές δίνει ο Χ.: *«Είναι μερικοί αγρότες που μπορεί να έχει ο άλλος 60 ζώα και να πληρώνεται για 100 για 150. Παντού συμβαίνει. Λίγοι είναι αυτοί που είναι σταθεροί. Εγώ για να καταλάβεις έχω 45 πρόβατα και πληρώνομαι για 39. Εδώ υπάρχουν άλλοι που έχουν 35 ζώα και πληρώνονται για 70».*

Σε ό, τι αφορά την υπευθυνότητα των αγροτών για τη ρύπανση του περιβάλλοντος (λιπάσματα, φυτοφάρμακα, κ.λπ.) στις ορεινές περιοχές λόγω του μικρού κλήρου, του ανάγλυφου και των ιδιαίτερων κλιματικών συνθηκών, η χρήση των χημικών ουσιών είναι περιορισμένη. Από την άλλη η πανταχού παρουσία του δάσους δεν αφήνει πολλά περιθώρια για σκέψεις σχετικά με τις δικές τους ευθύνες, σε καταστροφές πιο ήπιες, αλλά μακροπρόθεσμα σημαντικές. Η Κ., αντιπροσωπεύοντας αυτή την κυρίαρχη άποψη, λέει: *«Εδώ, δεν υπάρχει πρόβλημα δεν κάνουμε ζημιά, να κοιτά γύρω, βλέπεις αυτά που γίνονται αλλού. Νομίζω ότι οι άνθρωποι που ασχολούνται συστηματικά, που είναι το κύριο επάγγελμά τους, που έχουν μεγάλες επιχειρήσεις και στημένες επιχειρήσεις με δαπάνες και πάρα πολλά έξοδα και θέλουν πάρα πολλά έσοδα, εννοείται, ότι κάνουν κάποιες παρανομίες, εκεί υπάρχουνε κάποια προβλήματα».*

β) Πεδινές κοινότητες

Το «φάγωμα των επιδοτήσεων» στις πεδινές κοινότητες γίνεται πιο σύνθετο γιατί μαζί με τα ζώα επιδοτούνται, με σημαντικά ποσά, ο καπνός και το λάδι. Παράλληλα στις πεδινές περιοχές, πιο συχνά από τις ορεινές, λόγω του μικροκλίματος που δημιουργεί η λίμνη Τριχωνίδα, συμβαίνουν σημαντικές καταστροφές της παραγωγής από καιρικά φαινόμενα. Έτσι, στην έννοια της επιδότησης και στις σχετικές παρανομίες συχνά υπεισέρχονται και οι αποζημιώσεις του ΕΛΓΑ, με αποτέλεσμα το «φάγωμα των επιδοτήσεων» να αντανακλά κάθε πιθανή ή αναμενόμενη σχέση με τις γεωργικές υπηρεσίες ή τους συνεταιρισμούς. Η σύνθετη αυτή διαδικασία ως σύνολο παραστάσεων ενώ αφορά τα αγροτικά στρώματα σε σημαντικό βαθμό αποτελεί αντίληψη και των αστικών στρωμάτων. *«Όσοι δεν έχουνε ζήσει σε χωριό», λέει ο Π., «νομίζουν ότι οι αγρότες, παίρνουνε τόσες επιδοτήσεις, παίρνουν τόσα, κάνουν τόσα, είναι ανεξάρτητοι, έχουν τα χωράφια τους, έχουν τα αυτά, έχουν την περιουσία τους. Τους θεωρούν μεγαλοτσιφλικάδες».*

Οι νέοι αγρότες θεωρούν ότι στο φάγωμα των επιδοτήσεων ενέχονται οι γεωργικές υπηρεσίες άλλοτε γιατί δεν κάνουν τους απαραίτητους ελέγχους και άλλοτε γιατί καλύπτουν τις παρανομίες. «Έχω ακούσει», λέει ο Γ., «ότι άνθρωποι στην Αθήνα τρώνε επιδοτήσεις απ' το χωριό. Είναι πολλοί, το ξέρω, τρώνε τα πολλά, κάνουν την κότα, δε λένε τίποτα. Αυτοί τώρα κυνηγάνε να πιάσουν τους μικρούς, δηλαδή μη δηλώσει ο άλλος κάτι παραπάνω, ενώ ο άλλος δεν έχει τίποτα, και παίρνει πριμοδότηση». Πέρα από τους «αγρότες στα χαρτιά» που υπάρχουν στην Αθήνα, ο Δ. θεωρεί ότι οι υπηρεσίες καλύπτουν και αυτούς που βρίσκονται στην περιοχή: «Είναι μερικοί αγρότες που μένουν στο Αγρίνιο, είναι δημόσιοι υπάλληλοι κι έχουν και κάποια αγροτικά, απ' τον πατέρα τους ή έχουν αγοράσει ή κάτι τέτοιο, και φυτεύουν πολλά για να πάρουν την επιδότηση». Έτσι στην περιοχή έφτασε να κυριαρχεί η άποψη που εκφράζει επιγραμματικά ο Γ.: «Δεν είναι αγρότες αυτοί που τρώνε τις επιδοτήσεις. Είναι αγρότες που έχουν πλάτες στη Διεύθυνση Γεωργίας». Ωστόσο, κανείς από τους αγρότες δε μοιάζει διατεθειμένος να καταγγείλει το φαινόμενο, θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο είναι «κάρφωμα», δηλαδή στην πραγματικότητα, ανατροπή των τοπικών δικτύων αλληλοκάλυψης ή αλληλοστήριξης. Ο λόγος του Ν. είναι χαρακτηριστικός: «Περισσότερο τις επιδοτήσεις τις τρώνε οι πονηροί. (EP: Ποιος είναι ο πονηρός;) Ο πονηρός είναι αυτός που κάνει κάτι άλλο, που έχει κάποια χρήματα και θέλει να φάει κι αυτό. Θέλει να πάρει και από εκεί. Και με κάποια παράθυρα, που τα βρίσκει. Υπάρχουν τα παράθυρα. Και τα παίρνει και δουλεύει και αλλού και δεν είναι αγρότης καθόλου. (EP: Αυτούς θα τους κατήγγειλες;) Δεν είμαι προδότης. Μπορεί αυτός, κάποιος να κλέβει τις επιδοτήσεις αλλά εγώ δε θα γίνω καρφί, δε θέλω. Θέλω να μεριμνήσουν αυτοί που είναι υπεύθυνοι γι' αυτό το πράγμα».

Σε ό, τι αφορά την καταστροφή του περιβάλλοντος και ειδικότερα τη ρύπανση της περιοχής από φυτοφάρμακα, ορισμένοι θεωρούν ότι οφείλεται σε κάτι μεταξύ ασυνείδητης πλεονεξίας και απροσεξίας. «Είναι μερικές φορές», λέει ο Α., «που είμαστε πλεονέκτες. Δηλαδή θέλω να βγάλω αυτό που θα ζυγίζει μισό κιλό να το κάνω ένα ενάμισι κιλό για να κερδίζω. Μπορεί να' ναι κι αυτό σε μικρό ποσοστό, όχι σε μεγάλο. Τις περισσότερες φορές πιστεύω ότι είναι από λάθος». Αυτό πιστεύει και ο Αντώνης. «Μπορεί να ρυπαίνουν μια περιοχή από κάποιο λάθος. Μπορεί να γίνει κάποιο λάθος. Όχι συνειδητά».

Για ορισμένους άλλους η χρήση ή και η κατάχρηση των φυτοφαρμάκων είναι λογική συνέπεια της ανάγκης να μην καταστραφεί η παραγωγή και μειωθούν τα εισοδήματά τους. «Οι αγρότες δε φταίνε», λέει ο Ν., «δε πιστεύω ότι φταίνε οι αγρότες, απλώς πρέπει να κάνουν κάτι για να σώσουν την καλλιέργειά τους. Πως, να τ' αφήσουν, θα καταστραφεί. Η πρέπει να βάλουν αυτό το φάρμακο σε κάποια καλλιέργεια ή αυτή η καλλιέργεια πρέπει να καταστραφεί και να μείνεις στο άσσο». Η καταστροφή της

καλλιέργειας σύμφωνα με τον Δ. δε θα επιβαρύνει μόνο τα οικονομικά του αγρότη αλλά και την κανονική τροφοδοσία των πόλεων με γεωργικά προϊόντα: «*Αν σταματήσουμε εμείς οι αγρότες, να μη βάζουμε φάρμακα ούτε φαγώσιμο, ούτε τίποτα. Να δούμε τότε πώς θα ζήσουν αυτοί, να δούμε τι θα φάνε; δεν καπνίζουν; όλοι καπνίζουν*».

Τη λογική της επιβίωσης και του κέρδους οι νέοι αγρότες της περιοχής, ενώ την υπερασπίζονται για τον εαυτό τους, φαίνεται να μην την αναγνωρίζουν στους αγρότες άλλων περιοχών ή σε ορισμένες δραστηριότητες εκτός γεωργίας. «*Στο δικό μας ας πούμε τον τόπο*», λέει ο Ν., «*δε γίνονται μεγάλες καλλιέργειες. Δε γίνονται μεγάλες ποσότητες φαρμάκων και τέτοια πράγματα. Αλλού γίνεται χαμός. Αυτοί, ναι, φταίνε*». Μαζί με τους απρόσεχτους γεωργούς και τις μεγάλες αγροτικές επιχειρήσεις άλλων περιοχών, σημαντικό ρόλο στη ρύπανση θεωρούν οι νέοι αγρότες ότι παίζουν οι πόλεις: «*Αν κοιτάζουμε όλα είναι μία αλυσίδα. Αν κοιτάζουμε τις βιομηχανίες με τα καυσαέρια, με τα φουγάρα που έχουνε ξέρω 'γω από εκεί από τα εργοστάσια. Αν κοιτάζουμε μετά τις κεραιές που βάζουνε στα κινητά τηλέφωνα στο βουνό επάνω είναι μία αλυσίδα αυτά. Δεν είναι πάντα ο αγρότης*». Από όλα τα ανωτέρω αίτια ο Χρ. θα επισημάνει κυρίως τον ρόλο των εργοστασίων: «*Όχι, οι αγρότες στο μεγαλύτερο ποσοστό δεν φταίνε, φταίνε τα εργοστάσια. Στο ποσοστό τους, εντάξει, είπαμε ευθύνονται αλλά όχι και φταίνε*». Τον ρόλο των εργοστασίων και των μεγάλων συμφερόντων θα τονίσει και ο Δ.: «*Το περιβάλλον το καταστρέφουν άλλοι. (ΕΡ: Ποιοί είναι αυτοί;) Αυτοί που δε μπορούμε να τους φτάσουμε εμείς. Οι αγρότες δε μπορούμε να τους φτάσουμε αυτονούς εμείς. Χημικά, ένα σωρό πράγματα. (ΕΡ: Οι αγρότες κάνουν κάποια ζημιά;) Κάνουν ζημιά, αλλά όχι τόση πολλή όσο κάνουν τα εργοστάσια*».

Σε κάθε περίπτωση η ελλειπής ενημέρωση από την πλευρά του κράτους παίζει το δικό της αρνητικό ρόλο. «*Φταίνε οι άλλοι που δεν τους ενημερώνουνε τους αγρότες*», λέει ο Κ., «*όταν δεν σε ενημερώνουν. Εσύ, για παράδειγμα, θες να ραντίσεις λες βάζω αυτό, αυτό λίγο θα είναι, βάζεις κι άλλο δεν έχεις ενημερωθεί από πουθενά. Οι μόνοι που δεν φταίνε γι' αυτό είναι οι αγρότες*». Τον ίδιο ρόλο φαίνεται να παίζει και η τεχνολογική καθυστέρηση της γεωργίας: «*Αφού ευθυνόμαστε εμείς, να μας δώσουν μια λύση κι αυτοί, να μας βγάλουν μια λύση απ' το κομπιούτερ που έχουν εκεί μέσα, να μας βγάλουν μια λύση*».

Ορισμένοι νέοι αγρότες θεωρούν ότι στην πραγματικότητα το πρόβλημα σχετικά με την ευθύνη των αγροτών είναι υπερβολικό αφού πολλά από τα προϊόντα τους είναι περιζήτητα: «*Εγώ βλέπω τους Αθηναίους ότι ζητάνε ντόπια, δηλαδή όταν θα πάνε να αγοράσουνε θέλουνε ντόπια προϊόντα δηλαδή περισσότερο έχουν εμπιστοσύνη στα δικά μας γιατί και η κτηνοτροφία και ο αγρότης δεν έχουνε ξεφύγει δηλαδή να πει ότι θα κάνω μεγάλη παραγωγή, θα χρησιμοποιήσω οτιδήποτε αρκεί να κάνω μεγάλη παραγωγή. Δεν συμβαίνει αυτό στην περιοχή την δικιά*

μας». Από την άποψη αυτή θεωρείται ότι σημαντικό μέρος από τη δυσφήμιση των αγροτών οφείλεται στη δράση των οικολόγων, τους οποίους οι νέοι αγρότες ειρωνεύονται τόσο για την άγνοιά τους όσο και για τη δήθεν «μη καταναλωτική» στάση τους ή την εξ αποστάσεως παρουσία τους. «Αυτά όλα για μένα», συμπεραίνει ο Χρ., «τάχουνε βγάλει οι οικολογικές οργανώσεις. Οι άνθρωποι αυτοί είναι απαράδεκτοι. Όλο λένε αλλά όμως άμα τους βάλεις τη φάσα, ή τη μπεκάτσα στο τραπέζι να τη φάνε, θα τη φάνε. Αυτός είναι οικολόγος; Δεν είναι οικολόγος αυτός, γιατί άμα δει το αγριογούρουνο που κανα εγώ σπιφάδο, θα φάει και την κατσαρόλα. (ΕΡ: Δεν υπάρχουν και πραγματικοί οικολόγοι;) Δεν έχω συναντήσει και δεν μπορώ να ξέρω, ότι βλέπω στο «κουτί», εκεί στην τηλεόραση, αυτοί λένε ότι είναι οικολόγοι» .

Οι νέες αγρότισσες στα ζητήματα του φαγώματος των επιδοτήσεων και της καταστροφής του περιβάλλοντος δεν εμφανίζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από τη στιχομυθία των ανδρών. «Δε μπορείς να κάνεις αλλιώς», λέει η Α., «άμα είσαι αγρότης, χωρίς φυτοφάρμακα, δεν γίνεται όμως». Άρα, συμπληρώνει η Α.: «ας βρούνε κάποιον άλλο τρόπο, να μας φτιάξουν τα χωράφια, να πάμε να φυτέψουμε άλλα πράγματα, άμα είναι τέτοια». Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποιεί και η Π.: «Ας βγάλουν οι βιομηχανίες κάτι πιο ελαφρύ σαν φάρμακο ώστε και εμένα να με ικανοποιεί και να παράγω αλλά και ο καταναλωτής να μην έχει τις επιπτώσεις που χρειάζονται». Όμως και τότε τα πραγματικά αίτια ενδέχεται να είναι θολά αφού: «Όλοι οι άνθρωποι συμμετέχουν λίγο-πολύ με τον τρόπο τους. Άλλος λίγο, άλλος πολύ, εγώ δε νομίζω ότι οι αγρότες είναι πιο πολύ δηλαδή και στην πόλη υπάρχουν οι ρυπάνσεις του περιβάλλοντος».

Σε ό, τι αφορά την άποψη των αστικών στρωμάτων ότι οι αγρότες «τρώνε» τις επιδοτήσεις, αντί άλλης σκέψης, η Α. προτείνει ένα ακόμα «τέστ αλήθειας» : «Ελάτε κι εσείς να πάρετε κι εσείς επιδότηση. Αυτό τους απαντάω. Ελάτε κι εσείς να γίνετε αγρότες, να πάρετε κι εσείς επιδότηση». Το ίδιο «τέστ» προτείνει και η Π.. «Αν είναι τεμπέληδες οι αγρότες τότε αυτοί γιατί έφυγαν στις πόλεις και δεν έρχονται. Ας έρθουν να γίνουν τεμπέληδες».

Συνοψίζοντας

Οι αγρότες υποστηρίζουν ότι οι επιδοτήσεις «τρώγονται» κυρίως από τους μεγάλους αγρότες, τις πλούσιες περιοχές, τους αγρότες που έχουν τη στήριξη ή την κάλυψη των γεωργικών υπηρεσιών ή άλλους που ασκούν, ανεξέλεγκτα, διάφορα εξωγεωργικά επαγγέλματα. Για όλους αυτούς τους λόγους οι ίδιοι, όντας μικροί αγρότες, μακριά από τα δίκτυα της πολιτικής και με κάποιες αρχές δικαίου ή ηθικής, όχι μόνο δεν «τρώνε» τις επιδοτήσεις αλλά χρειάζονται και επιπλέον οικονομικές ενισχύσεις.

Αναπαράγοντας μια εκδοχή του αγροτικού λαϊκισμού (οι αγρότες έχουν δίκιο, είναι μη προνομιούχοι, κ.λπ.) και προσανατολισμένοι πάνω στις προφανείς όψεις της δικής τους πραγματικότητας (κρίση του καπνού), οι νέοι αγρότες δεν μπορούν να κατανοήσουν ότι ο μεγάλος και ο μικρός αγρότης δεν ορίζονται πλέον αποκλειστικά από την γαιοκτησία ή έγγεια ιδιοκτησία, τα περιουσιακά στοιχεία (κτήματα, κτίσματα, αποθήκες, μηχανήματα, σπίτια, οικόπεδα, κ.λπ.) ή το κέρδος (πώληση προϊόντος, κ.λπ.). Οι διαφορές πλέον μετατοπίζονται όλο και πιο πολύ από τη γεωργική απασχόληση στην πολυπασχόληση και από τα κέρδη στα συνολικά εισοδήματα εξωγεωργικής και γεωργικής προέλευσης.

Σε ό, τι αφορά την καταστροφή του περιβάλλοντος οι αγρότες αναφέρουν ότι δε ρυπαίνουν το περιβάλλον εσκεμμένα αλλά ότι εργάζονται για να ζήσουν και μεταξύ των μέσων που χρησιμοποιούν για να παράγουν τα προϊόντα τους είναι και τα φυτοφάρμακα. Από την άποψη αυτή περισσότερο υπεύθυνοι για τη ρύπανση θεωρούνται οι μεγάλοι αγρότες, οι κάτοικοι των πόλεων, οι βιομήχανοι κ.λπ. Προς τεκμηρίωση της λογικής και ηθικής τους δικαίωσης, μεταξύ των άλλων, αναφέρουν σαν παράδειγμα το ότι ενώ όλοι μοιάζουν να μιλούν για την ευθύνη των αγροτών την ίδια στιγμή ανατρέχουν στους αγρότες για προϊόντα ασφαλή και ποιοτικά.

Η άγνοια από τους νέους αγρότες των σύγχρονων οικονομικών και πολιτικών μηχανισμών στη βάση των οποίων δημιουργούνται, κυρίως απο το Κράτος, οι κατηγορίες πρόσληψης, νομιμοποίησης και χρηματοδότησης του αγρότη ως παραδοσιακού και μοντέρνου, μεγάλου και μικρού, βιώσιμου και οριακού» κ.λπ. μετατρέπει τον μηχανισμό των επιδοτήσεων, δηλαδή τις πολιτικές στήριξης των τιμών, σε πεδίο αξιολογικών κρίσεων, διακρίσεων και αντιθέσεων. Καθώς το είδος και η ποσότητα των επιδοτήσεων σταδιακά απομακρύνονται τόσο απο το «μηχανισμό στήριξης των τιμών» συγκεκριμένων γεωργικών εκμεταλλεύσεων, παραγωγών και προϊόντων όσο και από την υποχρέωση των σχετικών κρατικών ελέγχων, οι επιδοτήσεις γίνονται αντιληπτές ως μια γενική ηθική δικαιοπραξία μεταξύ μεγάλων και μικρών, νομιμόφρονων και καταχραστών. Οι παραστάσεις αυτές, αδιαχώριστες από αυτές της συμπάθειας και της απόρριψης, της αποδοχής και της κριτικής, καταδείχνουν την οικονομική, κοινωνική και συμβολική εξάρτηση των νέων αγροτών από τα άλλα κοινωνικά στρώματα του αστικού ή του αγροτικού χώρου.

3. Εικόνες των αγροτών στην τηλεόραση: γραφικότητα και γελοιοποίηση, υποτίμηση και αγνόηση

Η επαρχία και οι αγρότες πέρα από τις έμμεσες αναφορές στα «σήριαλ» (κοινωνική προέλευση ηρώων, ταξίδια, διακοπές, περιπέτειες, κ.λπ.) ή τις διαφημίσεις (τρόφιμα, ποτά, κρεατικά, γαλακτοκομικά προϊόντα, κ.λπ.) αποτελούν συχνά αντικείμενο τόσων ειδήσεων (μεταρρυθμίσεις της ΚΑΠ, περιβαλλοντικά μέτρα, τιμές προϊόντων, διαδηλώσεις, κ.λπ.) όσο και των ντοκιμαντέρ (ήθη και έθιμα, άγρια φύση, εξερευνήσεις, κ.λπ.). Οι εικόνες της τηλεόρασης αποτελούν μια ακόμα πηγή της σιγουριάς και της αβεβαιότητας, της αποδοχής και της απόρριψης των προσωπικών και κοινωνικών ταυτοτήτων των νέων αγροτών.

α) Ορεινές κοινότητες

Το σχετικά χαμηλό εκπαιδευτικό και κοινωνικό επίπεδο των νέων αγροτών από τις ορεινές περιοχές, καθιστά τα «αγροτικά θέματα» ή τα «θέματα από τη ζωή της υπαίθρου» προνομιακά πεδία εξοικείωσης τους με την τηλεόραση με την έννοια ότι τα θέματα «είναι πιο κοντά» τους, τα «ξέρουν καλύτερα» ή σ' αυτά «δεν μπορεί να τους γελάσει κανείς». Από την πλευρά της τηλεόρασης τα «αγροτικά θέματα» αποτελούν ένα σύνθετο ιδεολογικό λόγο σε σχέση με την ιστορία, τις συλλογικές μνήμες, τους τοπικούς πολιτισμούς, την ιστορία, την πολιτική κ.λπ. Η συνθετότητα αυτή μέσα από τις εικόνες της τηλεόρασης, εμφανίζεται στα μάτια των αγροτών, ειδικότερα αυτών που έχουν τις δικές τους εμπειρίες, σαν μια γελοιοότητα και ειρωνεία, που, ως κοινωνικό στρώμα, καταλήγουν να τους υποβιβάζουν. *«Δείχνουν κάτι έθιμα», λέει ο Στ., «χώνουν τον τάδε, βγάζουν τον άλλο, γελοία πράγματα. Κοίταξε, να κάνεις ένα έθιμο, μια θρησκευτικά εορτή, όπως κάνουν εδώ της Παναγίας, μια περιφορά εικόνας και κάτι τέτοια, το δικαιολογείς κάπως. Τα άλλα είναι γελοία».*

Άλλες φορές η υποτίμηση ή η αγνόηση των ορεινών αγροτών και ειδικότερα των νέων διενεργείται μέσα από εκπομπές, που κάτω από το βάρος της παράδοσης ή της λαογραφικοποίησης, παρουσιάζουν τους ηλικιωμένους αγρότες «ακρίτες» ή «φύλακες» της υπαίθρου δηλαδή ως κατεξοχήν πρόσωπα αναγνώρισης, ενδιαφέροντος και φροντίδας. Οι διακρίσεις αυτές, αδιαχώριστες από τα προβλήματα συμβολικής διαχείρισης της τρίτης ηλικίας στο επίπεδο των αγροτικών περιοχών, συχνά εξάπτουν δευτερογενείς αντιθέσεις ή διαδικασίες κοινωνικής απόρριψης ορισμένων ομάδων. *«Πάνε οι τηλεοράσεις σ'ένα χωριό», λέει ο Π., «και πιάνουν τις γριές ξέρω γω και τις ρωτάνε. Γιατί πιάνεις τις γριές και δεν πιάνεις νεολαία; (ΕΡ: Γιατί νομίζεις ότι γίνεται αυτό;) Δεν ξέρω, ίσως για να δείξουν περισσότερο ότι έχει έλλειψη το χωριό από νεολαία. Δεν ξέρω τι να σας πω; (ΕΡ: Αν λοιπόν εμφανίζονταν οι νέοι στην τηλεόραση τι θα*

λέγανε;) Αυτά που έχουν να πουν, τα προβλήματά τους. (EP:Οι γέροι και οι ηλικιωμένοι δεν έχουν προβλήματα;) Προβλήματα τι να'χουν, με τις συντάξεις και μ' αυτά; Άλλα προβλήματα έχει ένας νέος, άλλα προβλήματα έχει ένας γέρος ξέρω γω ντάζει. Ένας νέος χρειάζεται δουλειά, χρειάζεται χώρο διασκέδασης, χρειάζεται πολλά. Ένας γέρος τώρα εντάζει τι να χρειαστεί; Ένα φαρμακείο και ένα νοσοκομείο ξέρω γω και αυτά. Ενώ ο νέος ντάζει έχει άλλα όνειρα, άλλες ανάγκες».

Εξίσου σημαντικές διακρίσεις και αντιθέσεις, μεταξύ των ορεινών περιοχών και των άλλων, μπορεί να προκαλέσει και η συχνότερη προβολή των «μεγάλων» σε σχέση με τους «μικρούς» αγρότες. Πίσω από τα εμπειρικά μεγέθη ορισμένοι αγρότες αντιλαμβάνονται να τους επιβάλλεται ένα είδος ψυχοδιανοητικής κατωτερότητας. «Αυτοί οι μεγάλοι αγρότες όπως τους δείχνει», λέει ο Χ., «φαίνεται ότι δεν είναι αμόρφωτοι αγρότες, είναι έξυπνοι οι αγρότες. Δεν είναι σαν εμάς, βγαίνουν και φωνάζουν διεκδικούν πράγματα. Αυτούς δείχνει πιο πολύ!!».

β) Πεδινές περιοχές

Η διαφοροποίηση των σημασιών που οι αγρότες αποδίδουν στις εικόνες που προβάλλει γι' αυτούς η τηλεόραση, στις πεδινές περιοχές είναι πιο έντονες καθώς η συμμετοχή τους σε ευρύτερα πλέγματα γεωργικών και εξωγεωργικών δραστηριοτήτων τούς εγγράφει όλο και πιο πολύ στις σύγχρονες έννοιες και παραστάσεις της «αγροτικότητας». Έτσι μπορούν να αξιολογούν τις προβαλλόμενες εικόνες μέσα από έννοιες όπως αυτές του άγχους και της διασκέδασης, της «φόρμας» και των ρούχων της δουλειάς, του χωριάτη και του επιχειρηματία αγρότη, του αποδεκτού διαδηλωτή και του εξτρεμιστή, κ.λπ. «Τα έθιμα, αυτά που γίνονται ξέρω γω, γιορτές και τέτοια καλά τα δείχνει», λέει ο Χρ., «αλλά σαν διασκέδαση για τους άλλους, εγώ πιστεύω ότι δεν δείχνει κάτι για μάς, είναι για αυτούς που πάνε βόλτες για ξεφύγουν». Από την άποψη αυτή η τηλεόραση μοιάζει να αξιοποιεί τις εικόνες των αγροτών σαν το μεγάλο «ηρεμιστικό» των πόλεων, μακριά από τα προβλήματα των αγροτών: «Απ' ό,τι έχω δει τους παρουσιάζει έτσι με καλή εικόνα, τους δείχνει ότι ζουν καλά, περνάνε καλά ότ' είναι, οτ' είναι τυχεροί που είναι μέσα στη φύση. Δεν έχουν άγχος. Δεν είναι όμως έτσι. Απ' αυτά που λέει είναι ένα μέρος η αλήθεια».

Άλλες φορές η υποτίμηση των αγροτών προέρχεται μέσα από την προβολή εικόνων από την επιχειρηματική γεωργία ή τους «αγρότες με κουστούμι», δηλαδή καταστάσεων, που σε σχέση με τα προβλήματα και τις προοπτικές της περιοχής, θεωρείται ότι αποτελούν ειρωνεία και μαζί μια άμεση αγνόηση. «Τα δείχνουν όλα

ρόδινα», λέει ο Χρ., «όπως για παράδειγμα στα τριαντάφυλλα, δείχνουν το θερμοκήπιο πως είναι. Δε δείχνουν πως μπορεί να το φτιάξει αυτό το τριαντάφυλλο, ή τα ωραία ζώα, πως μπορεί όμως να τα μεγαλώσει, να τα θρέψει, να τα κάνει αυτά ένας αγρότης». Ανάλογα αισθήματα κατωτερότητας νιώθει και ο Α. όταν βλέπει τους προβαλλόμενους αγρότες να δουλεύουν με φόρμες και να έχουν καθαρά χέρια. «Τον άλλο να πούμε τον δείχνει ως πούμε να καλλιεργεί ξέρω γω κουστουμάτος. Δεν είναι έτσι τα πράγματα. Είναι και φορές που θάσαι και γουρούνι, είναι οι συνθήκες τέτοιες, κατάλαβες;». Συχνά επιστέγασμα της υποτίμησης και της αγνόησης αποτελεί η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι προβαλλόμενοι «ανώτεροι αγρότες»: «Λες και είναι πανεπιστημιούχοι μιλάνε. Τους δείχνουν ότι είναι ξέρω γω κάπως λες και έχουν βγάλει κάποια σχολή. Δεν τα καταλαβαίνουν οι αγρότες δηλαδή όπως τα δείχνουν στις εκπομπές, δεν καταλαβαίνουν τίποτα».

Οι παραπάνω διακρίσεις γίνονται πιο έντονες όταν εκφράζονται με τις μορφές των αγροτών από άλλες περιοχές που έχουν πολύ μεγαλύτερες εκτάσεις, σύγχρονη γεωργική τεχνολογία, οικονομική στήριξη, πολιτική αποτελεσματικότητα, κ.λπ. Πίσω από τις συνειδητές ή ασυνείδητες κρίσεις και τις συγκρίσεις αναδύεται μια ουσιαστική κατωτερότητα και κυριαρχία σε σχέση με άλλα αγροτικά στρώματα: «Δεν ξέρω, δείχνει πάντα Βόρεια Ελλάδα, Θεσσαλία και από `κει, κι εδώ ο τόπος ο δικός μας εδώ είναι πολύ υποβαθμισμένος». Η προβολή των μεγάλων αγροτών στη συνέχεια οδηγεί σε μια σειρά συγκρίσεις: «Πιάνει μερικούς μεγάλο - αγρότες, και σου λέει αυτός έχει 1.000 στρέμματα, έχει χιλιάδες στρέμματα, κονομάει. Πιάνει κάποια λεφτά από τις καλλιέργειες, που κάνει. Διότι, εντάξει, άμα έχεις 1.000 στρέμματα και δυο χιλιάδες στρέμματα, θα περνάς καλύτερα από μένα, που έχω 5 – 10. Δεν είναι το ίδιο». Ανάλογοι είναι και του Δ. οι συλλογισμοί: «Αυτοί είναι σε μεγάλο κάμπο έχουν από πεντακόσα και χίλια στρέμματα ο ένας. Εμείς εδώ με τριάντα στρέμματα, κοιτάμε να τα φέρουμε όλα γύρα. Είναι οι πλούσιοι αγρότες αυτοί. Κι όταν έχουν δυο και τρία τρακτέρ κι εγώ ένα, κι αυτό με το ζόρι. Κι αυτό τόχει αγοράσει ο πατέρας μου».

Αποκορύφωμα των ανωτέρω μορφών υποτίμησης και αγνόησης των «μικρών» αγροτών θεωρούνται οι τρόποι με τους οποίους η τηλεόραση παρουσιάζει τις αγροτικές διεκδικήσεις και ιδιαίτερα τις διαδηλώσεις. Το κλείσιμο των δρόμων, η δημόσια πυρπόληση ορισμένων αγροτικών προϊόντων, οι συγκρούσεις με την αστυνομία, κ.λπ. αποτελούν ένα σύνθετο πεδίο υπερβολών, κατασκευών και αποσιωπήσεων. Η όλο και πιο μεγάλη ταύτιση των διαδηλωτών αγροτών με τους παραξίες, τους αντικοινωνικούς ή τους άξεστους τους μεταφέρει έξω από τις κοινωνικά αποδεκτές μορφές διεκδίκησης, που ισχύουν για τα άλλα κοινωνικά στρώματα. «Τον αγρότη», λέει ο Χρ., «τον δείχνουνε σε άθλια κατάσταση. Γιατί παράδειγμα

θα τον τραβήξουν σε ένα κανάλι όταν κάνει κάποια διαδήλωση έτσι. Λογικό είναι να είναι με τα ρούχα της δουλειάς του έτσι, και αυτό το πράγμα βέβαια δεν είναι υποτιμητικό γιατί δεν μπορείς να πας στο χωράφι με την γραβάτα, είναι αδύνατο, ούτε κάποιος υπάλληλος παράδειγμα μπορεί να πάει με τις λάσπες στην δουλειά του, σε μια τράπεζα, σε μια εφορία, έτσι απλά είναι η δουλειά του βέβαια τέτοια που θα πρέπει να φοράει παλιά ρούχα. (EP: Πως τους δείχνει δηλαδή;). Λέτσους πως αλλιώς μπορούμε να το προφέρουμε». Η εικόνα του διαδηλωτή αγρότη για τον Δ. δεν είναι μόνο αισθητικά και κοινωνικά παραποιημένη αλλά και σταδιακά αντικείμενο καταστολής: «Δεν τους δείχνει σαν αξιοπρεπείς ανθρώπους σαν τους άλλους που βγαίνουν σ' ένα συλλαλητήριο, και από πάνω τους χτυπάνε». Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον Α., υπάρχει ένα είδος αλήθειας, πιο πέρα από τα γεγονότα, που κάνει την αντιμετώπιση των προβλημάτων των αγροτών όλο και λιγότερο πιθανή: «Για αυτούς οι αγρότες είναι κατώτεροι, το ξέρουν αλλά δεν το λένε όμως. Είναι κατώτεροι, τι θέλουν τώρα οι αγρότες και καλά και τι ζητάνε. Ξέρουνε ότι έχουμε δίκιο, ξέρουνε τα πάντα, αλλά δεν θέλουν να καταλάβουνε αυτό που γίνεται».

Οι νέες αγρότισσες στα ζητήματα σχετικά με τις εικόνες των αγροτών στην τηλεόραση δε φαίνεται να έχουν κάποια σημαντική διαφοροποίηση από τους άνδρες. Έτσι, επανέρχονται οι αναπαραστάσεις της εξειδικεύσεως της αγροτικής εργασίας και κοινωνίας. «Α! η τηλεόραση, δείχνει τα ωραία πράγματα», λέει η Π., «το τέλειο, το ιδανικό. Η χαρά τους. Ε! Όχι. Δεν είναι έτσι. Ε! Σου δείχνει το χωράφι με τον καπνό και τι ωραία, και τι ωραία πάνε και τον μαζεύουν. Δεν είναι έτσι. Δεν είναι τόσο απλά». Μέρος της εξειδικεύσεως των αγροτών αποτελούν και οι αντίθετες εικόνες δηλαδή οι υπερβολές σχετικά με τις δυσκολίες της ζωής των αγροτών. «Πολύ φτωχούς τους δείχνει», παρατηρεί η Α., «φτωχούς, μίζερους και ασυνείδητους πάνω στη καλλιέργεια τους. Κάνουνε υπερβολικά πράγματα. Ε, λέω, γιατί όλο για τους αγρότες μιλάνε; Ότι και ν' ακούεις, τώρα ειδικά, είναι για τους αγρότες. Γιατί έχουν υποβαθμίσει πολύ τον αγροτισμό; Πολύ! Νομίζω ότι είναι το κατώτερο στρώμα». Ακόμα και οι ορισμένες διαφημίσεις, σύμφωνα με την Κ., συνεισφέρουν στη δυσφήμιση του αγρότη: «Υπάρχουν και διαφημίσεις που μπορεί να δείξει, ξέρω γω π.χ. για το λάδι, μια χειρότερη εικόνα. Ανθρώπους καταρρακωμένους, ταλαίπωρους, βρώμικους, έτσι, αλλιώς. Όλα αυτά είναι υποτιμητικά». Όμως πιο υποτιμητικό η Π. βρίσκει τον τρόπο με τον οποίο προβάλλονται από την τηλεόραση οι αγροτικές διαδηλώσεις: «Ειδικά όταν κάνουν συλλαλητήρια οι αγρότες και κατεβαίνουν στους δρόμους με τα τρακτέρ και αυτά, όλοι λένε ότι δεν έχουμε δίκιο, ότι απλά έτσι κάνουμε τώρα για να δείξουμε κάτι. Αυτό ότι μας βλέπουνε, ότι ντε και καλά χωριάτες. Ότι δεν ξέρουμε να φερθούμε, ότι δεν έχουμε δίκιο».

Συνοψίζοντας

Η τηλεόραση αναφέρεται στους αγρότες διαμέσου λαϊκών εθίμων ή θρησκευτικών εορτών παρουσιάζοντάς τους όχι μόνο ως αφελείς ή παρωχημένους χωριάτες αλλά και αστείους αφού σε μια σειρά από αυτές τις αναπαραστάσεις είναι φανερά τα στοιχεία της επανάληψης, της μίμησης και της υπερβολής. Μια τέτοια παρουσίαση θεωρείται ότι επιτείνει τις εικόνες της καθυστέρησης μαζί με όλους τους συνειρμικά σχετικούς χαρακτηρισμούς (αμόρφωτοι, παλιάς εποχής, συντηρητικοί, κ.λπ.). Άλλες φορές, οι ίδιες λαογραφικές παραστάσεις, εκλαμβάνονται από τους αγρότες ως ο πολιτισμός τους που προβάλλεται δηλαδή σαν έμμεση αναγνώριση των αξιών τους και της ηθολογίας του κοινωνικού τους στρώματος (αντικείμενο νοσταλγίας, μίμησης, κ.λπ.). Η αμφισημία των προσλήψεων επεκτείνεται τόσο στη φιγούρα του «κουστουμάτου» όσο και στην αντίθετή της, του διαδηλωτή. Ο αγρότης με τη φόρμα ή τον επιτηδευμένο λόγο, ο «πανεπιστημιούχος», άλλοτε αξιολογείται θετικά (πλησίασμα του αγρότη προς τα άλλα κοινωνικά στρώματα) και άλλοτε απαξιωτικά (ο αγρότης ως οικονομική μειονότητα, κ.λπ.). Σε ό, τι αφορά τον τρόπο που η τηλεόραση προβάλλει τις αγροτικές διαδηλώσεις η παρουσία των αγροτών με τα «ρούχα της δουλειάς» άλλοτε θεωρείται ένδειξη «γνησιότητας» ή αγωνιστικής αμεσότητας και άλλοτε μια μειονεκτική δημόσια εικόνα. Σε κάθε περίπτωση κυριαρχεί η πεποίθηση ότι οι εικόνες είναι λιγότερο ή περισσότερο κατασκευασμένες από την άγνοια ή την αδιαφορία των δημοσιογράφων κυρίως όμως από την πίεση που δέχονται από τους νόμους της ακροαματικότητας, τα μεγάλα συμφέροντα κ.λπ

4. Μεταξύ καναλιών και δημοσιογράφων: η αναζήτηση του «πραγματικού» αγρότη

Οι πολλαπλές αρνητικές απεικονίσεις των αγροτών στην τηλεόραση καθώς και η διάψευση των προσδοκιών για μια τηλεόραση που να τους καταλαβαίνει, να τους αναγνωρίζει και να τους υπερασπίζεται, τους οδηγεί σε νέους κύκλους σκέψεων σχετικά με το ποια είναι τα βαθύτερα αίτια αυτής της κατάστασης και κυρίως πώς θα μπορούσε να υπάρξει μια πραγματικά «αγροτική τηλεόραση».

α) Ορεινές κοινότητες

Η έννοια της ακροαματικότητας, αρκετά γνωστή στους νέους αγρότες, αλλά όλο και πιο δύσκολη στο να κατανοηθεί ως προς τη δυνατότητα να καταγράψει προτιμήσεις και να προσανατολίσει συμπεριφορές, θεωρείται το μεγάλο αίτιο της αγνόησης και υποτίμησης του αγροτικού κόσμου. Τα οικονομικά συμφέροντα και η πολιτική

αποτελεσματικότητα των άλλων κοινωνικών στρωμάτων βρίσκονται πίσω από τα «νούμερα». «Κοίταξε η τηλεόραση», λέει ο Στ., «πάνω απ' όλα η τηλεόραση θέλει ακροαματικότητα. Δηλαδή νούμερα, με λίγα λόγια, να πιάσει τα τάδε νούμερα. Αν αυτή τη στιγμή την βοηθάει να βγάλει νούμερα θα βοηθήσει τους αγρότες, κατάλαβες, θα δείχνει υπέρ τους αγρότες. Αν δεν την βοηθάει θα πει ενάντια στους αγρότες». Από την άποψη αυτή, σύμφωνα με τον Κ., το τοπικό τηλεοπτικό κανάλι, ο «Αχελώος», αφού δεν έχει κριτήριο την ακροαματικότητα, δείχνει την «πραγματικότητα»: «Το κανάλι που έχουμε εμείς εδώ παρουσιάζει πολλά γεωργικά προβλήματα. Ειδικά τώρα με τις τελευταίες πλημμύρες, που γίνανε που πνιγήκανε κι όλα αυτά, τα έδειξε αναλυτικά όλα και ήταν πολύ καλό αυτό».

β) Πεδινές κοινότητες.

Η πολλαπλότητα των προβλημάτων στις πεδινές περιοχές καθώς και ο μεγαλύτερος βαθμός επίσκεψης των τηλεοπτικών συνεργείων, για μικρότερα ή μεγαλύτερα προβλήματα της επικαιρότητας (τοπικά έθιμα, αγροτικές καταστροφές, δυστυχήματα, θάνατοι, κ.λπ.), ενισχύει άλλοτε τη βεβαιότητα του αντι-αγροτικού χαρακτήρα της τηλεόρασης και άλλοτε την προσδοκία για μια «αγροτική» τηλεόραση. Όμως και οι δύο στάσεις μοιάζουν αρκετά ρευστές γιατί διαμορφώνονται από διαφορετικά και άνισα θέματα ή προγράμματα (ειδήσεις, ρεπορτάζ, ντοκιμαντέρ, ανακοινώσεις, κ.λπ.), αλλά και γιατί ενέχεται πάντα η διαφορά του τοπικού με το ξένο.

Καταρχήν, σε ό, τι αφορά το ξένο μοιάζει κυρίαρχο αίσθημα της απειλής που εκφράζει ο Ν.: «Θέλουν να πεθάνει η γεωργία, δεν ξέρω, αυτό πάνε να πετύχουν. (ΕΡ: Ποιοι είναι αυτοί;) Τι να σας πω τώρα. Οι Έλληνες, η Ευρωπαϊκή Ένωση τι να σας πω δε ξέρω». Εξίσου κυρίαρχη είναι και η άποψη ότι κυριαρχούν τα θέματα της Αθήνας και όχι τα εξίσου σοβαρά προβλήματα της επαρχίας: «Πνίγηκαν, πνίγηκαν στην Αθήνα να σου πάρω παράδειγμα τώρα ἔγω, πνίγηκαν στην Αθήνα τώρα με την καταστροφή και τα κανάλια όλα δείχνανε τον Κηφισό, και τόνα και το άλλο. Και σε μας τον καπνό που ἔκανε καταστροφή, πέρασε το ρέμα την άλλη φορά ἔξω κι ἔκανε καταστροφή, χάλασε το τριφύλλι, την περίφραξη, τα χαντάκια, όλα, γιατί δεν ἤρθανε;». Μια άλλη διάσταση της τηλεοπτικής κυριαρχίας του «κέντρου» επί της «περιφέρειας» αφορά εκπομπές, όπως ο λεγόμενος «πρωϊνός καφές», στις οποίες η ασημαντότητα των θεμάτων και των προσώπων όσον αφορά στους αγρότες μοιάζει σαν ειρωνεία όταν την ίδια ώρα αυτοί εργάζονται ή έχουν σημαντικά προβλήματα: «Βγαίνει παράδειγμα ένα κανάλι, και μας λέει τώρα σαχλαμάρες, πράγματα που δε μας αφορούν. Παράδειγμα βγάνει τον καφέ το πρωί, τι τονε θέλω εγώ τον καφέ το πρωί; Παράδειγμα, εγώ καίγομαι στη δουλειά και αυτοί ζύνονται».

Σε ό, τι αφορά το «τοπικό» γενική είναι η διαπίστωση που εκφράζει ο Χρ.: «Δεν τα δείχνουν όλα, δείχνουν αυτά που θέλουν. Κάποιες σκηνές, μάλλον γιατί στο χωριό μας, παράδειγμα, προ ημερών είχε πνιγεί το χωριό μας. Δε δείζανε αυτό που έπρεπε να δείζουνε». Από την άποψη αυτή η αναζήτηση μιας κάμερας-μάτι του αγρότη, που να καταγράφει αυτό που «πραγματικά γίνεται», αποτελεί την πιο βαθιά προσδοκία απέναντι στα ψέματα, τις παραποιήσεις και την αδιαφορία. «Να ρθεί εδώ πέρα ένας με μια κάμερα», λέει ο Γ., «ένας υπουργός ας πούμε είναι ένας υπουργός, να έρθει τον Ιούλιο μήνα, και να τον πάρω και να μπούμε στον κάμπο, να δει πώς βγαίνει ο καπνός, πόσες ώρες εργασία θέλει. Ας έρθει εδώ πέρα, να δει πόσες μέρες δουλεύει στον καπνό. Δεν τον δείχνει τώρα στο χωράφι που πάει να το φυτέψει, που είναι όλη τη μέρα μέσα στον ήλιο, εκεί πηγμένος να φυτέψει. Δεν το δείχνει αυτό, δεν μπορεί αυτή η κάμερα να καταγράψει την κούραση, την ταλαιπωρία. Θέλει μια άλλη κάμερα».

Οι προσδοκίες σχετικά με την κάμερα-μάτι του αγρότη, σε σημαντικό βαθμό αναφέρονται στη διάκριση που κάνουν ορισμένοι νέοι αγρότες ανάμεσα στην «αλήθεια» των ντοκιμαντέρ και τα «ψέματα» των ειδήσεων. «Τα ντοκιμαντέρ», λέει ο Κ., «πιο πολλές φορές είν' αλήθεια. (ΕΡ:Οι ειδήσεις;) Αυτές δεν τις πιστεύουμε (ΕΡ: Γιατί;) Δεν πολλά ψέματα οι δημοσιογράφοι. Το ξέρς αυτό. Σαν δικηγόρ' είν' κι αυτοί. (ΕΡ: Γιατί λένε ψέματα;) Δημοσιότητες». Σημαντικό μέρος από την αλήθεια των ντοκιμαντέρ ή των αγροτικών θεμάτων συνδέεται με την τοπικότητα των θεμάτων ή του καναλιού δηλαδή τη μικρότερη ή μεγαλύτερη ικανότητα των αγροτών να «τεστάρουν» αυτό που λέγεται ή δείχνεται: «Εδώ τα τοπικά είναι πιο σίγουρα. Στα λεν' όπως είν' τα πράγματα, δηλαδή τα ξέρς. Δηλαδή εγώ τώρα άμα ακούσω και πούνε ξέρω 'γω ένα θέμα για τ' Αγρίνιο, το ξέρω. Θ' ακούσ' τι θα πούνε. Αν είναι σωστό ή αν είναι λάθος τι είν' καλό και τι δεν είναι. Πιο πολύ λένε σωστά. Σε σχέση με Αθήνα αυτά είν' μέρα με τη νύχτα».

Παράλληλα με την τοπικότητα του καναλιού και των θεμάτων οι αγρότες θεωρούν σημαντικό στοιχείο της κάμερας-αγρότης, την αγροτική ή εν γένει επαρχιακή προέλευση των δημοσιογράφων. «Πιστεύω», λέει ο Γ., «ότι η τοπική τηλεόραση, εδώ η δική μας τα βλέπει πιο καλά τα πράματα για το πώς είναι οι αγρότες. (ΕΡ:Γιατί;) Γιατί αυτός που δουλεύει μέσα σ' αυτή την τηλεόραση είναι αγρότης, έχει περάσει από τον αγροτικό τομέα». Την ίδια άποψη έχει και ο Σπ.: «Στο τοπικό κανάλι οι δημοσιογράφοι είναι μες στα προβλήματα του τόπου, γιατί από 'δω ζουν. Δεν ζει απ' την Αθήνα, παράδειγμα, ή απ' τις μεγάλες πόλεις, κι έτσι θα υποστηρίζουν τον αγρότη».

Οι νέες αγρότισσες σε ό, τι αφορά την ανάγκη για «τοπικότητα» της τηλεόρασης και «ντοκιμαντερίστικη» καταγραφή της αγροτικής πραγματικότητας, δε φαίνεται να έχουν κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις από τον λόγο των ανδρών. Η

Α. επισημαίνει τις ποικίλες εξαρτήσεις των δημοσιογράφων. «Εγώ πιστεύω ότι είναι συμφέροντα όλα αυτά που λένε. Δηλαδή, κι αυτοί οι δημοσιογράφοι είναι μέσα στο κόλπο. Κάνουν τα συμφέροντα αυτών, των ανωτέρων από μας. Δεν είναι των αγροτών». Την ανάγκη για την κάμερα-αλήθεια, αδιαχώριστη από την κυριαρχία του ντοκιμαντέρ-αλήθεια σε σχέση με τις ειδήσεις-ψέμα, υποστηρίζει και η Α.: «Η τοπική τα δείχνει όπως γίνεται εδώ. Ακριβώς, τώρα, δηλαδή τα καλοκαίρια που γίναν αυτά, όπως ακριβώς είναι, έτσι τα δείχνει. (ΕΡ: Πιστεύεις ότι λέει αλήθεια;) Ναι. Πιστεύω, ότι αυτό το τοπικό κανάλι, τα δείχνει όπως τα ντοκιμαντέρ, έτσι, ότι είναι, έτσι αλήθεια». Η αλήθεια αυτή, ως ειδική ικανότητα διεξόδου μέσα στα γεγονότα, σύμφωνα με την Π., συνδέεται άμεσα με την αγροτική καταγωγή και τη σχετική ζωή του δημοσιογράφου: «Είναι πιο κοντά στα προβλήματα της περιοχής γιατί αναγκαστικά κάνουν το τοπικό ρεπορτάζ. Ασχολούνται λιγάκι πιο βαθύτερα από τους άλλους. Πιστεύω πως είναι πιο πραγματικοί».

Συνοψίζοντας

Οι νέοι αγρότες θεωρούν ότι τα εθνικά τηλεοπτικά κανάλια είναι υποταγμένα στην ακροαματικότητα, την «δημοσιότητα», τις «ειδήσεις» και την αστική προέλευση των δημοσιογράφων και έτσι άλλοτε τους αγνοούν εντελώς άλλοτε τους υποκαθιστούν από την μικροπολιτική και το «κουτσομπολιό» και άλλοτε τους προβάλλουν περιστασιακά, αποσπασματικά ή ανεπίκαιρα.

Αντίθετα τα τοπικά κανάλια, επανδρωμένα με δημοσιογράφους με αγροτική προέλευση και με μοχλό την αγροτική επικαιρότητα, το τοπικό ρεπορτάζ ή την ντοκιμαντερίστικη απεικόνιση, φαίνεται να είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα της περιοχής, των προβλημάτων και της ζωής των ίδιων των αγροτών.

Επειδή όμως και τα τοπικά κανάλια δεν παύουν να είναι «τηλεόραση» οι νέοι αγρότες θεωρούν απαραίτητο να υπάρχει μια «αγροτική τηλεόραση» ή μια κάμερα-μάτι του αγρότη που όχι μόνο μα λέει αλήθεια αλλά και να μπορεί «να καταγράψει την κούραση και την ταλαιπωρία».

Έ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Συζήτηση των συμπερασμάτων

Ο ελληνικός αγροτικός χώρος μετά την προσχώρηση της χώρας στην ΕΕ και την εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) γνώρισε σημαντικούς οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που εντάθηκαν μετά την μεταρρύθμιση της ΚΑΠ το 1992 και αποτέλεσαν άλλοτε τα κίνητρα και άλλοτε τα εμπόδια στην εφαρμογή και την αποτελεσματικότητα των επιμέρους Κανονισμών της ΚΑΠ .

Ο Κανονισμός για την Ανάπτυξη της Υπαίθρου (Καν. ΕΚ/1257/99), θέτοντας σε προτεραιότητα την ανάγκη περάσματος από την «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου», θεώρησε τους νέους αγρότες μια ομάδα-κλειδί για τις αναμενόμενες αλλαγές του αγροτικού χώρου τόσο στο επίπεδο της ορθολογικής οργάνωσης της παραγωγικότητας όσο και στο επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος (Καν. ΕΚ/950/97- Πρόγραμμα των Νέων Αγροτών).

Η αναγκαία αλλά και αισιόδοξη αυτή προοπτική για τον αγροτικό χώρο και τους νέους αγρότες ήταν φυσικό να αναδειξεί ορισμένα ερωτήματα τα οποία η παρούσα εμπειρική κοινωνιολογική και ανθρωπολογική έρευνα έθεσε ως στόχο να μελετήσει.

Η περιοχή έρευνας εντοπίζεται στις αγροτικές κοινότητες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας, των οποίων οι βασικοί οικονομικοί, κοινωνικοί και συμβολικοί μετασχηματισμοί αφορούν την κρίση του καπνού δηλαδή τα περάσματα από την χρυσή εποχή του καπνού (δεκαετία του 1980), στην εποχή της κρίσης (δεκαετία του 1990) και του τέλους του καπνού (μέσα της δεκαετίας του 2010).

Τα βασικά ερωτήματα που απασχόλησαν την έρευνα ήταν τα ακόλουθα: Οι νέοι αγρότες που επιθυμούν ή αναγκάζονται να παραμείνουν στη γεωργία ή την καλλιέργεια του καπνού ποιο κοινωνικό οδοιπορικό ακολουθούν, μέσα ή έξω από τη γεωργία, μετά το τέλος ή τη διακοπή του σχολείου, μέχρι την ένταξη στο Πρόγραμμα των Νέων Αγροτών; Ποια είναι τα οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια, την αγροτική παραγωγή και το κοινωνικό περιβάλλον κατά τη διαδικασία ένταξης και μετά από αυτή; Ποιες είναι οι εικόνες που διαθέτουν για τον εαυτό τους και τους άλλους και πώς αυτές διαμορφώνουν τις αδράνειες ή τις αντιστάσεις σε σχέση με το παρόν και το μέλλον; Τελικά, ποια είναι η δυναμική τους στο πλαίσιο μιας νέας αγροτικής ανάπτυξης που φαίνεται να επιχειρείται μέσα από

την εγκατάσταση νέων αγροτών στη γεωργία και, μαζί, νέων πολιτών στη λεγόμενη «κοινωνία της υπαίθρου»;

Θεωρήσαμε ότι ο λόγος των νέων αγροτών μπορεί να κατανοηθεί πληρέστερα ως ένα είδος κοινωνικού οδοιπορικού, μετάβασης ή αλληλεπίδρασης, ανάμεσα στα κοινωνικά πεδία που προσδιορίζουν τις βασικές όψεις της τοπικής κοινωνίας και εργασίας (σχολείο, οικογένεια, γαμήλια αγορά, τοπικές αγορές εργασίας, κ.λπ.), της αγροτικής πολιτικής (Ευρωπαϊκή Ένωση, εθνικές γεωργικές υπηρεσίες, δίκτυα ενημέρωσης και κατάρτισης, έλεγχοι, κ.λπ.) και της εν γένει κοινωνικής ταυτότητας (αξιολογήσεις για τον εαυτό και τον άλλο, σχέσεις με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, εικόνες στα ΜΜΕ, κ.λπ.).

Παράλληλα θεωρήσαμε ότι η κατανόηση και ερμηνεία του κοινωνικού οδοιπορικού των νέων αγροτών δεν περιορίζεται και δεν ταυτίζεται σε αυτά που τα άτομα πιστεύουν, νομίζουν, θέλουν, μπορούν, επιλέγουν, αρνούνται, δραματοποιούν, κ.λπ. αλλά περιέχει δομές, προσανατολισμούς, προτεραιότητες, σημασίες, και αξίες που περιέχονται στα ευρύτερα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια μιας ιστορικής περιόδου και κοινωνικής ομάδας.

Την υπόθεσή μας αυτή στηρίξαμε και εξειδικεύσαμε στηριζόμενοι σε θεωρητικές, εννοιολογικές και μεθοδολογικές επιλογές από τα έργα των N. Elias, E. Durkheim, P. Bourdieu και E. Goffman. Με βάση τις επιλογές αυτές καταδείξαμε ότι τα κοινωνικά και ψυχικά δράματα των ατόμων, η κοινωνική τους οδύνη, είναι το σύνθετο αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης της ψυχολογικοποίησης ή της σωματοποίησης των διαφορών, των διακρίσεων και των ανισοτήτων που διατρέχουν τα επιμέρους κοινωνικά πεδία, τα *habitus* και τις στρατηγικές, τόσο σε περίπτωση κοινωνικής ανόδου όσο και σε περίπτωση κοινωνικής καθόδου.

Με άλλα λόγια το ηθελημένο ή αναγκαστικό, συνειδητό ή ασυνείδητο, πέρασμα από τη μια, επίσημη ή καθημερινή, κοινωνική ή προσωπική ταυτότητα σε μια άλλη ενέχει μια κοινωνική οδύνη και παθολογία που δεν περιορίζεται στα χαρακτηριστικά και τις προθέσεις του ατόμου αλλά εξαρτάται από την θέση στην κοινωνική ιεραρχία ή την κοινωνική τάξη. Δηλαδή, σε περιόδους κρίσης, οι συνειδητές ή ασυνείδητες μεταβάσεις των ατόμων και των ομάδων από τη μια εποχή στην άλλη, από τη μια κοινωνική οργάνωση στην άλλη, από το ένα κοινωνικό στρώμα ή *habitus* στο άλλο, από μια κοινωνική και προσωπική ταυτότητα στην άλλη, μετασχηματίζουν σημαντικά τις μορφές και τους μηχανισμούς του ψυχικού και κοινωνικού τους έθους, της κανονικότητας και της παθολογίας. Πρόκειται για τον μετασχηματισμό των

μορφών και των μηχανισμών της κοινωνικής αναγνώρισης, της διάκρισης, της δικαίωσης και της νομιμοποίησης γι' αυτό που τα άτομα είναι, νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι.

Στη συνέχεια αξιοποιώντας τις ανωτέρω εννοιολογικές και μεθοδολογικές μας επιλογές ανασυγκροτήσαμε τους βασικούς μετασχηματισμούς του ελληνικού αγροτικού χώρου, κυρίως μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τη μορφή βασικών περασμάτων:

-από την εποχή της αγροτικής ανάπτυξης (αύξηση με κάθε τρόπο της παραγωγής και της παραγωγικότητας) στην εποχή της πολυλειτουργικής γεωργίας (ύπαιθρος, τοπίο, αειφορία, ποιότητα και ασφάλεια τροφίμων, ευημερία ζώων).

-από την αγροτική κοινωνία (συστήματα διαδοχής, γαμήλια συστήματα, ιεραρχημένοι ρόλοι, κοινωνικά δίκτυα) στην κοινωνία της υπαίθρου (πολυαπασχόληση, επιχειρηματικότητα, κοινωνική κινητικότητα, αστικά πρότυπα).

-από τα σχετικά ομοιογενή κοινωνικά στρώματα της μεταπολεμικής αγροτικής κοινωνίας στα διαφοροποιημένα, άνισα ή και συγκρουόμενα κοινωνικά στρώματα της σύγχρονης περιόδου (πολιτική των επιδοτήσεων, προτεραιότητες ανάμεσα σε περιοχές, προϊόντα, δίκτυα, ομάδες).

-από το αγροτικό habitus (αγροτικοί τρόποι ζωής, εργασίας, διατροφής, αισθητικής, γαμηλιότητας) στο habitus της οικονομικής ευμάρειας και της κοινωνικής διαφοροποίησης (μείωση χρόνου και μόχθου εργασίας, αστικοποίηση, κατανάλωση, εξω-γεωργικές απασχολήσεις και εισοδήματα).

- από την ταυτότητα του πραγματικού αγρότη (ορισμένη θέση στην παραγωγή, στην κοινωνία, στην οικογένεια) στην ταυτότητα του αγρότη στα χαρτιά, του εισοδηματία αγρότη, του επιδοτούμενου αγρότη, του φύλακα της υπαίθρου (διαρκείς αλλαγές στους ορισμούς, τις οικονομικές δυνατότητες και τις κοινωνικές αρμοδιότητες του παραγωγού, της παραγωγής και του προϊόντος).

Με τη μορφή περασμάτων εξετάσαμε στη συνέχεια τη διαδικασία της ακμής, της κρίσης και του τέλους του καπνού:

-από την εποχή που ο καπνός ήταν ένα πολιτικό ή κύριο αγροτικό προϊόν στην εποχή που είναι ένα προϊόν ανάμεσα στα άλλα και τείνει διαρκώς να περιορίζεται.

-από την κοινωνική οργάνωση που στηριζόταν στην παραγωγή και την κουλτούρα του καπνού στην κοινωνική οργάνωση με μειωμένη ή και ανύπαρκτη την οικονομική και κοινωνική βαρύτητα του καπνού.

-από τα κοινωνικά στρώματα των καπνοπαραγωγών/καπνεργατών στα κοινωνικά

στρώματα των μη βιώσιμων μικρών παραγωγών και των επιχειρηματιών αγροτών και στη συνέχεια στα κοινωνικά στρώματα των πρώην καπνοπαραγωγών ή των οιονεί επιδοτούμενων καπνοπαραγωγών.

-από το habitus του καπνού (τεχνικές, δεξιότητες, συμβολικά συστήματα) στο habitus της ελεγχόμενης παραγωγής του καπνού (περιβαλλοντικά μέτρα, εμπορικά κριτήρια, επιλεγμένες ποικιλίες).

-από την ταυτότητα-καπνοπαραγωγός στην επαγγελματική ιδιότητα παραγωγός καπνού.

Εξετάζοντας στη συνέχεια τους ιδεολογικούς και θεσμικούς μετασχηματισμούς στο ζήτημα των νέων αγροτών εντοπίσαμε επίσης ορισμένα σημαντικά περάσματα:

-από την εποχή του αγρότη νέου ως μια γενική ηλικιακή κατηγορία και κοινωνική μορφολογία, στην εποχή νέου αγρότη με συγκεκριμένες παραγωγικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αρμοδιότητες.

-από την κοινωνική οργάνωση με βάση την παρέα, τους χωριανούς και τους ομοήλικους στην κοινωνικοοικονομική οργάνωση με βάση τα χαρτιά, τα δικαιολογητικά, τις οργανώσεις των νέων αγροτών, τα σεμινάρια, τις εξειδικεύσεις.

- από το κοινωνικό στρώματα των απλών γεωργών στο κοινωνικό στρώμα των επαγγελματιών/επιχειρηματιών αγροτών.

-από το αγροτικό habitus της οικογενειακής εκμετάλλευσης (βασισμένο κυρίως στις κοινωνικές δομές της οικιακής οικονομίας) στο habitus του εξορθολογισμού και της επιχειρηματικότητας (βασισμένο κυρίως στις λογιστικές δομές της οικονομίας).

-από την κοινωνική ταυτότητα του οικογενειακά επιλεγμένου αφεντικού (άνδρας, μοναχοπαίδι, πρωτότοκος, διάδοχος) στην κοινωνική ταυτότητα του θεσμικά αξιολογήσιμου επαγγελματία/επιχειρηματία (με εξω-οικογενειακές προϋποθέσεις, κριτήρια, όρια).

Τα ανωτέρω σύνθετα και συχνά αλληλεπιδρώντα περάσματα, που εντοπίσαμε στο πλαίσιο της σύγχρονης αγροτικής κοινωνίας, της παραγωγής και της κουλτούρας του καπνού και της θεσμοποίησης των νέων αγροτών, στη συνέχεια τα θέσαμε ως βάσεις για την κατανόηση και ερμηνεία των λόγου των ίδιων αγροτών. Πρόκειται για τις αντιλήψεις, τις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές που οι νέοι αγρότες εξέφρασαν στις ατομικές συνεντεύξεις, διάρκειας περίπου μιας ώρας, και οι οποίες αφορούσαν τις σχέσεις τους με τα σχολείο, την οικογένεια, την γαμήλια αγορά, την εργασία, τον ελεύθερο χρόνο και τα άλλα κοινωνικά στρώματα.

Τα βασικά συμπεράσματα από την ανάλυση του λόγου των ίδιων των αγροτών έχουν

ως ακολούθως:

Η διακοπή του σχολείου πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης για του αγρότες νέους, καταδείχνει το σημαντικό βάρος του αγροτικού habitus, των μηχανισμών διαδοχής και των διακρίσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι λόγοι αυτοί, μέσα στην κρίση του καπνού και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που αυτή προκαλεί, στην πραγματικότητα δεν ενισχύουν τις αναμενόμενες προϋποθέσεις παραμονής στη γεωργία ούτε την επαγγελματική εξειδίκευση που απαιτούν οι ευρύτερες ανάγκες απασχόλησης στον αγροτικό χώρο.

Από την άλλη, η συνέχιση της εκπαίδευσης και η αποφοίτηση από το Λύκειο, ενώ αποτελούν ένα σημαντικό κίνητρο μιας σειράς προσδοκιών, στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ανίκανη να στηρίξει τους νέους αγρότες σε πορείες πιο σταθερές και αποτελεσματικές σε σχέση με τις πανεπιστημιακές σπουδές ή τις άλλες επαγγελματικές τους αναζητήσεις. Οι εξετάσεις εμφανίζουν τον χαρακτήρα της εμπειρίας ή της δοκιμής που τελικά αδρανοποιούνται κάτω από το βάρος των συστημάτων της διαδοχής και του γάμου και οδηγούν στο λιγότερο ή περισσότερο ρητό αίσθημα της προσωπικής ανικανότητας.

Η δυναμική αυτή γίνεται πιο σύνθετη και απειλεί την κοινωνική ταυτότητα ή την κανονικότητα των νέων στις περιπτώσεις όπου τα αποτελέσματα από τις ματαιωμένες υποσχέσεις του σχολείου διασταυρώνονται και αλληλοενισχύονται με τα αντιφατικά σχέδια της οικογένειας ή των γονιών ξεχωριστά. Με άλλα λόγια η διακοπή ή η συνέχιση του σχολείου, καθώς και τα σχέδια των γονιών, στο πέρασμα από την αγροτική κοινωνία στην κοινωνία της υπαίθρου δεν προσφέρουν τις απαραίτητες υποκειμενικές και αντικειμενικές προϋποθέσεις για παραμονή στην αγροτική κοινωνία και εργασία.

Στη συνέχεια οι εργασίες που οι νέοι αγρότες δοκιμάζουν να κάνουν στις τοπικές ή τις αστικές αγορές, μετά τη διακοπή ή απαξίωση της εκπαίδευσης, φέρνουν όλες τα σημάδια της αμοιβαίας ενίσχυσης ανάμεσα στα περιορισμένα τυπικά προσόντα και τις απασχολήσεις που χαρακτηρίζονται από την εργασιακή ανασφάλεια και την κοινωνική αβεβαιότητα. Ωστόσο οι γνωστοί και οι συγγενείς, που συχνά μεσολαβούν για την αναζήτηση, την απόκτηση ή την διατήρηση των εργασιών αυτών, δεν διευκολύνουν στη συνείδηση των συνθηκών αυτών. Έτσι η αναζήτηση εργασίας αποκτά συχνά το χαρακτήρα της βόλτας ή της εμπειρίας, της περιπλάνησης και της δοκιμής προκειμένου να ανιχνευτούν οι πραγματικά ελάχιστες πιθανότητες να υπάρξει η δυνατότητα του αφεντικού ή της καλής δουλειάς. Οι νέοι αγρότες

εξασφαλίζονται για λίγο από την ανεργία ή την αστική προλεταριοποίηση κι έπειτα, χωρίς να το ξέρουν ή να το θέλουν, επιστρέφουν στην αγροτική προλεταριοποίηση δηλαδή στην οικογενειακή εκμετάλλευση, η οποία δεν είναι πάντα βιώσιμη και κυρίως οι ίδιοι δεν είναι ικανοί να την αναπτύξουν ή να την ενσωματώσουν στις νέες μορφές απασχόλησης, εισοδήματος και προσδοκιών. Οι αυταπάτες, οι εξευφημισμοί, που συνθέτουν την μυθολογία της πολυπαρασχόλησης και των νέων επαγγελμάτων, καταλήγουν σε ιδιαίτερα οδυνηρές καταστάσεις εργασιακής ανασφάλειας και κοινωνικής αβεβαιότητας.

Από την άποψη αυτή η επιστροφή και η συνύπαρξη με τους γονείς αποτελεί μια λύση η οποία έχει κυρίως υποχρεωτικό χαρακτήρα ο οποίος εντοπίζεται άλλοτε στην επιτακτική ανάγκη στήριξης της οικογένειας και της εκμετάλλευσης και άλλοτε στη δημιουργία κάποιων οικογενειακών επιχειρήσεων, με έντονα πλέγματα αλληλεξαρτήσεων και εμποδίων σε ό, τι αφορά την απαιτούμενη ορθολογικοποίηση ή επιχειρηματικότητα. **Αυτό έχει αποτέλεσμα** η συνύπαρξη με την οικογένεια γίνεται πεδίο νέων οικογενειακών στρατηγικών, ευρύτερων της γεωργίας, που συχνά εντείνουν τις ενδοοικογενειακές εντάσεις, τα ρητά ή άρρητα δράματα και τις ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα. **Με άλλα λόγια** η συνύπαρξη με τους γονείς ενώ σώζει προσωρινά τις προβληματικές οικογένειες και εκμεταλλεύσεις, δε δημιουργεί τις μακροπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για τις αλλαγές που απαιτούν οι γενικότεροι μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας.

Οι ανωτέρω οικονομικοί, κοινωνικοί και συμβολικοί μετασχηματισμοί αντανακλώνται και στους τρόπους με τους οποίους οι νέοι αγρότες συμμετείχαν στο σχετικό Πρόγραμμα. Οι διαδικασίες ενημέρωσης, εκπαίδευσης και θεσμοποίησης με βάση το Πρόγραμμα, βασισμένες κυρίως στο πνεύμα των επιδοτήσεων και κάτω από το βάρος του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης, της κρίσης του καπνού και των επιλεκτικών κοινωνικών σχέσεων και δικτύων, αναγόρευσαν το Πρόγραμμα σε κοινωνικό και ερμηνευτικό διακύβευμα μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων. Με άλλα λόγια οι προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες του ενήμερου και του εξαπατημένου, του υπεύθυνου και του ανεύθυνου, του εκπαιδευμένου και του ανεκπαιδευτού ή, ακόμα, του αθώου και του ενόχου, σε σχέση με τις παραγωγικές και περιβαλλοντικές προδιαγραφές του Κανονισμού, στην πλειονότητα των περιπτώσεων ορίστηκαν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, με την συνειδητή ή ασυνειδητή συμμετοχή των νέων αγροτών. Οι νέοι αγρότες ενημερώθηκαν και εκπαιδεύτηκαν όχι με βάση τις προδιαγραφές του Προγράμματος

και στη βάση των στόχων του εξορθολογισμού και της επιχειρηματικότητας, αλλά στη βάση των ερμηνειών που έκαναν στο Πρόγραμμα τα άλλα κοινωνικά στρώματα και για τα δικά τους επιμέρους συμφέροντα. Οι ερμηνείες αυτές μεταξύ των άλλων συσκότισαν σε καθοριστικό βαθμό τις οικονομικές λειτουργίες και τις πολιτικές αρμοδιότητες του εθνικού κράτους και της Ε.Ε. Η καταστροφολογική και άλλοτε σωτηρολογική εγχάραξη της ιδεολογίας της εξάρτησης από το Κράτος και τα υπερεθνικά κέντρα φαίνεται να παράγει νέες μορφές εργασιακής ανασφάλειας, κοινωνικής αβεβαιότητας και πολιτικής χειραγώγησης.

Είναι χαρακτηριστικές οι εικόνες που οι νέοι αγρότες διαμορφώνουν σχετικά με το αγροτικό μέλλον. Η παράσταση του αγρότη του μέλλοντος μοιάζει μια μηχανιστική και εύθραυστη σύνθεση από τα βασικά στοιχεία του αγρότη- αφεντικού, του υπαλλήλου της υπαίθρου και τις ιδεολογίες του επιχειρηματία αγρότη ή του πολυαπασχολούμενου κατοίκου της υπαίθρου. Η ανάδυση του νέου αυτού μοντέλου κοινωνίας της υπαίθρου επισκιάζει το γεγονός ότι η εργασιακή ανασφάλεια και η κοινωνική αβεβαιότητα των γονιών μεταφέρεται στους νέους αγρότες και διαμέσου αυτών στα παιδιά τους με τη μορφή δομών, habitus και στρατηγικών που επηρεάζουν σημαντικά την προσωπική και κοινωνική τους ταυτότητα.

Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου. Οι μετασχηματισμοί στα περιεχόμενα και τις σημασίες του ελεύθερου χρόνου των νέων αγροτών, ενώ φέρνουν έντονα τα σημάδια του περάσματος από τον αγροτικό στον αστικό τρόπο αντίληψης της διασκέδασης ή της ικανοποίησης, στην πραγματικότητα διασχίζονται από διακρίσεις, διαφορές και ανισότητες τόσο μεταξύ των διαφορετικών αγροτικών στρωμάτων όσο και στις σχέσεις των αγροτών με τα άλλα κοινωνικά στρώματα. Σταδιακά, με λιγότερο ή περισσότερο επώδυνο τρόπο, οι νέοι αγρότες αναλαμβάνουν να συμμορφωθούν σε αυτό που τους προτείνεται, ως κανονικό, «ευχάριστο» ή αποδεκτό, από τα άλλα κοινωνικά στρώματα. Η αμηχανία, ο φόβος, η ντροπή και ο μιμητισμός που συχνά συνοδεύουν αυτό που είναι και θέλουν ή αυτό που δεν είναι και δεν θέλουν, αποτελούν πρόσθετα συνθετικά στοιχεία της εργασιακής ανασφάλειας και της κοινωνικής αβεβαιότητας.

Η δυναμική αυτή αποκτά χαρακτηριστικές όψεις μέσα από τις εμπειρικές, συγκεκριμένες και αμφίσημες αξιολογήσεις των νέων αγροτών σχετικά με την ποιότητα και την αξία των μορφών εργασίας και ζωής στις πόλεις. Πρόκειται για αξιολογήσεις που στηρίζονται άλλοτε στο αγροτικό ειδύλλιο, που παριστάνει την πόλη ως ξένη και απειλητική, και άλλοτε στο αστικό ειδύλλιο, που παριστάνει την

πόλη ως ανώτερη και αποδεκτή. Έτσι επισκιάζεται η σύγχρονη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική δυναμική των πόλεων, δηλαδή, το πέρασμα από την πόλη που ήταν μια υπόσχεση για τους αγρότες στην πόλη που δεν μπορεί να υποσχεθεί και να εγγυηθεί στους νέους αγρότες που την δοκίμασαν τίποτα περισσότερο από την εργασιακή ανασφάλεια, την κοινωνική αβεβαιότητα και την πολιτισμική αμηχανία. Μεταξύ αγροτικού και αστικού ειδύλλιου κινούνται και τα αισθήματα της υποστήριξης ή της απόρριψης από τους ανθρώπους της πόλης. Η υποστήριξη ή η κριτική προς τους αγρότες ηθικοποιείται ή αξιολογείται στη βάση μιας αμοιβαίας πολιτισμικής επαγωγής, συνάφειας ή αλληλεγγύης που επισκιάζει το γεγονός ότι οι γνωστοί στην πόλη ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα του αστικού χώρου και έτσι οι αντιλήψεις και οι πρακτικές τους αντανακλούν επιμέρους οικονομικά ή συμβολικά συμφέροντα. Ωστόσο η εργασιακή ανασφάλεια και η κοινωνική αβεβαιότητα των νέων αγροτών τους αναγκάζει να επικαλεσθούν πάλι στην αόρατη αγροτική οικογένεια που πλέον είναι κοινωνικά διαστρωματοποιημένη και πιο πολύ εγγεγραμμένη στις δικαιοδοσίες του Κράτους.

Οι συγκεχυμένες και αμφίσημες αξιολογήσεις των αγροτών επεκτείνονται και στα ζητήματα για τα οποία συχνά θεωρούνται υπεύθυνοι όπως αυτά του «φαγώματος των επιδοτήσεων» και της «καταστροφής του περιβάλλοντος». Καθώς το είδος και η ποσότητα των επιδοτήσεων σταδιακά απομακρύνονται τόσο από το μηχανισμό στήριξης των τιμών όσο και από την υποχρέωση των σχετικών κρατικών ελέγχων, με αναφορά στην νομιμότητα και την «επιχειρηματικότητα», γίνονται αντιληπτές ως μια γενική ηθική δικαιοπραξία μεταξύ μεγάλων και μικρών, νομιμόφρονων και καταχραστών. Δηλαδή, η άγνοια από τους νέους αγρότες των σύγχρονων οικονομικών και πολιτικών μηχανισμών στη βάση των οποίων δημιουργούνται, κυρίως από το Κράτος, οι κατηγορίες πρόσληψης, νομιμοποίησης και χρηματοδότησης του αγρότη ως παραδοσιακού και μοντέρνου, μεγάλου και μικρού, βιώσιμου και οριακού» κ.λπ. μετατρέπει το μηχανισμό των επιδοτήσεων σε πεδίο αξιολογικών κρίσεων, διακρίσεων και αντιθέσεων. Οι παραστάσεις αυτές, αδιαχώριστες από αυτές της συμπάθειας και της απόρριψης, της αποδοχής και της κριτικής, καταδείχνουν την εξάρτηση των νέων αγροτών από τα άλλα κοινωνικά στρώματα του αστικού ή του αγροτικού χώρου, εξάρτηση που επεκτείνεται στην ευθύνη ή την «ανευθυνότητα» τους στο ζήτημα της καταστροφής του περιβάλλοντος.

Σημαντικό μέρος των ανωτέρω αξιολογήσεων και αναπαραστάσεων των νέων

αγροτών συνδέεται με τις εικόνες που προβάλλει για τους η τηλεόραση. Η παρουσίαση από την τηλεόραση των αγροτών άλλοτε ως ταλαίπωρων και φτωχών και άλλοτε ως πλούσιων, με πολιτισμικά χαρακτηριστικά γνήσια, πανηγυρικά, φολκλορικά ή παρηκμασμένα και με λιγότερο ή περισσότερο νόμιμα δικαιώματα διεκδικήσεων, οδηγεί στο διαρκή αναπροσδιορισμό της απάντησης τους στις εναλλασσόμενες κοινωνικές ταυτότητες που τους αποδίδουν τα άλλα, αγροτικά ή εξωαγροτικά, κοινωνικά στρώματα. Με άλλα λόγια σε μια εποχή διαδοχικών κρίσεων και περασμάτων η λαογραφικοποίηση των αγροτών στα ΜΜΕ από τη μια και η αναζήτηση του αγρότη-κάμερα από την άλλη αποτελούν τις δύο όψεις του μηχανισμού που εντείνει την εργασιακή ανασφάλεια και την κοινωνική αβεβαιότητα των κοινωνικών και προσωπικών ταυτοτήτων των νέων αγροτών. Οι ρευστές και αντιφατικές εικόνες των αγροτών που διαμορφώνονται στο δημοσιογραφικό και το πολιτικό πεδίο συνθέτουν νέες μορφές αναγνώρισης, διάκρισης, δικαίωσης και νομιμοποίησης τις οποίες οι αγρότες αγνοούν, επισκιάζουν ή αντιστρέφουν προκειμένου να δείξουν τη δική τους «αλήθεια». Πρόκειται για την προσδοκία μιας κάμερας-μάτι του αγρότη που θα καταγράψει το μόχθο και μιας τηλεόρασης κυρίως τοπικής που θα επανδρώνεται από δημοσιογράφους με «αγροτική εμπειρία».

Η εικόνα για την κατάσταση στον αγροτικό χώρο μετά από την ΚΑΠ θα ολοκληρωθεί με ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις τάσεις που αναδείχθηκαν κατά την παρουσίαση και τον σχολιασμό του εμπειρικού υλικού με κριτήρια τη γεωγραφία και το φύλο. Πρόκειται περισσότερο για τάσεις με την έννοια των κυρίαρχων αντιλήψεων και των συμπεριφορών και λιγότερο για μεταβλητές που θα προέκυπταν σε περίπτωση που εφαρμόζαμε την ποσοτική προσέγγιση των επιμέρους θεμάτων σε κάθε κατηγορία ανάλυσης. Η ποσοτική ανάλυση παρότι γνωστή και εύχρηστη σε πολλές εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες δεν επελέγη ως μεθοδολογία. Αντί αυτής θεωρήθηκε περισσότερο συμβατή με τον στόχο της παρούσας έρευνας η ανάλυση του λόγου των νέων αγροτών που προηγήθηκε.

Έτσι, οι ορεινές περιοχές του πεδίου έρευνας παρά την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη που γνώρισαν στη δεκαετία του 1980 (χρυσή εποχή του καπνού) διατήρησαν, όπως δείξαμε, σε σημαντικό βαθμό τα διαρθρωτικά τους χαρακτηριστικά, τόσο στο επίπεδο των αντιλήψεων όσο και στο επίπεδο των πρακτικών. Πιο συγκεκριμένα, σε ό, τι αφορά στην τοπική κοινωνία, στην αγροτική οικογένεια και ειδικότερα στους νέους είναι εμφανής η κυριαρχία της επιθυμίας για φυγή από τη γεωργία με κύριους μοχλούς το γάμο και την μέσω γνωριμιών

αναζήτηση εργασίας σε άλλους οικονομικούς τομείς. Στο πλαίσιο αυτό, η βασική εκπαίδευση και οι μεταγενέστερες μορφές ενημέρωσης/κατάρτισης δεν κατέχουν ιδιαίτερη θέση στις ανάγκες και τις προσδοκίες των νέων ούτε εντάσσονται στις ευρύτερες στρατηγικές της οικογένειας. Η βαθιά χαραγμένη παράσταση του «αγρότη-αφεντικού», ως βασική παράμετρος της μικροϊδιοκτησιακής καπνοκαλλιέργειας, στέκεται ουσιαστικό εμπόδιο τόσο στις νέες απαιτήσεις της αγροτικής παραγωγής και των περιβαλλοντικών της προϋποθέσεων της όσο και στην αξιολόγηση των «ευέλκτων» σχέσεων εργασίας (εξωγεωργική απασχόληση, πολυαπασχόληση) Σημαντικό μέρος των αντιστάσεων στη νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα προέρχεται και από ευρύτερα συμβολικά συστήματα που στις ορεινές περιοχές εμφανίζονται πιο ισχυρά. Πρόκειται κυρίως για την ομοιογένεια και στενότητα των κοινωνικών σχέσεων (οικογενειακά δίκτυα, γνωριμίες, γάμος), την κυριαρχία του ανδρικού κόσμου (καφενείο, κυνήγι, μονότονες έξοδοι) καθώς και το αίσθημα της κατωτερότητας απέναντι στα κοινωνικά στρώματα (εικόνες για τους άλλους και τον εαυτό), κυρίως τα αστικά/μικροαστικά.

Οι πεδινές περιοχές εμφανίζουν πιο έντονες παραγωγικές εξελίξεις (άνοδος εισοδηματικού επιπέδου, εκμηχάνιση, χρήση μισθωτής εργασίας, μείωση του χρόνου εργασίας, πολυαπασχόληση, κ.λ.π.) και αλλαγές στον τρόπο ζωής (αστικοποίηση, κατανάλωση, πρόσβαση στις κοντινές πόλεις, κ.λ.π.) με εμφανείς επιπτώσεις στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών στρωμάτων. Οι αλλαγές αυτές, κάνοντας πιο σύνθετα τα συστήματα διαδοχής και τις εν γένει στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας, πολλαπλασιάζουν τα αίτια διακοπής ή συνέχισης του σχολείου, τους λόγους «συνύπαρξης με την οικογένεια», τις κοινωνικές χρήσεις της εκμάθησης μιας «τέχνης», τις μορφές της αγαμίας, την κοινωνική αποτελεσματικότητα των «γνωριμιών», τις χρήσεις του ελεύθερου χρόνου και, διαμέσου αυτών, τη συμμόρφωσή τους με τις υποχρεώσεις και τις δυνατότητες του Προγράμματος των νέων αγροτών. Ωστόσο, και στις πεδινές περιοχές παραμένουν ισχυρές οι θεμελιακές και μαζί αντιφατικές παραστάσεις του «αγρότη-αφεντικού» και του «βλάχου» από τη μια και του «επιχειρηματία αγρότη» από την άλλη. Κοινός τους παρανομαστής φαίνεται να είναι η εργασιακή ανασφάλεια και η έλλειψη πίστης και επένδυσης του ορατού μέλλοντος, με περιεχόμενα πιο ισχυρά ακόμη και από αυτά των ορεινών περιοχών.

Συνοψίζοντας τις διαφοροποιήσεις των απόψεων των νέων αγροτών με κριτήριο τη γεωγραφική θέση θα λέγαμε ότι τα διαρθρωτικά, παραγωγικά και κοινωνικά

χαρακτηριστικά των ορεινών και πεδινών περιοχών, τα οποία συνοπτικά παρουσιάσαμε πριν από την ενασχόλησή μας με το ζήτημα των νέων αγροτών, υπεισέρχονται στις παραστάσεις και τις πρακτικές της πλειονότητας των νέων, δημιουργώντας μια οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα διαφορετική από αυτή την οποία το Πρόγραμμα των νέων αγροτών φαίνεται να είχε ως στόχο. Από την άποψη αυτή παραμένει ερώτημα το κατά πόσο οι προτάσεις της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, που επαγγέλλονται τα νέα πρότυπα γεωργικής ανάπτυξης, διαχειρίζονται δίνοντας θετικές διεξόδους στα υπαρκτά προβλήματα της γεωργικής υπαίθρου ή απλώς εντείνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις που εγγράφονται ούτως ή άλλως στις γεωγραφικές διαφορές.

Ο ανδρικός κόσμος τόσο μέσα από τις παραστάσεις της οικογενειακής ιεραρχίας (ρόλος του πατέρα, χρέος προς την οικογένεια, συστήματα διαδοχής) και τις πρακτικές των επιμέρους μελών (σχέσεις αδελφών, διακρίσεις αγοριών/κοριτσιών) όσο και μέσα από τη θέση στα κοινωνικά και πολιτικά δίκτυα ή τους λόγους εισόδου στο Πρόγραμμα, παραμένει κυρίαρχος. Στο πλαίσιο αυτό, ρητά ή έμμεσα, εμφανίζονται συμβολικές παραστάσεις και πρακτικές που καταδείχνουν την αδυναμία ή την κατωτερότητα των γυναικών. Οι αξιολογήσεις αυτές δημιουργίες του ανδρικού κόσμου παρότι, όπως δείξαμε, μοιάζουν να τροποποιούνται με κριτήρια τη γεωγραφία, την οικογενειακή κατάσταση, το είδος της ενασχόλησης ή βιωσιμότητας της αγροτικής επιχείρησης, παραμένουν θεμελιωμένες σε ευρύτερα και ειδικότερα συμβολικά συστήματα της παραδοσιακής και ήδη παρωχημένης «κοινωνίας του καπνού» (αφεντικό, σύζυγος, οικογενειάρχης, νοικοκύρης). Τα συστήματα αυτά, παρότι η παρούσα κρίση ή το τέλος του καπνού τα μετασηματίζει ή τα ακυρώνει σε σημαντικό βαθμό, δεν παύουν να αποτελούν και στη νέα συγκυρία τη βάση των παραστάσεων και των πρακτικών των νέων αγροτών για τον εαυτό τους και τις γυναίκες.

Οι γυναίκες, με μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ ορεινών και πεδινών περιοχών, στις βασικές τους επιλογές (σχολείο, εργασία, γάμος, είσοδο στον Κανονισμό) φαίνεται να παραμένουν δέσμιες των παραδοσιακών ρόλων που άλλοτε εκφράζονται άμεσα (διακοπή του σχολείου, ευκαιριακές εργασίες, οικογενειακές υποχρεώσεις) και άλλοτε με μια σχετική καθυστέρηση (απαξίωση της εκπαίδευσης, αναγνώριση της κυριαρχίας των ανδρικών ρόλων, διαμεσολαβημένη ένταξη στο Πρόγραμμα, περιορισμένες πρωτοβουλίες). Η δυναμική αυτή σε μια περίοδο σημαντικών

οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών φαίνεται να πολλαπλασιάζει τις εντάσεις (οικογενειακές σχέσεις, διεκδίκηση κοινωνικών ρόλων) χωρίς όμως να μετασχηματίζει ιδιαίτερα τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις και πρακτικές. Έτσι σε μια σειρά ζητήματα (πελατειακές σχέσεις, υποχρεώσεις του Προγράμματος, αίσθημα του «αφεντικού», πολιτισμικές επιλογές, πρότυπα γάμου, εικόνες για τους άλλους και τον εαυτό, αντιλήψεις για τους αλλοδαπούς εργάτες, αξιολόγηση της διακινδύνευσης) η πλειονότητα των νέων αγροτισσών μιμείται ή αποδέχεται τον κυρίαρχο ανδρικό λόγο.

Συνοψίζοντας τις διαφοροποιήσεις των απόψεων των νέων αγροτών με κριτήριο το φύλο παρατηρούμε ότι ο ανδρικός κόσμος, κεντρικό σημείο της οικογενειακού τύπου μικροϊδιοκτησιακής καπνοκαλλιέργειας και κοινωνίας, παραμένει σε σημαντικό βαθμό κυρίαρχος ρυθμίζοντας σημαντικό μέρος από τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των νέων αγροτισσών. Από την άποψη αυτή παραμένει ερώτημα το κατά πόσο οι προτάσεις που επαγγέλλονται τα νέα πρότυπα γεωργικής ανάπτυξης, όπως ακριβώς και στην περίπτωση της επίδρασης της γεωγραφικής διαφοράς, διαχειρίζονται θετικά τις υπαρκτές διαφορές ή απλώς εντείνουν τις κοινωνικές ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων.

Αναφερόμενοι στα ερευνητικά μας ερωτήματα και συνοψίζοντας τα ευρήματα στη συγκεκριμένη περιοχή, κοινωνία και ιστορική περίοδο, θα λέγαμε ότι η συμμετοχή των νέων αγροτών στον Κανονισμό ΕΚ/950/97, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, δεν ήταν συνειδητή επιλογή, με την έννοια της ορθολογικής αντιστοίχισης σκοπών και μέσων, αλλά το προϊόν των ρητών ή άρρητων περιορισμών και εμποδίων που έθεσαν το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, η έλλειψη εναλλακτικών μορφών εξωγεωργικής απασχόλησης, η διευρυνόμενη αναποτελεσματικότητα των πελατειακών δικτύων και οι ανάγκες οικονομικής και συμβολικής αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας και κοινωνίας. Η σύνθετη αυτή δυναμική, κυρίως, κάτω από την πίεση της «κρίσης του καπνού», πήρε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ανάμεσα στα οποία διακρίνονται το αίσθημα της «παγίδευσης», της «καταστροφολογίας», της «σωτηρολογίας» και, τελικά, της χειραγώγησης. Η εργασιακή ανασφάλεια και η κοινωνική αβεβαιότητα φαίνεται να διεισδύουν σε θεμελιακές όψεις της προσωπικής και κοινωνικής τους ταυτότητας παράγοντας νέες μορφές κοινωνικής και οδύνης και «δραματοποίησης» με όλες τις ενδεχόμενες συνέπειες στην κοινωνική, ψυχική και σωματική παθολογία των νέων αγροτών.

Ίσως τα αποτελέσματα της εφαρμογής του «Προγράμματος των Νέων Αγροτών», στη συγκεκριμένη περιοχή, να ήταν διαφορετικά αν λαμβάνονταν υπόψη οι περιορισμοί και τα όρια που θέτουν τα διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η κοινωνική δομή της οικογένειας, το είδος παραγωγής, οι μορφές ιδιοκτησίας, το γεωφυσικό περιβάλλον κ.λ.π.

Ίσως, επίσης, να ήταν διαφορετικά, μερικά χρόνια πριν ή μερικά χρόνια αργότερα και, κυρίως, σήμερα κάτω από τη συντριπτική, για τα θέματα που μας απασχόλησαν, δράση της πολιτικής της λεγόμενης «πλήρους αποδέσμευσης», δηλαδή της επώδυνης συνειδητοποίησης απ' όλους τους ενδιαφερόμενους του οριστικού «τέλους καπνού» στην περιοχή. Σε κάθε περίπτωση τα ευρήματα της παρούσας εργασίας δεν μπορούν να γενικευτούν.

Η δική μας ερευνητική συμβολή περιορίζεται στα όρια των ερωτημάτων που θέσαμε, της περιοχής που μελετήσαμε, των μορφών παραγωγής και κοινωνικής συγκρότησης που τη χαρακτήρισαν στην ορισμένη ιστορική περίοδο. Αν έχουν κάποια διαγνωστική ή προβλεπτική αξία, αυτή θα πρέπει να εντοπισθεί στη συμβολή τους στη γενικότερη συζήτηση η οποία έχει ανοίξει και στη χώρα μας για το μέλλον του αγροτικού κόσμου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης όχι μόνο της αγοράς αγαθών και υπηρεσιών αλλά και των συμπεριφορών και των νοοτροπιών. Ας μας επιτραπεί να θεωρούμε ότι η όποια συμβολή της δικής μας εργασίας εστιάζεται ακριβώς στη διερεύνηση των αλλαγών οι οποίες συμβαίνουν στο επίπεδο των συμπεριφορών και νοοτροπιών κάτω από την πίεση της εργασιακής ανασφάλειας και της κοινωνικής αβεβαιότητας που συνεπάγονται τα σύνθετα, συχνά αφανή, αλλά πάντα επώδυνα περάσματα από τη λεγόμενη «αγροτική κοινωνία» στην «κοινωνία της υπαίθρου».

Τα ανωτέρω σύνθετα περάσματα, ως κοινωνικοί ή φανταστικοί μικρόσκομοι, περιέχουν όχι μόνο μια ορισμένη αισθητική, λογική και ορθολογικότητα αλλά και έναν ιδιαίτερο τρόπο δημιουργίας παραστάσεων, αισθημάτων, υποσχέσεων και βεβαιοτήτων. Τα άτομα και οι ομάδες συνήθως δεν γνωρίζουν, δεν συνειδητοποιούν ή παραβλέπουν τη σύνθετη αυτή δυναμική, που ενέχεται σε όλες τις επολογές και τις αξιολογήσεις τους, με αποτέλεσμα να «δραματοποιούν» τις κοινωνικές συνταταγμένες της προσωπικής τους οδύνης, να αδρανούν και να ενοχοποιούνται, να διαψεύδονται και να υποφέρουν.

Τα κοινωνικά οδοιπορικά και η οδύνη των νέων αγροτών, μας οδηγούν να

επισημάνουμε ότι η διακοπή ή η συνέχιση του σχολείου δεν αφορά τις προσδοκίες ή τις κλίσεις των νέων αλλά το βάρος του αγροτικού habitus, των μηχανισμών διαδοχής, της γαμήλιας αγοράς και των διακρίσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι ευρύτεροι μετασχηματισμοί, η κρίση του καπνού και η συνεχώς διαμορφούμενη ταυτότητα των νέων αγροτών φαίνεται να απειλούν την κοινωνική ταυτότητα ή την κανονικότητα των νέων ειδικότερα στις περιπτώσεις όπου τα αποτελέσματα από τις ματαιωμένες υποσχέσεις του σχολείου διασταυρώνονται και αλληλοενισχύονται με τα αντιφατικά σχέδια της οικογένειας.

Από την άποψη αυτή τα αισθήματα της εργασιακής ανασφάλειας και της κοινωνικής αβεβαιότητας που περιέχουν οι εργασίες των νέων στις τοπικές ή τις αστικές αγορές, δεν συνειδητοποιούνται ως αποτελέσματα της έλλειψης εκπαιδευτικών και επαγγελματικών προσόντων αλλά ως απόκλιση από τους στόχους της «καλής δουλειάς» και του «αφεντικού». Οι στόχοι αυτοί προσωρινά αναπληρώνονται με την παραμονή ή την επιστροφή στην οικογενειακή εκμετάλλευση η οποία δεν είναι πάντα βιώσιμη και κυρίως οι ίδιοι δεν είναι ικανοί να την αναπτύξουν ή να την ενσωματώσουν στις νέες μορφές της κοινωνίας της κοινωνίας της υπαίθρου. Με άλλα λόγια η συνύπαρξη με τους γονείς ενώ σώζει προσωρινά τις προβληματικές οικογένειες και εκμεταλλεύσεις, δε δημιουργεί τις μακροπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ανάπτυξης, αντίθετα, συσσωρεύει ρητές ή άρρητες εντάσεις, πιέσεις και δραματοποιήσεις. Οι υποσχέσεις του εξορθολογισμού, της επιχειρηματικότητας και της κοινωνικής ταυτότητας που περιέχονται στο πνεύμα του Κανονισμού σταδιακά γίνονται διακυβέματα οικογενειακών στρατηγικών, κοινωνικών δικτύων και οικονομικών μέτρων προσθέτοντας το δικό τους βάρος στα αισθήματα της διάψευσης και της παγίδας που νιώθουν οι νέοι αγρότες. Τα αισθήματα αυτά συνθέτουν άλλοτε την καταστροφολογική ή σωτηρολογική συλλήβδην αναφορά των νέων στο ρόλο του κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλοτε την αμφισημία των παραστάσεων του μέλλοντος.

Το προσωπικό ή το συλλογικό μέλλον αλλά και το μέλλον των παιδιών αποτελούν μια μηχανιστική και εύθραυστη σύνθεση και προβολή από τα ελκυστικά στοιχεία του αγρότη-αφεντικού, του υπαλλήλου της υπαίθρου, του επιχειρηματία αγρότη ή του πολυαπασχολούμενου κατοίκου της υπαίθρου. Σε κάθε περίπτωση οι εικόνες αυτές ενώ φαίνεται να φέρνουν έντονα τα σημάδια του περάσματος από τον αγροτικό στον αστικό τρόπο αντίληψης στην πραγματικότητα αποτελούν τρόπους με τους οποίους οι νέοι αγρότες υπακούουν στις αναπαραστάσεις που έχουν γι' αυτούς τα αστικά και τα

ανάτερα κοινωνικά στρώματα. Οι αναπαραστάσεις που κατά περίπτωση αξιολογούν, απαξιώνουν ή αγνοούν τους αγρότες συνήθως περιέχουν αθέατες για τους νέους αγρότες διακρίσεις, ανισότητες και υποβιβασμούς που διοχετεύονται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις, την πληροφόρηση και την διασκέδαση. Οι νέοι αγρότες αναλαμβάνουν να συμμορφωθούν σε αυτό που τους προτείνεται, ως κανονικό, αποδεκτό, αναμενόμενο ή ευχάριστο από τα άλλα κοινωνικά στρώματα ή τις επαγγελματικές ομάδες. Με άλλα λόγια τόσο η αμηχανία, ο φόβος, η ντροπή και ο μιμητισμός όσο και η έπαρση, η ελευθερία, η διαφορά, η γνησιότητα των νέων αγροτών αποτελούν εναλλασσόμενες όψεις της κοινωνικής οδύνης γι' αυτό που είναι, που νομίζουν ότι είναι ή θα ήθελαν να είναι.

Έτσι, η πολύπλευρη οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική κρίση του αγροτικού χώρου, τα κοινωνικά οδοιπορικά των νέων αγροτών και οι νέες μορφές διακρίσεων, διαφορών και ανισοτήτων που συνθέτουν την κοινωνική οδύνη είναι το σύνθετο αποτέλεσμα μετασχηματισμών και περασμάτων που πρέπει να εξετασθούν στα συγκεκριμένα πλαίσια μιας ιστορικής περιόδου και κοινωνικής ομάδας. Μόνο τα πλαίσια αυτά επιτρέπουν να δειχτούν αλλά και να συνειδητοποιηθούν οι επιμέρους μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής που ενέχονται στις στρατηγικές βελτίωσης ή διατήρησης της κοινωνικής θέσης των ατόμων και των ομάδων. Αυτό δεν σημαίνει ότι η συνειδητοποίηση των μηχανισμών που καθιστούν επώδυνη τη ζωή συνεπάγεται και την εξουδετέρωσή τους. Η αποκάλυψη των αντιφάσεων δεν συνεπάγεται και επίλυσή τους. Ομως, όσο σκεπτικιστές και αν είμαστε όσον αφορά την κοινωνική αποτελεσματικότητα του κοινωνιολογικού μηνύματος, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε μηδαμινή την επίρεια που το μήνυμα αυτό μπορεί να ασκήσει, επιτρέποντας τουλάχιστον σε όσους υποφέρουν να ανακαλύψουν τη δυνατότητα να αποδώσουν την οδύνη τους σε κοινωνικές αιτίες και να αισθανθούν έτσι περισσότερο αποενοχοποιημένοι.

ΒΙΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΑ

- Αβδελίδης, Π, 1981, *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Αγγέλη, Μ, 2007, *Ο κόσμος της εργασίας: γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού, Αγρίνιο 19ος-20ος αιώνας*, (Διδακτορική Διατριβή- Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Αθανασίου, Α, 1993, *Επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών: Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ)*, Αθήνα: ΑΤΕ.
- Βαΐου, Ν και Χ Χατζιμιχάλης, 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βεργόπουλος, Κ, 1978, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα: Εξάντας.
- Goffman, E, 1994, *Ασυλα*, Αθήνα: Ευρύαλος.
- Goffman, E, 1996, *Συναντήσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E, 2001, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E, 2006, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δαμιανάκος, Σ, 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, Αθήνα: Πλέθρον/ Ε.Κ.Κ.Ε.
- Δαμιανάκος, Σ, 2002, *Από τον χωρικό στον αγρότη*, Αθήνα: Εξάντας- ΕΚΚΕ.
- Δημαρά, Ε και Δ Σκούρας, 1997, *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ομβρος.
- Δεμερτζής, Ν, 1996α, *Τοπική Δημοσιότητα και Επαρχιακός Τύπος*, Αθήνα: Α.Τ.Ε.
- Διαμαντόπουλος, Θ, 1985, *Ο Βενιζελισμός*, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Ελιας, Ν, 1997, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τομ. Α, τομ. Β, Αθήνα: Νεφέλη.
- Ευελπίδης, Χ, 1956, *Η γεωργία από οικονομική και κοινωνική άποψιν*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ευελπίδης, Χ, 1957, *Γεωργική Οικονομική*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Ζολώτας, Ξ, 1961, *Περιφερειακός προγραμματισμός και οικονομική ανάπτυξη*,

- Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζούβας, Π, 1956, *Η Βασίλισσα Φρειδερίκη εις την υπηρεσίαν του έθνους*, Αθήνα.
- Καζάκος, Π, 2001, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Πατάκη.
- Καλλιβρετάκης, Λ, 1990, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα.
- Κανελλόπουλος, Α, 1962, *Η οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η αποκέντρωση και τα προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης*, Θεσσαλονίκη: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο.
- Κασιμάτη, Κ, 1991, *Ερευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, Μελέτη Ι, Η επιλογή του επαγγέλματος*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Κάτσικας, Χ, 1996, *Η Ελληνική Εκπαίδευση στον Ορίζοντα του 2000*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κορωναίου, Α, 1996, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα: Νήσος.
- Κουζής, Γ, 2001, *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*, Αθήνα: ΙΝΕ/ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Λιάκος, Α, 1993, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Λιναρδάτος, Σπ, 1986, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λουκόπουλος, Δ, 1938, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα: Σιδέρης.
- Μεταξάς, Ι, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τομ. Α-Β, Αθήνα: Γκοβόστη.
- Μηλιός, Γ, 1988, *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μοσκόφ, Κ, 1979, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Θεσσαλονίκη.
- Μπάδα, Κ και Θ Σφήκας (επιμ), 2010, *Κατοχή- Αντίσταση- Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: Παρασκήνιο.
- Μπακόλας, Γρ, 2001, *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου- Βάλτου στο Αγρίνιο το 1962*, Στράτος: Δήμος Στράτου Αιτωλοακαρνανίας.
- Μπουρντιέ, Π, 1996, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Αθήνα: Δελφίνι.
- Bourdieu, P, 1993b, *Οι κληρονόμοι*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bourdieu, P, 1998a, *Για την τηλεόραση*, Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P, 1998b, *Αντεπίθεση πυρών*, Αθήνα: Πατάκης.
- Μπουρντιέ, Π, 1999, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Στάχυ.
- Bourdieu, P, 1999b, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Μπουρντιέ, Ρ, 1999c, *Νόστιμον ήμαρ*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Μπουρντιέ, Π, 2000c, *Πρακτικοί Λόγοι: για μια θεωρία της δράσης*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Bourdieu, Ρ, 2002, *Η Διάκριση*, Αθήνα: Πατάκη.
- Bourdieu, Ρ, 2006, *Η αίσθηση της πρακτικής*, Αθήνα: Αλεξάνρεια.
- Μουσιδής, Α, 1986, *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Durkheim, Ε, *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- Παπαγεωργίου, Κ, 2005, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα: Σταμούλης.
- Πεσμαζόγλου, Σ, 1987, *Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πολίτης, Ν, 1965, *Παροιμίες μελέται περί του βίου και της γλώσσης του Ελληνικού λαού*, τομ. Α, Αθήνα: Ιστορική Έρευνα.
- Ράπτης, Α, 1985, *Ο κόσμος του ελληνικού χορού*, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σακελλαρόπουλος, Θ, 1991, *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Πληροφόρηση.
- Σταθάκης, Γ, 2004, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Τσαούσης, Δ, 1999, *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Fennell, R, 1999, *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική. Συνέχεια και Αλλαγή*, Αθήνα: Θεμέλιο-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Φίλιας, Β, 1977, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Φραγκουδάκη, Α, 1985, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χατζηπαναταζής, Θ, 2004, *Η κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χηνόπουλος, Δ, 1969, *Η ορεινή οικονομία της Ελλάδος*, Αθήνα: Υπουργείο Γεωργίας.

ΑΡΘΡΑ

- Αβδελά, Ε, 1998, «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, 28/29: 171-202.

- Αγριαντώνη, Χ, 1988, «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα Ιστορικά*, 8: 69-84.
- Αγριαντώνη, Χ, 1999, «Βιομηχανία», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Α1 (σσ. 173-221), Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αγριαντώνη, Χ, 2000, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία* (σσ.145-176), Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Αγριαντώνη, Χ, 2003α, «Εξαρση και κρίση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. 6 (σσ. 107-118), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αγριαντώνη, Χ, 2003β, «Η ελληνική οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1870-1909», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ 10, (σσ. 55-70), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αδαμόπουλος, Α, 1966, «Κοινωνιο-οικονομικές επιδράσεις επί της διαδόσεως και της εφαρμογής βελτιώσεων εις την γεωργίαν της Β. Ελλάδος», *Γεωπονικά*, 12: 5-17.
- Αλεξίου, Θ, 1994, «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά*, 21: 339-364.
- Αμηρά, Α, 1985, «Τι λένε τα παιδιά για τα γεράματα», στο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1984. Οι ανάγκες των ηλικιωμένων στη χώρα μας* (σσ. 65-70), Αθήνα: Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία.
- Αμηρά Α, 1987, «Υγεία και χρήση υπηρεσιών από τους ηλικιωμένους στην αγροτική Ελλάδα», στο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1986. Κοινωνική έρευνα και προγραμματισμός για τους ηλικιωμένους* (σσ. 63-74), Αθήνα: Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία.
- Αναγνωστοπούλου, Δ, 1996, «Κοινωνικές αναπαραστάσεις για την Τρίτη ηλικία στα βιβλία Η Γλώσσα μου της δημοτικής εκπαίδευσης», στο *Γήρανση και Κοινωνία* (σσ. 151-171), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Ανδρεάδης, Στρ, 1966, «Κοινωνική ασυνέχεια και προβλήματα της οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα», *Κοινωνιολογική Σκέψη*, 1: 27-40.
- Αραχωβίτη, Ε, 1995, «Η σημασία των πολιτικών προστασίας της αγροτικής γής μετά την αναθεώρηση της κοινής αγροτικής πολιτικής», στα *Πρακτικά του Συνεδρίου Περιφερειακή Ανάπτυξη, Χωροταξία και Πολιτική στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης*, Αθήνα 15-16 Δεκεμβρίου 1995, Αθήνα: Σύλλογος Ελλήνων Περιφερειολόγων-Τόπος, ΙΙΙ, σσ. 81-196.

- Βαΐου, Ν, 1994, «Αναδιάρθρωση και γεωγραφία της απασχόλησης σε Μακεδονία και Θράκη», *Ο Πολίτης*, 126: 26-31.
- Βακαλόπουλος, Γ, 1985, «Οι συντάξεις στη χώρα μας», στο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1984. Οι ανάγκες των ηλικιωμένων στη χώρα μας* (σσ. 39-64), Αθήνα: Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία.
- Βερβενιώτη, Τ, 2003, «Τα παιδιά του Εμφύλιου», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τομ. 8^ο, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 271-280.
- Βερναρδάκης, Χ, 1987, «Τα κοινωνικά μπλόκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», *Θέσεις*, 20: 47-93 και *Θέσεις*, 21: 94-133.
- Vernier, B, 1987, «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πόμάκους», στο *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα* (σσ. 297-344), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Βλαχούτσικου, Χ, 1991, «Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα. Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 45: 94-100.
- Γαβριήλ, Ι, 1983, «Αυτοκτονίες και απόπειρες αυτοκτονίας στην περιοχή της Πάτρας: επιδημολογικά στοιχεία», στα *Πρακτικά του 10^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Νευρολογίας και Ψυχιατρικής*, τομ. 1, σσ. 440-445.
- Γιαννακοπούλου, Ε, 2002, «Αργίνο: Κοινωνία και οικονομία», *Ιστορικά*, Ενθετο της εφημερ. *Ελευθεροτυπίας*, 26/9/2002, σσ. 13-17.
- Γιαννακοπούλου, Ε, 2003, «Η διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού στο Βραχώρι (19^ο-α μισό του 20^{ου} αιώνα)», στο *Η μνήμη του επαρχιακού τόπου και τοπίου: το Αργίνο μέχρι τη δεκαετία του 1960* (σσ. 37-48), Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γιδαράκου, Ι, 1999, «Ενδογενής ανάπτυξη στην ύπαιθρο και γυναικεία απασχόληση», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα* (σσ. 189-216), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον.
- Γιδαράκου, Ι, 2002, «Κίνητρα για τους νέους αγρότες: η περίπτωση των νέων αγροτισσών στο Διαμέρισμα της Θεσσαλίας», *Πρακτικά του 7^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο*, 21-23/11/2002, Αθήνα: Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, σσ. 573-587.
- Δαμιανάκος, Σ, 1978, «Βεργίνα. Γεωργικός εκσυγχρονισμός σ' ένα χωριό της Κεντρικής Μακεδονίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 33/34: 433-478.

- Δαμιανάκος, Στ, 1987, «Τα εκλογικά φέουδα στην Ηπειρο», στο *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα* (σσ. 111-196), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δαμιανάκος, Στ, 2003, «Η ‘‘αγροτική έξοδος’’ στο νομό Ιωαννίνων: στατιστικό εννοιολόγημα και κοινωνιολογική παρατήρηση», *Γεωγραφίες*, 5: 148-167.
- Δαουτόπουλος, Γ, 1995, «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενός χωριού στον κάμπο των Γιαννιτσών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 88: 122-136.
- Δελβερούδη, Ε, 2000, «Οι πολιτικές κωμωδίες της εποχής του Τρικούπη», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του* (σσ. 657-698), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η, 1991, «Δημογραφική γήρανση και το εισόδημα των ηλικιωμένων στην Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, 24: 221-244.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η, 1989, «Δημογραφική γήρανση και η ζωή των ηλικιωμένων στην Ελλάδα», *Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Γεροντολογίας – Γηριατρικής*, Αθήνα: Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία, σσ. 19-33.
- Ζακοπούλου, Ε, 1999, «Πολυαπασχολούμενοι και γεωργία: προς μία νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα* (σσ. 115-147), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον.
- Ζαφειριάδης, Κ, 1996, «Ασθενείς από διαφορετικές πολιτιστικές ομάδες στην Κινητή Ψυχιατρική Μονάδα της Ροδόπης», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 56: 73-79.
- Ζινovieff, S, 1998, «Ελληνες άνδρες και ξένες γυναίκες», στο Ε Παπαταξιάρχης, Θ Παραδέλλης (επιμ), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 251-276), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καζακόπουλος, Λ, 2004, «Το πρόγραμμα των «νέων αγροτών»: η χωρική διαφοροποίηση της εφαρμογής του και των προοπτικών των νέων εκμεταλλεύσεων», *Ανακοίνωση στο 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας- ΕΤΑΓΡΟ*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 25-28/11/2004.
- Καλαντζής, Θ, 1988, «Κοινωνικοϊατρική έρευνα για τους ηλικιωμένους επτά ορεινών κοινοτήτων της επαρχίας Φιλιατών Ηπείρου», στο *Επιστημονικές Συναντήσεις 1987. Ιατροκοινωνικές προοπτικές για την τρίτη ηλικία* (σσ. 97-111), Αθήνα: Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία.
- Καμπέρης, Ν, 2001γ, «Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία», *Θέσεις*, 74: 77-87.

- Καμπέρης, Ν, 2001β, «Το “Μεγάλο Χωριό” και ο “Επιχειρηματίας Αγρότης”», *Θέσεις*, 75: 111-124.
- Καμπέρης, Ν, 2006α, «*Εικόνες του αγρότη στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*» στο *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τομ. 6, σσ. 161-214.
- Καμπέρης, Ν, 2007, «Οι αγρότες στον πολιτικό και κοινωνικό λόγο του μεσοπολέμου», στο *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο (366-388)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καμπέρης, Ν, 2011, «*Οι αγρότες στην Κατοχή και τον Εμφύλιο*», στο Α. Μουσιδής (επιμ), *Το Αγροτικό Κίνημα στην Ελλάδα (139-185)*, Αθήνα: Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς- Νήσος.
- Κανατσούλη, Μ, 1990, «Γυναικεία πρότυπα των λαϊκών παραμυθιών», *Δίμη*, 5: 58-62.
- Κασίμης, Χ, 1996, «Η ανάπτυξη του αγροτο-τροφικού συμπλέγματος και η πολιτική οικονομία του αγροτικού μετασχηματισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 89/90: 19-52.
- Κασίμης, Χ, 2003, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη γεωργική εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111-112: 9-38.
- Καφέ-Γιδαράκου, Ι, 1996α, «Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο-νέες αναγκαιότητες», *Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, Θεσσαλονίκη 28-30 Νοέμβρη 1996, *Ανταγωνιστικότητα και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Οι Νέες Προκλήσεις για την Ελλάδα*, σσ. 464-476.
- Καφέ-Γιδαράκου, Ι, 1996β, «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας», στο *Κράτος και Αγροτικός χώρος* (σσ. 453-467), Αθήνα: Παπαζήση,
- Κοβάνη, Ε 1988, «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», *Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου: Ο Αγροτικός Κόσμος στο Μεσογειακό Χώρο*, 4-7 Δεκεμβρίου 1984, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε – Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε, σσ. 270-283.
- Κομνηνού, Μ, 1981, «Αγρότες και πολιτική: Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία και Καβάλα. 1952-1964», *Σύγχρονα Θέματα*, 11: 63-76.
- Κοντοσόπουλος, Ν, 1987-1988, «Η εικόνα του χωρικού μέσα από τις παροιμίες του

- ελληνικού λαού», *Επετηρίδα Κέντρου Ερευνών Ελληνικής Λαογραφίας*, 28: 109- 120.
- Κοτζαμάνης, Β, 1990, «Η κινητικότητα του αγροτικού χώρου στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο- δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 77: 97-126.
- Κουζής, Α, 1905-1906, «Οι εν Ελλάδι επιδημίες κατά την τελευταίαν εικοσαετία, (1885-1904)», *Αρχαία Ιατρική*, τομ. Α, σσ. 105-106, 135, 363-366.
- Κουτσού, Στ, 2003, «Πρόγραμμα εγκατάστασης νέων αγροτών: Αποτελέσματα εφαρμογής σε μια Ηπειρωτική και μια Νησιωτική περιοχή της Ελλάδας» Πρακτικά του 7^{ου} Πανελληνίου Συνέδριου Αγροτικής Οικονομίας του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο *Η κοινωνία της υπαίθρου σε ένα μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο*(Αθήνα 21-23/ 11/ 2002).
- Κυπριανός, Π, 2002, «Γεωργική εκπαίδευση και εκσυγχρονισμός του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα», *Ιστωρ*, 13: 49- 76.
- Κώνστας, Κ, 1966, «Λαογραφικά της Αιτωλίας και Ακαρνανίας», *Λαογραφία*, 24: 300-342.
- Κωστάκης, Θ, 1962, «Εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του χρόνου στα Τσακόνικα», *Δελτίο Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τομ. Κ, σσ. 27-59.
- Λιανός, Θ, 1997, «Παράνομη μετανάστευση και τοπικές αγορές εργασίας», *Οικονομικά*, 1(1): 175- 189.
- Λιβαδάς, Γρ, 1937, «Το πρόβλημα της ελονοσίας εν Ελλάδι και γενικαί αρχαί επί τού τρόπου αντιμετώπισεώς του», *Αρχαία Υγιεινής*, 1: 13-21.
- Λουκάτος, Δ, 1976- 1978, «Αγροτικά σήματα βοσκοπαγορεύσεων στον ελληνικό χώρο», *Λαογραφία*, 31: 15-28.
- Λοϊζου, Μ, 1996, «Οι ηλικιωμένοι στην ελληνική παράδοση. Μύθοι, παροιμίες και συμβολισμοί» στο *Γήρανση και Κοινωνία* (σσ. 128-149), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Λουλούδης Λ, 1991, «Η κοινωνική διάσταση της αγροτικής πολιτικής», Πρακτικά του Συνεδρίου με τίτλο *Διστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 463-478.
- Λουλούδης, Λ, 1991α, «Η Κ.Α.Π. "ανακαλύπτει" την ελληνική ύπαιθρο. Ερμηνεία και συμπεράσματα για την ελληνική γεωργία», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 10/11: 51-73.
- Λουλούδης, Λ, 1992, «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *Τόπος*, 4: 135-150.

- Λουλούδης, Λ, 1993, «Το μετέωρο βήμα της ευρωπαϊκής αγροτικής μεταρρύθμισης», *Διαλεκτική*, 8: 49-62.
- Λουλούδης, Λ, 1996, «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία. Μία κριτική ανασύνθεση των απόψεων ηγετικών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής», στο *Κράτος και Αγροτικός χώρος* (σσ. 45-59), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λουλούδης, Λ, 1999δ, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα* (σσ. 217-236), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον.
- Λυριντζής, Χρ, 1998, «Κρίση πολιτικής(;) Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του «εκσυγχρονισμού», στο Μ. Σπουρδαλάκης, (επιμ), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος- Κοινωνία* (σσ. 75-88), Αθήνα: Πατάκης.
- Μαδιανός, Μ, 1983β, «Η επιδημιολογία των ψυχικών παθήσεων στην Ελλάδα: προκαταρκτικά ευρήματα», *Εγκέφαλος*, 20: 16-23.
- Μαδιανός, Μ, 1983α, «Η επικράτηση ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων σε τυχαίο δείγμα 4.083 ατόμων αστικού και αγροτικού πληθυσμού», *Εγκέφαλος*, 20: 9-15.
- Μανώγλου, Ε, 1995, «Η ιδιαιτερότητα του ρόλου των γυναικών στη «νέα τουριστική πραγματικότητα», στο *Οι κοινωνικές επιπτώσεις του τουρισμού στους νομούς Κέρκυρας και Λασιθίου* (σσ. 99-119), Αθήνα: ΕΚΚΕ-ΕΟΤ.
- Μαργαρίτης, Γ, 1999, «Ο εμφύλιος: οικονομία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, 70: 29-34.
- Μαυρής, Γ, 1984, «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», *Θέσεις*, 9: 39-76.
- Μπάδα, Κ, 2003, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», στο *Η μνήμη του επαρχιακού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του 1960* (σσ. 117-125), Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπάδα, Κ, 2008, «Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών από τα ορεινά χωριά στις επαρχιακές πόλεις. Το παράδειγμα του Αγρινίου», στο έργο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος* (σσ. 95-114), Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπεόπουλος, Ν, 1996, «Η επίδραση των αγροτικών δραστηριοτήτων», στο *Το περιβάλλον στην Ελλάδα* (σσ. 141-177), Αθήνα: Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών- Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση.
- Μπεόπουλος, Ν, 1999, «Γεωργία και περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο*

- τέλος του εικοστού αιώνα (σσ. 33-53), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον.
- Μπιλανάκης, Ν, 2003, «Ενδοοικογενειακά κακοποιημένες γυναίκες: συμπεριφορικά χαρακτηριστικά», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 84: 151-160.
- Μπουρνόβα, Ε, 2000, «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)* (σσ. 45-104), Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Μπουρντιέ, Π, 1985, «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», στο Α. Φραγκουδάκη (επιμ), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο* (σσ. 366-391), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Brown, Κ, 2004, «Τα «παιδιά-παππούδες» της Μακεδονία: Διεθνικές πολιτικές μνήμης, εξορίας και επιστροφής, 1948-1998», στο *Πρόσφυγες στα Βαλκάνιας. Μνήμη και ενσωμάτωση* (σσ. 83-163), Αθήνα: Πατάκης.
- Μυλωνάς, Θ, 1983, «Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την "πορεία" του μαθητή στο σχολείο», *Νέα Παιδεία*, 2: 71-85.
- Μουσιδής, Α, 1998, «Κοινωνικός μετασχηματισμός και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο: το πρόβλημα των ηλικιωμένων», στο Κ. Μουσιδής, Α, 1985, «Εξω-αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μία πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 2: 71-96.
- Μουσιδής, Α, 2002, «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο Θ. Ανθοπούλου και Α. Μουσιδής (επιμ), *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα* (σσ. 53-102), Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Παναγιωτακόπουλος, Δ, 1991, «Αναλυτική αναπαράσταση λέξεων συναφών με τα γηρατειά», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Α4: 145-160.
- Παναγιώτου, Α, 1993, «Δίπλωμα επαγγελματικής εκπαίδευσης νέων αγροτών;», *Γεωτεχνικά Επιστημονικά Θέματα*, 4 (4) : 20-28.
- Παπαγεωργίου, Ι, 1979-1981, «Τα γεράματα στη λαϊκή εμπειρία», *Λαογραφία*, 32: 79-95.
- Παπαδόπουλος, Δ, 1999α, «Στη σκιά του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου: μια εκδοχή για την υποβάθμιση του αναπτυξιακού ρόλου των γεωπόνων του Δημοσίου (1981-1994)», στο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα* (σσ. 237-266), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Δ, 1999γ, «Σημεία, Κεφάλαια, Δίκτυα. Μια αναλυτική προσέγγιση

- για τη νομότυπη διαφθορά», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 14: 50-95.
- Παπαδόπουλος, Σ, 1988, «Ο χρόνος στην παραδοσιακή κοινωνία», *Σύγχρονα Θέματα*, 35/36/37: 239-242.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ, 1989, «Οι λαχανόκηποι της Αίνου και οι προστάτες άγιοί τους», *Πρακτικά του Ε Συμπόσιου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίνου, σσ. 169-183.
- Παπαθανασόπουλος, Θ, 1972, «Θέματα Ρουμελιώτικου λαϊκού δικαίου», *Λαογραφία*, 28: 81-114.
- Παπαταξιάρχης, Ε, 1998, «Ο κόσμος του καφενείου», στο Ε Παπαταξιάρχης και Θ Παραδέλλης (επιμ), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 209-250), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπουτσή, Ε, 1991, «Η παραδοσιακή καλλιέργεια του καπνού», *Πρακτικά του Α Συνεδρίου Λαογραφίας Ο λαϊκός πολιτισμός στην Αιτωλοακαρνανία*, Αγρίνιο 18-20/10/1991, Αγρίνιο: Ιφιτος, σσ. 141-144.
- Πάρσονς, Τ, 1985, «Η σχολική τάξη ως κοινωνικό σύστημα: μερικές από τις λειτουργίες της στην αμερικάνικη κοινωνία», στο Α. Φραγκουδάκη (επιμ), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης* (σσ. 251-279), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Pelt, Μ, 2003, «Το ελληνικο- γερμανικό εμπόριο καπνού. Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», στο Χ. Φλάισερ (επιμ), *Η Ελλάδα '36- 40. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο* (σσ. 370-399), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πετρόπουλος, Δ, 1952, «Η ακληρία εις τα έθιμα του ελληνικού λαού», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, 7: 28-44.
- Rialut, C, 1987, «Η βίωση της απουσίας στο χωριό», », στο *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα* (σσ. 399-424), Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Πρόντζας, Ε, 1992, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά*, 17: 275-300.
- Σακελλαρόπουλος, Π, 1988, «Διαδικασία διαμόρφωσης του αιτήματος για ψυχιατρική βοήθεια σε μια αγροτική περιοχή», *Πρακτικά του 14^ο Πανελληνίου Ιατρικού Συνέδριου, 3-7 Μαΐου*, σσ. 1-31.
- Σαριδάκη, Β, 2000, «Η οικογενειακή βία με επίκεντρο τη βία κατά της γυναίκας», στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^ο αιώνα* (σσ. 208-216), Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν, 1982, «Προίκα ή περί θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ο Πολίτης*, 55: 33-45, *Ο Πολίτης*, 56: 37-50, *Ο Πολίτης*, 57/58: 34-50.
- Τσιγκρή, Α, 2000, «Δράστες και θύματα ενδο-οικογενειακής βίας. Ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος του αιμομικτικού βιασμού», στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα* (σσ. 127-155), Αθήνα: ΕΚΚΕ.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΑ

- Allen, P, 1973, *Social and economic change in a depopulated community in southern Greece*, Ph. D. Dissertation, Brown University.
- Baxevanis, J, 1972, *Economy and Population Movements in the Peloponnesos of Greece*, Athens: National Center of Social Research,
- Blanchet, A, 1992, *L' enquête et ses méthodes: l' entretien*, Paris: Nathan,
- Bourdieu, P, 1980a, *Les sens pratiques*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, P, 1984a, *Questions de sociologie*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, P, 1993a, *La misère du monde*, Paris: Seuil.
- Brusberg, F, 1980, *Social Change in a Cretan Mountain Village*, (Master's), Carleton University, Ottawa, Ontario.
- Buhagian, R, 1984, *Enquête préliminaire à l' étude de l' usage social du sol dans une commune rural greque*, (DEA), Université de Paris X, CNRS.
- Campbell, J.K, 1964, *Honour, Family and Patronage. A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford: Claredon Press.
- Du Boulay, J, 1974, *Portrait of a Greek mountain village*, Oxford: Claredon Press.
- Grossin, W, 1973, *Les temps de la vie quotidienne*, Lille: Service de reproduction des thèses - Université de Lille III.
- Halbwachs, M, 1994, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Albin Michel.
- Halbwachs, M, 1950, *La mémoire collective*, Paris: P.U.F.
- Halbwachs, M, 1964, *Esquisse d' une psychologie des classes sociales*, Paris: Librairie Marcel Rivier et Cie.
- Friedl, E, 1962, *Vasilika. A village in modern Greece*, New York: Rinehart and Winston.
- Kaufman, J. C, 1996, *L' entretien compréhensif*, Paris: Nathan.
- Lampiri-Dimaki, J, 1965, *Social change in a Greek country town*, Athens: Center of Planning and Economic Research.

- Mannheim, K, 1952, *Essays on the Sociology Knowledge*, London: Routledge.
- McNeill, W, 1957, *Greece: American Aid in Action*, New York: The Twentieth Century Fund.
- Mendras, H, 1994, *La fin des paysans*, Paris: Babel.
- Mendras, H, 1961, *Six villages d' Epire, problèmes de développement socio-économique*, ΟΥΝΕΣΚΟ.

ΑΡΘΡΑ

- Aschenbrenner, St, 1975, «Folk model vs. actual practice: the distribution of spiritual kin in a Greek village», *Anthropological Quarterly*, 48 (2): 65-86.
- Balazs, G, 1979, « Jeunes à tout faire et petit patronat en déclin», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 26/27: 49-55.
- Barthez, A, 1984, «Femmes dans l' agriculture et travail familial», *Sociologie du Travail*, 3: 255-267.
- Bellavoine, C, 1994, «Les recours aux reseaux locaux pour l' insertion en milieu rural», στο C. Baudelot et G. Mauger (eds), *Jeunesses Populaires* (pp. 141-171), Paris: Harmattan.
- Berlan-Darque, M, 1988, «The division of labour and decision-making in farming couples: power and negotiation», *Sociologia Ruralis*, XXVIII (4) : 269-292.
- Bonny, S, 1989, «Les opinions des agriculteurs a l' égard des nouvelles technologies», *Économie Rurale*, 192/193: 95-103.
- Booth, A, 1984, «Women, outside employment, and marital stability», *American Journal of Sociology*, 90 (3): 567-583.
- Bourdieu, P, 1980, «L' identité et la représentation», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 35: 61-72.
- Bourdieu, P, 1989, «Reproduction interdite. La demension symbolique de la domination économique», *Études Rurales*, 113/114: 15-36.
- Bourdieu, P, 1977, «Remarques provisoires sur la perception du corps», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 14: 51-54.
- Boussard, I, 1987, «Le poids politique des agriculteurs dans la société française : discours politique et opinion public», *Sociologie du Travail*, 4: 495- 516.
- Bozon, M, 1982, «Chasse, territoire, groupement de chasseurs», *Études Rurales*, 87/88: 335-342.
- Champagne, P, 1977, «La fête au village», *Actes de la recherche en sciences sociales*,

- 17/18: 73-84.
- Champagne, P, 1979, «Jeunes agriculteurs et vieux paysans», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 26/27: 83-107.
- Champagne, P, 1984, «La manifestation. La production de l' événement politique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 52/53: 19-41.
- Champagne, P, 1986, «La reproduction de l' identité», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 65: 41-64.
- Champagne, P, 1987, «Capital culturel et patrimoine économique» *Actes de la recherche en sciences sociales*, 69: 51-66.
- Corvisier, J, 1985, «La vieillesse en Grèce ancienne d' Hommer a l' époque hellénistique», *Annales de Démographie Historique*, pp. 53-70.
- Coutureau, G, 1997, «Groupes domestiques et recomposition sociale de l' agriculture», *Économie Rurale*, 241: 27- 33.
- Crouch, D, 1992, «Popular culture and what we make of the rural, with a case study of village allotments», *Journal of Rural Studies*, 8 (3): 229-240.
- Desrosière, A, 1978, « Marche matrimonial et structure des classes sociales», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 20/21: 97-107.
- Demonio, L, 1979, «Logique et contraintes du temps en milieu rural», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LXVII: 221-236.
- Durkheim, E, 1968, «De quelques formes primitives de classification», στο Mauss M., *Essais de Sociologie* (pp. 163-229), Paris: Minuit.
- Evans, N, 1996, «Exploring the influence of farm-based pluriactivity on gender relations in capitalist agriculture», *Sociologia Ruralis*, 36 (1): 74-92.
- Fabiani, J, 1982, «Quant la chasse populaire devient un sport», *Études Rurales*, 87/88: 309-323.
- Fabiani, J, 1984, «L' oposition a la chasse et l' affrontement des représentations de la nature», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 54: 81-84.
- Fancy, J, 1995, «Le temps libre au village», στο A. Corbin (ed), *L' avènement des loisirs* (pp. 230-274), Paris: Audier.
- Fontaine, L, 1994, « Ceux qui partent et ceux qui restent », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 105 Paris: 29-36.
- Guillou, A, 1990, «Les vacances des agriculteurs», *Autrement*, 111: 29-44.
- Harvois, Y, 1984, «La place des jeunes filles dans l' enseignement agricole», *Pour*, 97: 16-26.

- Isambert, F, 1979, «Herni Hubert et la sociologie du temps», *Revue Française de Sociologie*, XX : 183-204.
- Kasimis, Ch, 2005, « The multifunctional role of migrant workers in Greek countryside: implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migrant Studies*, 31 (1): 99-127.
- Lambert, Y, 1991, «Peut-on encore parler de jeunes ruraux?», *Économie Rurale*, 202/203, Paris: 76-80.
- Léger, D, 1979, « Les utopies du ‘retour’ », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 29: 45-63.
- Lenoir, R, 1979, «L’ invention du "troisième age"», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 26/27: 57-82.
- Lenoir, R, 1992, « L’état et la construction de la famille », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 91/92: 20-37.
- Little, J, 1996, «Women and the rural idyll», *Journal of Rural Studies*, 12 (2): 101-111.
- Maresca, S, 1981, «La représentation de la paysannerie. Remarques ethnographiques sur le travail de representation des dirigeants agricoles», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 38: 3-18.
- Mathieu, N, 1990, «La notion de rural et les rapports ville-campagne en France: Des années cinquante aux années quatre-vingts», *Économie Rurale*, 197: 35-41.
- McLaughlin, B, 1986, «Rural policy in the 1980s: the revival of the rural idyll», *Journal of Rural Studies*, 2 (2): 81-90.
- Michelat, G, 1975, «Sur l’ utilisation de l’ entretien non directif en sociologie», *Revue Française de Sociologie*, XVI: 229-247.
- Neveux, H, 1993, «Pouvoir informels et réseaux familiaux dans les campagnes européennes au XVIe siècle», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 96/97: 67-79.
- Photiadis, J, 1965, «The position of the coffee house in the social structure of the Greek village», *Sociologia Ruralis*, 5 (1): 45-56.
- Quillemain, A, 1984, «Doucement, c’est tout de même une femme. Remarques sur le status de la violence dans les manifestations agricoles», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 52/53: 42-48.
- Rattin, S, 1997, «Jeunes chefs d’ exploitation: diminution du nombre, montée du professionnalisme», *Pour*, 155: 11-21.

- Raymond, H, 1968, «Analyse de contenu et entretien non directif: application au symbolisme de l' habitat», *Revue Française de Sociologie*, IX: 167-179.
- Reboul, C, 1981, «L' apprentissage familial des métiers de l' agriculture», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 39: 113-121.
- Salitot Dion, M, 1975, «Rôle du mariage dans l' accumulation des patrimoines chez les agriculteurs», *Revue Française de Sociologie*, XVI: 59-78.
- Samuel, N, 1992, «L' aspiration des femmes à l' autonomie: loisir familial et loisir personnel», *Loisir et Société*, 15 (1): 343-354.
- Segalen, M, 1981, «Temps libre et société traditionnelle», *Temps Libre*, 1: 41-47.
- Suaud, C, 1984, «Le mythe de la base», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 52/53: 56-79.
- Symes, D, 1990, «Bringing the generations: succession and inheritance in a changing word», *Sociologia Ruralis*, XXX (3/4): 280-291.
- Tilly, P, 1997, «Principales caractéristiques des jeunes installés et de leurs exploitations», *Pour*, 155: 87-95.
- Tudesq, A, 1988, «Média et monde agricole depuis 1945», *Économie Rurale*, 184/185/186: 205-213.
- Vernier, B, 1977, «Emigration et dérèglement du marché matrimonial», *Actes de la recherche en sciences sociales*, 15: 31-58.
- Yerakaris, C, 1970, «Political conflict and the difussion of innovation», *Rural Sociology*, 35 (4): 488-499

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΦΥΛΛΑΔΙΟ

Στοιχεία από το ενημερωτικό φυλλάδιο που η Διεύθυνση Γεωργίας Μεσολογίου έδινε στους υποψήφιους «νέους αγρότες».

ΝΕΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ (Ν. 2520/97)

ΕΦΑΠΑΕ ΠΡΙΜΟΔΟΤΗΣΗ ΠΡΩΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ (Καν. ΕΚ/950/97)

ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΕΙΣ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΙΤΗΣΗΣ

(Το έντυπο αυτό, μαζί με το σχετικό ερωτηματολόγιο αποτελούσε τον κύριο άξονα της ενημέρωσης των αγροτών. Στο έντυπο αυτό αναφέρονται και οι ερωτήσεις-απαντήσεις του εμπειρικού υλικού σχετικά με τους τρόπους ενημέρωσης)

Για να κριθείς δικαιούχος θα πρέπει:

- (α) να είσαι υπήκοος Έλληνας ή Κ – Μ της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή ομογενής,
- (β) το έτος υποβολής της αίτησης να μην έχεις υπερβεί το 40ο έτος της ηλικίας σου,
- (γ) την ημερομηνία που το αίτημά σου θα τεθεί υπόψη της γνωμοδοτικής επιτροπής θα πρέπει:

να έχεις εκπληρώσει τις στρατιωτικές σου υποχρεώσεις ή να έχεις νόμιμα απαλλαγεί από αυτές (αφορά άρρενες)

να έχεις ολοκληρώσει τις σπουδές σου

(δ) να μην έχεις καταδικασθεί ή διώκεσαι εσύ ή ο/η σύζυγός σου για καλλιέργεια, κατοχή, εμπορία, διάθεση ναρκωτικών ουσιών, ζωοκλοπή, καταστροφή περιβάλλοντος, απάτη σε βάρος του Δημοσίου,

(ε) για πρώτη φορά (το πολύ ένα έτος πριν την υποβολή της αίτησης και το αργότερο μέχρι την ημερομηνία που θα σου ορίσει η Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης) να αρχίσεις να ασχολείσαι επαγγελματικά (διαθέτοντας τον περισσότερο χρόνο σου και αντλώντας το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων σου) με γεωργικές

δραστηριότητες,

(στ) για πρώτη φορά (το πολύ ένα έτος πριν από την υποβολή της αίτησης και το αργότερο μέχρι την ημερομηνία που θα σου ορίσει η Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης) θα πρέπει να αναλάβεις την οικονομική και νομική ευθύνη της αγροτικής εκμετάλλευσης (αρχηγία)^{1,2}

(ζ) τα οικογενειακά εξωαγροτικά σου εισοδήματα, το έτος εξέτασης του αιτήματός σου να μην υπερβαίνουν το εκάστοτε ισχύον εισόδημα αναφοράς (το έτος 1998 το εισόδημα αναφοράς είναι 3,5 εκατομμύρια δραχμές).

(η) Μέχρι την ημερομηνία που θα σου ορίσει η Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης θα πρέπει:

να εγκατασταθείς μόνιμα σε τόπο (Κοινοτικό ή Δημοτικό διαμέρισμα) που να μην έχει πληθυσμό άνω των 50.000 κατοίκων ή να μην ανήκει στον Νομό Αττικής (πλην Κυθήρων, Αντικυθήρων, Ύδρας, Σπετσών, Τροιζηνίας)

να αποκτήσεις με όλους τους νόμιμους τρόπους περιλαμβανομένης και της 10ετούς μίσθωσης, στην περιοχή της μόνιμης κατοικίας σου (δυνατότητα καθημερινής πρόσβασης) εκμετάλλευση ελάχιστου μεγέθους 0,5 Μονάδες Ανθρώπινης Εργασίας (ΜΑΕ), εφόσον εγκατασταθείς μόνιμα σε κάποιο από τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και 1 ΜΑΕ εφόσον εγκατασταθείς σε άλλη περιοχή της χώρας*

να αποκτήσεις εκπαίδευση τουλάχιστον 150 ωρών στη δραστηριότητα που θα επιλέξεις

να αποκτήσεις κύριο ταμείο ασφάλισης τον ΟΓΑ

να διακόψεις αποδεδειγμένα την τυχόν μόνιμη εξωαγροτική σου απασχόληση

τα γεωργικά σου εισοδήματα να υπερβαίνουν τα τυχόν εξωαγροτικά

---

¹ Από τον περιορισμό αυτό της για πρώτη φορά απόκτησης της αρχηγίας αγροτικής εκμετάλλευσης μπορείς να εξαιρεθείς, μόνον εφόσον παράλληλα έχεις μόνιμη εξωαγροτική δραστηριότητα.

² Εφόσον την ευθύνη της εκμετάλλευσης τα προηγούμενα χρόνια την είχε ο/η σύζυγός σου δεν μπορείς εσύ να κριθείς δικαιούχος έστω κι αν πληροίς τις άλλες προϋποθέσεις.

* Εφόσον στις προθέσεις σου είναι να δημιουργήσεις εκμετάλλευση από παραχώρηση τμήματος άλλης εκμετάλλευσης π.χ. γονική παροχή, 10ετή μίσθωση και επειδή ο πολυτεμαχισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποτελεί εμπόδιο στη βελτίωση του εγγειοδιαρθρωτικού προβλήματος καθώς και στη δημιουργία βιώσιμων εκμεταλλεύσεων, καλό θα είναι να τηρήσεις τις υποδείξεις του τοπικού Γεωπόνου ή της Διεύθυνσης Γεωργίας. Σε αντίθετη περίπτωση το τμήμα που θα σου μεταβιβασθεί (έκταση, ζωϊκό κεφάλαιο κ.λπ.) έστω κι αν η μεταβίβαση είναι νόμιμη, διατρέχει τον κίνδυνο να μη ληφθεί υπόψη στους υπολογισμούς.

η τυχόν εξωαγροτική σου απασχόληση να μην υπερβαίνει τα 110 ημερομίσθια ετησίως

να προσκομίσεις τα απαραίτητα δικαιολογητικά που θα σου ζητηθούν

(θ) Να αναλάβεις την υποχρέωση για τα επόμενα 10 έτη:

Να παραμείνεις μόνιμος κάτοικος του τόπου που δηλώνεις σαν μόνιμη εγκατάσταση.

Να διατηρήσεις το μέγεθος της εκμετάλλευσης που θα σου ορίσει η Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης.

Να διατηρήσεις τη νομική και οικονομική ευθύνη της εκμετάλλευσης και να συμμετέχεις ενεργά στην καθημερινή λειτουργία της.

Να αντλείς τουλάχιστον το μισό του συνολικού σου εισοδήματος από τις γεωργικές δραστηριότητες της αγροτικής εκμετάλλευσης.

Να μη πραγματοποιήσεις περισσότερα από 110 ημερομίσθια σε εξωαγροτικούς τομείς.

Να προσκομίζεις κατ' έτος τα αντίγραφα των εντύπων Ε1, Ε3 και Ε9 καθώς και τα εκκαθαριστικά της εφορίας.

Να προσκομίζεις κατ' έτος βεβαίωση του εργοδότη σου ή του δεύτερου ασφαλιστικού σου φορέα για τον αριθμό των ημερομισθίων που πραγματοποίησες το προηγούμενο έτος.

Να παραμείνεις ασφαλισμένος (κύριο ταμείο) στον ΟΓΑ.

Να προσκομίζεις κατ' έτος επικυρωμένο αντίγραφο του ασφαλιστικού σου βιβλιαρίου.

Να μην πραγματοποιήσεις ενέργειες στην αγροτική σου εκμετάλλευση που θα έχουν σχέση με καλλιέργεια, κατοχή, εμπορία, διάθεση ναρκωτικών ουσιών, ζωοκλοπή, απάτη σε βάρος του Δημοσίου, καταστροφή του περιβάλλοντος.

Να δέχεσαι να διευκολύνεις τους ελέγχους που γίνονται τόσο από εθνικά όσο και από κοινοτικά όργανα.

Διαδικασία έγκρισης – Χρηματοδότησης

(α) Προέγκριση

Εφόσον από τον έλεγχο των στοιχείων της αίτησης – ερωτηματολογίου προκύψει ότι στο πρόσωπό σου συντρέχουν οι προϋποθέσεις θα σου χορηγηθεί μια καταρχήν έγκριση με οδηγίες για τις παραπέρα ενέργειές σου προκειμένου να σου χορηγηθεί οριστική έγκριση. Μεταξύ των ενεργειών που θα πρέπει να κάνεις είναι να διακόψεις την τυχόν εξωαγροτική σου απασχόληση, να εγκατασταθείς μόνιμα στον τόπο που

έχει επιλέξει και να δημιουργήσεις την εκμετάλλευση που θα σου υποδείξει η Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης*.

(β) Οριστική έγκριση

Εφόσον προσκομίσεις, μέχρι την ημερομηνία που θα σου ορίσει η Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης, τα δικαιολογητικά που θα σου ζητηθούν, το αίτημά σου θα τεθεί για γνωμοδότηση (θετική ή αρνητική) ενώπιον επιτροπής που έχει συγκροτηθεί για το σκοπό αυτό με απόφαση του οικείου Νομάρχη.

Αν η γνωμοδότηση της επιτροπής είναι θετική ο προϊστάμενος της Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης θα προχωρήσει στην έκδοση εγκριτικής απόφασης και στη συνυπογραφή μαζί σου σύμβασης, ορίζοντας σε αυτήν τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα τόσο τα δικά σου όσο και της Υπηρεσίας.

(γ) Χρηματοδότηση

Η ενίσχυση που θα σου χορηγηθεί αμέσως μετά την υπογραφή της σύμβασης και το ύψος της μπορείς και μόνος σου να το εκτιμήσεις από τον ακόλουθο πίνακα:

		Ύψος πριμοδότησης	
		Εφόσον το οικογενειακό εξωαγροτικό εισόδημα είναι:	
Δικαιούχος	Τόπος εγκατάστασης	Μικρότερο του 50% του εισοδήματος αναφοράς	Μικρότερο από το εισόδημα αναφοράς
Με πράσινο πιστοποιητικό	Σε όλες τις περιοχές	5.500.000	3.300.000
Χωρίς πράσινο πιστοποιητικό	Ορεινές και μειονεκτικές περιοχές	4.500.000	2.700.000
	Δημοτικά ή κοινοτικά διαμερίσματα	4.000.000	2.400.000

* Η προέγκριση δε δεσμεύσει την υπηρεσία για τη χορήγηση της οριστικής έγκρισης.

	λοιπών περιοχών (πεδινών) πληθυσμού μέχρι 5.000 κατοίκων		
	Δημοτικά ή κοινοτικά διαμερίσματα λοιπών περιοχών πληθυσμού μέχρι 5.000-50.000 κατοίκων	3.000.000	1.800.000

3. Σου υπενθυμίζουμε ότι:

(α) Αν αθετήσεις τις δεσμεύσεις σου θα υποχρεωθείς να επιστρέψεις έντοκα τα ποσά που έλαβες.

(β) Αν δηλώσεις ανακριβή ή ψευδή στοιχεία πέραν των άλλων ποινικών και λοιπών κυρώσεων θα αποκλεισθείς για 10 έτη από κάθε μορφή ενίσχυσης του Υπουργείου Γεωργίας.

4. Αν κριθείς δικαιούχος... υπάρχουν κι άλλα κίνητρα:

Θα πρέπει ακόμα να γνωρίζεις ότι εκτός από την εφάπαξ πριμοδότηση πρώτης εγκατάστασης, με τον Ν. 2520/97 έχουν θεσμοθετηθεί κι άλλα κίνητρα, που μπορούν να σε βοηθήσουν στην οριστική σου επιλογή. Τα κίνητρα αυτά είναι:

(α) Φορολογικές ελαφρύνσεις στα εισοδήματα και τις μεταβιβάσεις αγροτικών εκτάσεων (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από την Δ.Ο.Υ. της περιοχής σου)

(β) Χορήγηση, από την Τράπεζα επιλογής σου, χαμηλότοκου δανείου (επιδότηση επιτοκίου) για να αντιμετωπίσεις τις δαπάνες πρώτης εγκατάστασης (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης και την Τράπεζα σου)

(γ) Οικονομικές ενισχύσεις για επενδύσεις που θα πραγματοποιήσεις στην εκμετάλλευσή σου (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης)

(δ) Χορήγηση από την Τράπεζα της επιλογής σου, χαμηλότοκου δανείου (επιδότηση επιτοκίου) για να αγοράσεις αγροτικές εκτάσεις και να δημιουργήσεις βιώσιμη

εκμετάλλευση (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης και την Τράπεζά σου)

(ε) Χορήγηση χαμηλότοκου δανείου (επιδότηση επιτοκίου), από την Τράπεζα της επιλογής σου, (ΑΤΕ ή Εθνική Κτηματική) για την αγορά ή κατασκευή πρώτης κατοικίας (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από την Τράπεζά σου)

στ) Προνομακή πρόσβαση στις ποσοτώσεις κτηνοτροφίας, βιομηχανικής ντομάτας και καπνού (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης)

ζ) Εφόσον είσαι μόνιμος κάτοικος αγροτικής περιοχής μπορείς να τύχεις παραπέρα μείωση του κόστους των αγροτικών κατασκευών περιλαμβανομένης και της πρώτης κατοικίας με :

- κάλυψη κατά 50-80% της δαπάνης που θα πληρώσεις στο μηχανικό σου

- την κατάργηση των κρατήσεων και άλλων επιβαρύνσεων

- τη μείωση κατά 50% των υποχρεωτικών ενσήμων στο ΙΚΑ (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης και το ΙΚΑ)

η) Εφόσον είσαι μόνιμος κάτοικος ορεινής ή μειονεκτικής περιοχής μπορείς να λάβεις αυξημένη εξισωτική (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης)

θ) Εφόσον ενδιαφέρεσαι να αγοράσεις υποθηκευμένο και χρεωμένο στην ΑΤΕ ακίνητο (σταύλο –θερμοκήπιο) μπορείς να πραγματοποιήσεις με δάνειο, το επιτόκιο του οποίου επιδοτείται με 15% (πληροφορίες μπορείς να πάρεις από την ΑΤΕ και την Τράπεζα επιλογής σου)

Δημογραφικά χαρακτηριστικά

Πίνακας 1. Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών

Πίνακας 1α. Σύγκριση πληθυσμών συνόλου κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
---------------	-----------------

	ΣΥΝ ΟΛΟ	%	15- 44	%	45- 64	%	65 +	%	ΣΥ ΝΟ ΛΟ	%	15- 44	%	45- 64	%	65 +	%	
ΟΡΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤ ΗΤΕΣ	829	13,6	5	331	3	14,0	188	3	14	14,7	2	0	809	101	13,26	12,19	14,5
ΗΜΙΟΡΕ ΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤ ΗΤΕΣ	3635	59,8	6	1396	8	59,1	895	9	56	58,1	2	8	3727	94	59,12	59,60	78
ΠΕΔΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤ ΗΤΕΣ	1608	26,4	8	632	9	26,7	382	8	26	27,1	2	2	1682	05	27,61	28,27	33
ΣΥΝΟΛΟ	6072	100		2359	1000	1465	100	96		10	21	10	6218	0	10	13	100

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 1991

Πίνακας 1β. Σύγκριση πληθυσμών εντός κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

	ΑΝΔΡΕΣ								ΓΥΝΑΙΚΕΣ														
	ΣΥΝ ΟΛΟ	%	15- 44	%	45- 64	%	65 +	%	ΣΥΝ ΟΛΟ	%	15- 44	%	45- 64	%	65 +	%							
ΟΡΕΙΝΕ Σ ΚΟΙΝΟΤ ΗΤΕΣ	829	10	0	331	3	39,9	188	8	2	3	17,1	22,6	14	17,1	809	0	262	9	192	3	191	11	23,6
ΗΜΙΟΡΕ ΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤ ΗΤΕΣ	3635	10	0	1396	04	38,4	895	22	2	61	15,4	24,6	56	15,4	3727	0	1265	4	949	6	782	8	20,9
ΠΕΔΙΝΕ Σ ΚΟΙΝΟΤ ΗΤΕΣ	1608	10	0	632	03	39,3	382	56	2	94	16,2	23,7	26	16,2	1682	0	612	9	426	3	338	0	20,1

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 1991

Πίνακας 1γ. Σύγκριση πληθυσμών συνόλου κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

	ΑΝΔΡΕΣ								ΓΥΝΑΙΚΕΣ								
	ΣΥΝΟ		20-		55-		65		ΣΥΝΟ		20-		55-		65		
	ΛΟ	%	54	%	64	%	+	%	ΛΟ	%	54	%	64	%	+	%	
ΟΡΕΙΝΕΣ																	
ΚΟΙΝΟΤ		12,62		11,		14,1	14	14,6		12,0	18	10,		9,9	20	15,	
ΗΤΕΣ	458	4	243	4	75	8	0	0	459	2	7	17	63	4	9	52	
ΗΜΙΟΡΕ																	
ΙΝΕΣ																	
ΚΟΙΝΟΤ		58,35	127	59,		59,7	52	55,1		57,9	11	61,		60,	69	51,	
ΗΤΕΣ	2117	2	2	4	316	4	9	6	2215	8	36	77	382	25	7	74	
ΠΕΔΙΝΕΣ																	
ΚΟΙΝΟΤ		29,02		29,		26,0	29	30,2		30,0	51	28,		29,	44	32,	
ΗΤΕΣ	1053	4	625	2	138	9	0	4	1146	0	6	06	189	81	1	74	
ΣΥΝΟΛο	3628	100	0	0	529	100	9	100	3820	100	39	0	634	0	47	0	

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001

Πίνακας 1δ. Σύγκριση πληθυσμών εντός κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

	ΑΝΔΡΕΣ								ΓΥΝΑΙΚΕΣ								
	ΣΥΝΟΛ		20-		55-		65		ΣΥΝΟ		20-		55-		65		
	Ο	%	54	%	64	%	+	%	ΛΟ	%	54	%	64	%	+	%	
ΟΡΕΙΝΕΣ																	
ΚΟΙΝΟΤ		10		53,0		16,3	14	30,5		10		40,		13,	20	45,	
ΗΤΕΣ	458	0	243	6	75	8	0	7	459	0	187	74	63	73	9	53	
ΗΜΙΟΡΕ																	
ΙΝΕΣ																	
ΚΟΙΝΟΤ		10		60,0		14,9	52	24,9		10		51,		17,	69	31,	
ΗΤΕΣ	2117	0	1272	9	316	3	9	9	2215	0	1136	29	382	25	7	47	
ΠΕΔΙΝΕΣ	1053	10	625	59,3	138	13,1	29	27,5	1146	10	516	45,	189	16,	44	38,	

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	0	5	1	0	4	0	03	49	1	48
------------	---	---	---	---	---	---	----	----	---	----

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001

Στοιχεία εκπαίδευσης

Πίνακας 2. Πληθυσμός κατά φύλο και επίπεδο εκπαίδευσης.

Πίνακας 2α. Σύγκριση επιπέδων εκπαίδευσης του συνόλου των κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

	ΑΝΔΡΕΣ							ΓΥΝΑΙΚΕΣ								
	ΣΥΝΟΛΟ	%	ΔΗΜΟΤΙΚΟ	%	ΓΥΜΝΑΣΙΟ	%	ΛΥΚΕΙΟ	%	ΣΥΝΟΛΟ	%	ΔΗΜΟΤΙΚΟ	%	ΓΥΜΝΑΣΙΟ	%	ΛΥΚΕΙΟ	%
ΟΡΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	715	13,4	487	16,2	64	10,5	45	6,28	699	12,8	391	39	133	15,44	88	9,7
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	3168	59,7	1756	58,5	368	60,7	444	61,9	3267	59,8	1945	58,14	574	58,26	673	58,29
ΠΕΔΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	1419	26,7	756	25,2	174	28,7	228	31,8	1495	27,3	666	26,6	112	26,14	564	31,16

ΣΥΝΟΛΟ	5302	100,00	2999	100,00	606	100,00	717	100,00	5461	100,00	2510	0,00	4500	0,00	4906	100,00
--------	------	--------	------	--------	-----	--------	-----	--------	------	--------	------	------	------	------	------	--------

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 1991

Πίνακας 2β. Σύγκριση επιπέδων εκπαίδευσης εντός κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

	ΑΝΔΡΕΣ								ΓΥΝΑΙΚΕΣ							
	ΣΥΝΟΛΟ	%	ΔΗΜΟΤΙΚΟ	%	ΓΥΜΝΑΣΙΟ	%	ΛΥΚΕΙΟ	%	ΣΥΝΟΛΟ	%	ΔΗΜΟΤΙΚΟ	%	ΓΥΜΝΑΣΙΟ	%	ΛΥΚΕΙΟ	%
ΟΡΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	715	10,0	487	68,1	64	8,95	45	6,29	699	10,0	391	55,93	44	6,29	39	5,58
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	3168	10,0	1756	55,4	368	11,6	444	14,0	3267	10,0	1494	45,73	264	8,08	293	8,97
ΠΕΔΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	1419	10,0	756	53,2	174	12,2	228	16,0	1495	10,0	666	44,54	142	9,49	164	10,97

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 1991

Πίνακας 2γ. Σύγκριση επιπέδων εκπαίδευσης του συνόλου των κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
--------	----------

	ΣΥΝ ΟΛ Ο		ΔΗΜ ΟΤΙΚ Ο		ΓΥΜ ΝΑΣΙ Ο		ΛΥ ΚΕΙ Ο		ΣΥΝ ΟΛΟ Ο		ΔΗ Μ ΟΤ ΙΚ Ο		ΓΥ ΜΝ ΑΣΙ Ο		Λ Υ Κ ΕΙ Ο	
	%	Ο	%	Ο	%	Ο	%	Ο	%	Ο	%	Ο	%	Ο	%	
ΟΡΕΙΝ ΕΣ ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ	11,2	286	13,2	208	11,	35	6,4	11	203	9,69	157	11,3	19	8,8	27	5,3
ΗΜΙΟΡ ΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ	63,3	1614	62,6	981	65,	207	64,	71	1350	64,4	884	64,1	137	64,32	9	65,
ΠΕΔΙΝ ΕΣ ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ	25,3	646	24,0	377	23,	73	29,	17	541	25,8	338	24,5	58	27,14	5	28,
ΣΥΝΟΛ Ο	100	2546	100	1566	10	315	10	665	2094	100	9	100	214	10	50	10

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001

Πίνακας 2δ. Σύγκριση επιπέδων εκπαίδευσης εντός κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη και ηλικία.

	ΑΝΔΡΕΣ								ΓΥΝΑΙΚΕΣ							
	ΣΥΝ ΟΛ Ο	%	ΔΗΜ ΟΤΙΚ Ο	%	ΓΥΜ ΝΑΣΙ Ο	%	ΛΥ ΚΕΙ Ο	%	ΣΥΝ ΟΛ Ο	%	ΔΗΜ ΟΤΙΚ Ο	%	ΓΥΜ ΝΑΣΙ Ο	%	ΛΥ ΚΕΙ Ο	%
ΟΡΕΙΝ ΕΣ ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ	286	100	208	72,	35	12,	43	15,	203	0	157	77,	19	9,3	27	13,
ΗΜΙΟΡ	1614	100	981	60,	207	12,	426	26,	1350	10	884	65,	137	10,	329	24,

ΕΙΝΕΣ ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ				78		83		39		0		48		15		37
ΠΕΛΙΝ ΕΣ ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ	646	100	377	36	73	30	196	34	541	0	338	48	58	72	145	80

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001

Βασικές παραγωγικές δραστηριότητες

Πίνακας 3. Οικονομικός ενεργός πληθυσμός κατά κλάδους παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Πίνακας 3α. Σύγκριση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του συνόλου των κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη.

Άνδρες

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ, ΘΗΡΑ & ΔΑΣΟΚΟΜΕΙΑ, ΑΛΙΕΙΑ		ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ		ΧΟΝΔΡΕΜΠΟΡΙΟ, ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ		ΞΕΝΟΔ ΕΣΤΙΑ
		ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ
ΟΡΕΙΝΕΣ	435	299	68,74	13	2,99	26	5,98	13	2,99	1
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	1986	1070	53,88	77	3,88	130	6,55	134	6,75	34
ΠΕΔΙΝΕΣ	875	462	52,80	30	3,43	61	6,97	37	4,23	7

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 1991

Γυναίκες

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ, ΘΗΡΑ & ΔΑΣΟΚΟΜΕΙΑ, ΑΛΙΕΙΑ		ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ		ΧΟΝΔΡΕΜΠΟΡΙΟ, ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ		ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ, ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ
		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	%	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΟΡΕΙΝΕΣ	85	54	63,53	4	4,71	0	0,00	4	4,71	3
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	959	684	71,32	20	2,09	1	0,10	31	3,23	3
ΠΕΔΙΝΕΣ	345	199	57,68	8	2,32	0	0,00	7	2,03	2

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ 1991

Πίνακας 3β. Σύγκριση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του συνόλου κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη.

Άνδρες

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ, ΘΗΡΑ & ΔΑΣΟΚΟΜΕΙΑ, ΑΛΙΕΙΑ		ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ		ΧΟΝΔΡΕΜΠΟΡΙΟ, ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ		ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ, ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ		ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ & ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ		ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ		ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ	
		ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%	ΑΝΔΡΕΣ	%
ΟΡΕΙΝΕΣ	454	202	44,4	4	0,8	19	4,1	7	1,5	2	0,2	9	1,9	1	0,22	4	0,8
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	2557	822	32,1	70	2,7	99	3,8	140	5,4	58	2,2	86	3,3	21	0,82	53	2,0
ΠΕΔΙΝΕΣ	986	311	31,5	31	3,1	54	5,4	45	4,5	14	1,4	53	5,3	7	0,71	28	2,8

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001

Γυναίκες

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	
	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΟΡΕΙΝΕΣ	454	147	32,3	0,0	0,0	0,0	0,6	0,2	0,00	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,2
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	2557	596	23,3	0,4	0,0	0,0	1,6	0,7	0,20	0,7	0,7	0,20	18	0	22	0,8
ΠΕΔΙΝΕΣ	986	204	20,6	0,5	0,0	0,0	1,2	0,4	0,51	0,5	0,5	0,51	5	1	7	0,7

Πηγή: Απογραφή ΕΣΥΕ, 2001

Χρήσεις γης και δομή γεωργικών εκμεταλλεύσεων

Πίνακας 4. Χρήσεις γης (σε χιλ. στρέμματα)

Πίνακας 4α. Σύγκριση εκτάσεων του συνόλου των κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη.

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Σύνολο εκτάσεων ν	%	1. Καλλιεργ ούμενες	%	2. Βοσκότ οποι	%	3. Βοσκότ οποι	%	4. Δάσ η	%	5. Εκτάσ εις	%	6. Εκτ άσει	%
------------	-------------------------	---	---------------------------	---	----------------------	---	----------------------	---	----------------	---	--------------------	---	-------------------	---

			εκτάσεις και αγροναπα ύσεις	δημοτικ οί ή κοινоти κοί	ιδιωτικ οί και άλλοι					καλυπ τόμενε ς με νερά	ς οικι σμών			
ΟΡΕΙΝΕ Σ	94,3	37,8	12,4	20,8	47,39,5	42	18,4	9	21,6	55	1,7	4,78	0,8	18
ΗΜΙΟΡ ΕΙΝΕΣ	114,3	45,8	32,7	54,8	43,36,6	94	7,2	1	18	8	17,5	49,2	2,5	56
ΠΕΔΙΝΕ Σ	40,7	16,3	14,6	24,5	8,67,2	4	0	0	1,5	5	16,4	46,1	1,2	27
ΣΥΝΟΛ Α	249,3	100	59,7	100	83,3	0	25,6	0	41,1	0	35,6	100	4,5	0

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας 1991.

Πίνακας 4β. Σύγκριση εκτάσεων εντός κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη.

ΚΟΙΝΟ ΤΗΤΕΣ	Σύνολο εκτάσεω ν	%	1. Καλλιεργ ούμενες εκτάσεις και αγροναπα ύσεις	%	2. Βοσκό τοποι δημοτι κοί ή κοινоти κοί	%	3. Βοσκό τοποι ιδιωτι κοί και άλλοι	%	4. Δά ση	%	5. Εκτ άσει ς καλυ πτόμ ενες με νερά	%	6. Εκτ άσει ς οικι σμών	%
ΟΡΕΙΝΕ Σ	94,3	100	12,4	13,15	41,839,5	9	18,4	19,51	21,6	22,91	1,7	1,80	0,85	0,85
ΗΜΙΟΡ ΕΙΝΕΣ	114,3	100	32,7	28,61	32,036,6	2	7,2	6,30	18	15,75	17,5	15,31	2,59	2,19

ΠΕΔΙΝΕ		10		35,8		17,6		0,0		3,6		40,		2,9
Σ	40,7	0	14,6	7	7,2	9	0	0	1,5	9	16,4	29	1,2	5

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας 1991.

Πίνακας 5. Χρησιμοποιούμενη γεωργική γη κατά τύπο γεωργικής εκμετάλλευσης (σε χιλ. στρέμματα)

Πίνακας 5α. Σύγκριση εκτάσεων του συνόλου των κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη.

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Σύνολο		Μικτές		Αμιγώς γεωργικές		Αμιγώς κτηνοτροφικές	
	Εκτάσεις	%	Εκτάσεις	%	Εκτάσεις	%	Εκτάσεις	%
ΟΡΕΙΝΕΣ	17,1	28,22	16,2	36,57	0,8	4,94	0,11	84,62
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	32,1	52,97	21,8	49,21	10,3	63,58	0,01	7,69
ΠΕΔΙΝΕΣ	11,4	18,81	6,3	14,22	5,1	31,48	0,01	7,69
ΣΥΝΟΛΑ	60,6	100	44,3	100	16,2	100	0,13	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων του έτους 1999-2000.

Πίνακας 5β. Σύγκριση εκτάσεων εντός κοινοτήτων κατά υψομετρική ζώνη.

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Σύνολο		Μικτές		Αμιγώς γεωργικές		Αμιγώς κτηνοτροφικές	
	Εκτάσεις	%	Εκτάσεις	%	Εκτάσεις	%	Εκτάσεις	%
ΟΡΕΙΝΕΣ	17,1	100	16,2	94,74	0,8	4,68	0,11	0,64
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	32,1	100	21,8	67,91	10,3	32,1	0,01	0,03
ΠΕΔΙΝΕΣ	11,4	100	6,3	55,26	5,1	44,7	0,01	0,09

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων του έτους 1999-2000.

Πίνακας 6. Χρησιμοποιούμενη γεωργική γη κατά είδος καλλιέργειας (σε στρέμματα)

	Χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση	%	Εκτάσεις με ετήσιες καλλιέργειες	%	Εκτάσεις με δενδρώδεις καλλιέργειες	%	Εκτάσεις με αμπέλια	%	Εκτάσεις με μόνιμα λιβάδια και βοσκοτόπους	%
ΟΡΕΙΝΕΣ	17134,5	28,2	3272	14,7	3645	16,5	158,9	28,9	9824	67,9
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	32136,6	52,9	14532,4	65,3	12463,8	56,7	283,3	51,5	4101	28,2
ΠΕΔΙΝΕΣ	11419,2	18,8	4442,2	19,9	5861,7	26,6	107	19,4	674,5	4,6
ΣΥΝΟΛΟ	60690,3	100	22246,6	100	21970,5	100	549,2	100	14599,5	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας 1999/2001.

Πίνακας 7. Τεμαχισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (μέσοι όροι σε στρέμματα)

	Μέση έκταση ανά εκμετάλλευση	Μέσος αριθμός αγροτεμαχίων	Μέση έκταση ανά αγροτεμάχιο
ΟΡΕΙΝΕΣ	44,97	5.3	8,42
ΗΜΙΟΡΕΙΝΕΣ	20,56	4.7	4,36
ΠΕΔΙΝΕΣ	14,91	4.0	3,64

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας 1999-2000.

Χαρακτηριστικά των νέων αγροτών του τελικού ερευνητικού δείγματος

A/A	Όνομα ⁷⁶	Κοινότητα.	Ετος γεν.	Επίπεδο εκπαίδ.	Είσοδος στον Κανον.	Διαδοχή πατέρα/ μητέρας	Οικογεν. Κατάστ.	Καπνός (στρ.)	Ελιές ελαιοπ. (στρ.)	Ελιές βρώσ. (Στρ.)	Προβ.
1	Σταύρος	Ορεινή	1975	Α Γυμν	12.1998	Ναι	Αγαμος	20			
2	Κάτια	Ορεινή	1962	Γυμν.	1.2000	Όχι	Αγαμη				135

⁷⁶ Το επώνυμο παραλείπεται, όπως επιβάλλεται από την αρχή προστασίας προσωπικών δεδομένων.

37	Ηλίας	Ορεινή	1972	Γυμν.	5.1998	Όχι	Αγαμος	11	21		
38	Παναγιώτη	Ορεινή	1977	Α Γυμν.	9.1999	Όχι	Αγαμος	10.6	7		
39	Κώστας	Ορεινή	1980	Γυμν.	10.1999	Όχι	Αγαμος				72
40	Χαράλαμπ.	Ορεινή	1976	Γυμν.	9.1999	Ναι	Εγγαμος	5			22
3	Γιώργος	Ημιορεινή	1974	Δημ.	6.1997	Ναι	Αγαμος	17	11		18
4	Δημήτρης	Ημιορεινή	1971	Δημ.	11.1999	Ναι	Εγγαμος	21	7		
5	Χρήστος	Ημιορεινή	1969	Γυμν.	6.1997	Ναι	Εγγαμος	13	5		
6	Κανέλλα	Ημιορεινή	1975	Δημ.	3.1998	Ναι	Εγγαμη	14	4		
11	Νίκος	Ημιορεινή	1971	Δημ.	7.1997	Ναι	Εγγαμος				150
12	Κώστας	Ημιορεινή	1973	Γυμν.	9.1998	Όχι	Αγαμος	8.5		9.3	
13	Γιώργος	Ημιορεινή	1976	Α Γυμν.	1.1999	Όχι	Αγαμος	7			50
14	Λάμπρος	Ημιορεινή	1976	Γυμν.	9.1998	Όχι	Αγαμος	7			50
15	Μαρία	Ημιορεινή	1979	Λυκ	3.1998	Όχι	Εγγαμη	8.4	5		
16	Νίκος	Ημιορεινή	1974	Λυκ.	10.1999	Όχι	Αγαμος				120
17	Αντώνης	Ημιορεινή	1971	Λυκ	4.1999	Ναι	Αγαμος	16	10		15
18	Νίκος	Ημιορεινή	1968	Δημ	4.1999	Ναι	Εγγαμος	3.5	2		
19	Αθηνά	Ημιορεινή	1975	Λυκ	6.1998	Ναι	Εγγαμη	14.5	3		
20	Αφροδίτη	Ημιορεινή	1970	ΤΕΙ	9.1999	Ναι	Εγγαμη	8	7		46
21	Πετρούλα	Ημιορεινή	1976	Λυκ	10.1998	Ναι	Αγαμη	9	9		
22	Χρήστος	Ημιορεινή	1969	Α Γυμν	9.1997	Ναι	Εγγαμος	10.5	7		
23	Παντελής	Ημιορεινή	1979	Δημ.	6.1997	Ναι	Αγαμος	2.5	12		
24	Χρήστος	Ημιορεινή	1970	Β Λυκ	7.1998	Ναι	Αγαμος	12.5	8		22
25	Γιώργος	Ημιορεινή	1972	Β Γυμν.	1.1999	Ναι	Εγγαμος	10.5			21
26	Δήμητρα	Ημιορεινή	1971	Λυκ	6.1999	Όχι	Εγγαμη	13.5	9.2		
36	Γεωργία	Ημιορεινή	1968	Λυκ	5.1998	Ναι	Εγγαμη	15			
7	Απόστολος	Πεδινή	1971	Δημ.	9.1998	Ναι	Αγαμος	8.5	4.5		
8	Νίκος	Πεδινή	1971	Λυκ.	5.1999	Όχι	Αγαμος	8.1	15		
9	Κώστας	Πεδινή	1973	Δημ.	11.1997	Ναι	Αγαμος				85
10	Βασίλης	Πεδινή	1977	Δημ.	10.1999	Ναι	Εγγαμος	8.5	4.5		
27	Σωτήρης	Πεδινή	1978	Γυμν.	4.1999	Όχι	Αγαμος	11.7	2		
28	Σπύρος	Πεδινή	1972	Γυμν.	6.1999	Όχι	Αγαμος	11	14		31
29	Παναγιώτη	Πεδινή	1977	Λυκ	10.1999	Όχι	Αγαμος	8	5		20
30	Χρήστος	Πεδινή	1971	Δημ.	10.1999	Όχι	Αγαμος	8	5		
31	Δημήτρης	Πεδινή	1972	Δημ.	12.1999	Όχι	Αγαμος				70
32	Νίκος	Πεδινή	1972	Δημ	11.1998	Ναι	Εγγαμος	8	11		
33	Ανδρέας	Πεδινή	1973	Α Γυμν	9.1999	Ναι	Αγαμος			8	78
34	Παναγιώτη	Πεδινή	1976	Λυκ.	12.1999	Ναι	Εγγαμος	1.5	7		29
35	Παρασκευή	Πεδινή	1965	Λυκ	2.1999	Όχι	Αγαμη	9.8	10		

Πηγή: Διεύθυνση Γεωργίας Μεσολλογίου, 2000

